Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова

На правах рукопису

ЧУМАК Тетяна Миколаївна

УДК 373.5.016:821.161.2(091)(043.3)

ФОРМУВАННЯ В СТАРШОКЛАСНИКІВ ПОНЯТТЯ ПРО ДУХОВНІ ОРІЄНТИРИ ТВОРЧОСТІ ПИСЬМЕННИКІВ

13.00.02 – теорія і методика навчання
(українська література)

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Науковий керівник:
Донченко Тамара Кузьмівна,
доктор педагогічних наук, професор

Київ – 2012

ЗМІСТ

ВСТУП ……... 4
РОЗДІЛ І. НАУКОВО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ПОНЯТТЯ ПРО ДУХОВНІ ОРІЄНТИРИ ТВОРЧОСТІ ПИСЬМЕННИКІВ В УЧНІВ СТАРШОЇ ШКОЛИ ……. 14
1.1. Категорія духовності у філософії. ……..…….14
1.2. Поняття духовності в працях психологів. ……..…….. 29
1.3. Проблема формування духовності в педагогіці ……..……. 36
1.4. Літературознавчі праці як науково-методологічна основа дослідження проблеми формування в старшокласників поняття про духовні орієнтири творчості письменників……. 43
1.5. Стан проблеми формування поняття про духовні орієнтири в методиці української літератури ……..……... 51
ВИСНОВКИ ДО І РОЗДІЛУ …….……. 60
РОЗДІЛ ІІ. КОНСТАТУВАЛЬНИЙ ЕКСПЕРИМЕНТ З ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ У СТАРШОКЛАСНИКІВ ПОНЯТТЯ ПРО ДУХОВНІ ОРІЄНТИРИ ТВОРЧОСТІ ПИСЬМЕННИКІВ …… 65
2.1. Відображення завдань формування в учнів поняття про духовні орієнтири творчості письменників у чинних програмах та підручниках з української літератури для середніх загальноосвітніх шкіл. ……. 65
2.2. Аналіз стану роботи з формування в старшокласників поняття про духовні орієнтири творчості письменників у практичній роботі школи. …….. 77
ВИСНОВКИ ДО ІІ РОЗДІЛУ ……..……..... 91
РОЗДІЛ ІІІ. МЕТОДИЧНА СИСТЕМА ФОРМУВАННЯ ПОНЯТТЯ ПРО ДУХОВНІ ОРІЄНТИРИ ТВОРЧОСТІ ПИСЬМЕННИКІВ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ В УЧНІВ СТАРШОЇ ШКОЛИ.. 97
3.1. Концептуальні засади методичної системи роботи з формування поняття про духовні орієнтири творчості письменників в учнів старшої

школи…… 97
3.2. Експериментальне впровадження методичної системи формування поняття про духовні орієнтири творчості письменників на уроках української літератури в учнів старшої школи……..... 111
3.3. Аналіз результатів дослідного навчання……. 181
ВИСНОВКИ ДО ІІІ РОЗДІЛУ …. 192
ВИСНОВКИ ……...…… 199
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ……..……... 206

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сьогодні, коли перед народом України постає завдання становлення й розвитку державності, особливої ваги набуває формування духовного світу її громадян. Разом з тим доводиться констатувати, що в нинішньому суспільстві склалися важкі соціальні умови, за яких економічні фактори «здатні знелюднювати людину, відлучати її від здорових сутнісних сил і потреб» [69]. Така ситуація небезпечна тим, що може сформувати суто прагматичну спрямованість ціннісної свідомості, унаслідок чого сучасне молоде покоління значно втратить здатність до емоційного сприйняття, почуття співпереживання чужому болю, адекватну (з погляду людської моралі) реакцію на події в навколишньому світі.

Збагачення емоційного життєвого досвіду учня замінюється зараз кліповим потоком інформації, знання подаються переважно у вигляді фактів, які потрібно запам'ятати, – це зумовлює та величезна кількість інформації, яка має бути засвоєна в межах кожного шкільного предмета. Безперечно, здобуваючи певну суму знань, дитина розвивається інтелектуально, але у сфері її морально-емоційного сприйняття утворюється своєрідний вакуум, який значною мірою має заповнити вчитель-словесник через духовний досвід, утілений у художніх творах. Тому, на наш погляд, особливого значення на уроках літератури має набувати усвідомлення учнями духовних орієнтирів творчості письменників. Особливо актуальною ця проблема є в старших класах, коли підлітки прагнуть усвідомити навколишній світ і себе в ньому, і від того, які моральні якості винесуть вони зі школи в життя, залежить майбутнє нашого суспільства, майбутнє нації в цілому.

Проблема формування духовності – одна з найважливіших проблем методики літератури. Духовність – це інтеграційна і невід'ємна складова частина особистості, від якої залежить світогляд, національна свідомість людини, її духовні запити й потреби. Ще Аристотель стверджував, що людина не народжується з ідеєю блага і готовністю чинити добро, а здобуває моральні

знання та звички в процесі навчання й виховання. Найважливіше покликання, головне спрямування діяльності школи в сучасному суспільстві полягає в гуманізації й гуманітаризації освіти, одухотворенні всього навчально-виховного процесу з метою формування високодуховної особистості, активного засвоєння в школі тих норм моралі, які вироблені людством упродовж багатовікової історії. Саме це і зумовлює **актуальність і доцільність** дисертаційної роботи.

Для дослідження було обрано проблему формування духовних орієнтирів саме в старшокласників, оскільки старший шкільний вік є найсприятливішим періодом для формування моральної свідомості, духовних орієнтирів, адже «в ранній юності принципи поведінки з нестійких і наслідувальних стають внутрішніми і стійкими, утворюючи у своїй сутності єдину чітко усвідомлену моральну позицію» [21]. Час навчання в 10 – 11 класах є періодом посиленого активного розвитку фізичних і моральних сил учнів, становлення їх духовності, системи ціннісних орієнтацій, формування ідеалів тощо.

Духовність розглядається нами як інтеграційна характеристика особистості, яка містить систему абсолютних загальнолюдських цінностей. Зауважимо, що поняття «орієнтир» словники визначають як «показник напряму», «орієнтувати» – «допомагати комусь визначити своє місцеперебування або напрям руху, спрямовувати для досягнення якоїсь мети» [36, с. 680]. Виходячи з цього, духовні орієнтири творчості визначимо як напрямок творчості митця, скерований на певні моральні, естетичні ідеали. Це ті загальнолюдські ціннісні орієнтації, на які спрямовані розум, воля й почуття письменника у творчому процесі; це орієнтири на духовні цінності.

У сучасній школі, особливо в старших класах, міцно утвердилося таке вивчення літератури, за якого основний акцент робиться не стільки на формуванні особистісного ставлення до морально-духовних цінностей, скільки на запам’ятовуванні готових положень, висновків, фактів, історико-теоретичних знань. Такий спосіб навчання збіднює духовний вплив на дітей,

гасить їх інтерес до мистецтва, бо при цьому недостатньо формуються позитивні естетичні й моральні потреби. Головним завданням вивчення літератури в середній школі стає лише підготовка уважного читача, компетентної в галузі літературознавства особи. Однак висока читацька грамотність не є свідченням позитивної суті особистості, її духовності, моральності.

Провідним у навчальному процесі з української літератури має стати не стільки засвоєння учнем літературних знань, скільки збагачення його духовного світу, розвиток емоційно-естетичної сфери. У контексті цього змісту навчання уроки літератури постають джерелом утвердження засадничих основ високоморальної, духовної особистості, наповнення її життя глибоким сенсом активного служіння добру й істині. Такий підхід потребує змін у методиці вивчення літератури, докорінного переорієнтування на її особистісно спрямовані освітні технології.

Людство епохи постмодерну усвідомлює, що центром, який об'єднав би і згрупував усі його ключові системи та елементи, мають стати духовно-ціннісні орієнтації. Важлива роль у формуванні духовності нації належить художній літературі, а отже, авторам художніх творів. Виховання засобами художнього слова було й залишається одвічним завданням уроків української літератури. Саме вивченню літератури належить особлива роль у формуванні в старшокласників гуманістичних ідеалів, прилученні їх до зразків людяності й милосердя. Розв'язання цих завдань потребує вдосконалення змісту, форм і методів навчально-виховного процесу з української літератури. До роздумів і моральних прозрінь спонукає старшокласників пошуковий характер уроків літератури.

Література − це художній літопис суспільства, який має величезний виховний потенціал, і завдання словесника – якомога повніше розкрити його учням, допомогти їм осягнути суть відображеного в літературі життя, знайти у творчості митця відповіді на питання, що хвилюють молодих. У розв'язанні завдань розвитку і виховання учнів, особистісно спрямованого навчання

важлива роль належить формуванню в них поняття про духовні орієнтири творчості письменників. Ці орієнтири зумовлюються особливостями епохи, національним світобаченням, а також глибиною світосприйняття письменника, його таланту, широтою його бачення світу і проникнення за хронологічні рамки свого покоління. Кожен письменник глибоко індивідуальний своєю життєвою долею, своїми неповторними запитами, своєрідністю творчого стилю. Отже, важливе завдання уроків літератури – навчити школярів осмислювати духовні орієнтири творчості письменників.

Процес формування духовності школяра відбувається через осмислення учнями духовного світу автора художнього твору та його персонажів. Це підтверджують відомі вчені (Н.Волошина, А.Градовський, О.Ісаєва, Л.Мірошніченко, Є.Пасічник, В.Пахаренко, О.Слоньовська, Б.Степанишин, Г.Токмань), а також засвідчує багаторічний досвід роботи в школі. Щоб засобами художньої літератури виховати духовно багату особистість старшокласника, потрібно насамперед виробити в нього уявлення про духовні орієнтири творчості письменників.

Зауважимо, що формування поняття про духовні виміри творчості митця – це, власне, процес осмислення його духовного світу, який проявляється саме у творчості. Власне, духовність є основною категорією творчої особистості автора. Осмислювати духовні орієнтири письменника означає усвідомлювати саму категорію духовності. Цей процес має двосторонній характер: по-перше, осмислюючи духовні орієнтири творчості письменника, учень осмислює саму категорію духовності, по-друге, він усвідомлює власне «я» через категорію духовності, а це сприяє стимулюванню прагнення учня до самовдосконалення і формує духовну особистість.

Об’єктивним причинам, що актуалізують важливість проблем духовного оновлення суспільства, становлення духовності особистості, присвятили свої дослідження **філософи:** М.Бердяєв, Є.Бистрицький, С.Возняк, Г.Горак, В.Горський, С.Кримський, С.Пролєєв, Л.Скворцов, В.Соловйов, Е.Фромм, Т.Целік, А.Швейцер; **психологи:** І.Бех, І.Кон, Г.Костюк, Ж. Маценко, Р.Нємов,

С.Подмазін, С.Рубінштейн, С.Якобсон. На плеканні духовних цінностей, національного ідеалу в навчально-виховному процесі акцентували увагу **педагоги:** Г.Ващенко, Я.Коменський, І.Огієнко, С.Русова, В.Сухомлинський, К.Ушинський.

Водночас проблема формування в старшокласників поняття про духовні орієнтири творчості письменників на уроках української літератури в методиці й досі залишається малодослідженою. Відсутня система чітко визначених критеріїв, які дозволяли б діагностувати рівень сформованості в підлітка уявлень про духовні орієнтири творчості письменників. Залишається не до кінця розкритою проблема перетворення засвоєних старшокласниками моральних знань і понять у якість характеру, в особистісне переконання. Особливої уваги потребує вивчення питання впливу художніх образів творів, нещодавно введених до програми, на формування в учнів ціннісних орієнтацій та моральних якостей, що є основою духовного світу особистості.

Нині питання пошуку шляхів формування в учнів поняття про духовні орієнтири творчості письменника є практичною необхідністю, бо це впливає на процес формування духовності старшокласників. Українська література дарує твори високого художнього й духовного рівня, що несуть школярам добро, віру, народні ідеали, громадянську наснагу. Завдяки відповідному добору творів та методів роботи з ними, учитель-словесник має величезні можливості відкрити учням світ людського життя й ту велику місію, задля якої живе на землі людина.

Необхідність повнішої реалізації потенційних виховних можливостей української літератури як навчального предмета, важливість підвищення рівня духовності школярів переконує в актуальності проблеми формування в старшокласників поняття про духовні орієнтири творчості письменників на уроках літератури й визначає вибір теми дисертаційного дослідження «Формування в старшокласників поняття про духовні орієнтири творчості письменників».

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами й темами. Тема дисертаційного дослідження пов'язана з цілями, визначеними навчальною програмою з української літератури для середньої загальноосвітньої школи, а також з науковими напрямами НПУ імені М.П.Драгоманова «Теорія і технологія навчання і виховання в системі народної освіти», «Дослідження проблем гуманітарних наук», замовником яких є Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, і з вимогами Державної національної програми «Освіта (Україна XXI століття)». Тема дисертації узгоджена та затверджена Радою з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 3 від 20.03.2007 року).

Об’єкт дослідження – навчально-виховний процес на уроках української літератури в старших класах загальноосвітньої середньої школи.

Предмет дослідження – науково-методичні засади й закономірності формування в старшокласників поняття про духовні орієнтири творчості письменників на уроках української літератури, з’ясування їх впливу на виховання духовної особистості старшокласника.

Метою дослідження є теоретичне обґрунтування й експериментальна перевірка методичної концепції, яка полягає в активізації процесу осмислення старшокласниками поняття про духовні орієнтири творчості письменників на уроках літератури та формування ціннісних орієнтацій учнів.

Гіпотеза, покладена в основу дослідження: формування в учнів поняття про духовні орієнтири творчості письменників, вплив цього процесу на виховання духовної особистості старшокласника здійснюється успішно, якщо

– у процесі вивчення української літератури моделюються такі навчальні ситуації, які сприяють усвідомленню ціннісних орієнтацій творчості письменника, його духовних орієнтирів і формуванню духовності школярів;

– системою завдань учитель спонукає старшокласників до роздумів, до моральних прозрінь, унаслідок яких вони осягають сутність відображеного

в літературі життя, знаходять у творчості митця відповіді на питання, що хвилюють сьогодні молодих;

– у процесі аналізу художнього твору відбувається осмислення учнями духовного світу автора художнього твору;

– аналіз художнього твору спрямовується на посилення морально-емоційного його сприйняття;

– в учнів формуються гуманістичні ідеали, учні набувають емоційно-естетичного життєвого досвіду, відбувається прилучення читачів до зразків людяності й милосердя, школярі збагачуються знаннями про духовність, духовні орієнтири;

– в учнів формується національне світобачення;

– визначені критерії, що дозволяють діагностувати рівень сформованості в підлітка уявлень про духовні орієнтири творчості письменників.

Для досягнення поставленої мети й перевірки гіпотези потрібно було вирішити такі завдання:

– здійснити теоретичний аналіз проблеми формування поняття про духовні орієнтири творчості письменників як першорядного чинника духовного розвитку учнів у процесі вивчення літератури;

– проаналізувати сучасний стан вказаної проблеми в методичній науці та шкільній практиці;

– розробити критерії сформованості духовних орієнтирів старшокласників;

– намітити та експериментально перевірити оптимальні шляхи створення емоційно-почуттєвого фону на уроках літератури;

– напрацювати систему роботи з формування в старшокласників поняття про духовні орієнтири творчості письменників;

– розробити систему завдань, які б спонукали учнів до роздумів та моральних прозрінь, до осягнення сутності відображеного в літературі життя;

– з’ясувати вплив роботи з формування в школярів поняття про духовні орієнтири творчості письменників на розвиток духовності самих учнів;

– перевірити ефективність запропонованої методики на практиці.

Для розв’язання поставлених завдань застосовувалися такі **методи** наукового пошуку:

1. **Теоретичні:** вивчення й аналіз філософської, психологічної, літературознавчої, педагогічної й методичної літератури з проблеми дослідження, аналіз чинних шкільних програм, підручників, методичних посібників.

2. **Емпіричні:** спостереження за навчально-виховним процесом на уроках літератури, бесіди з учителями й учнями, анкетування вчителів та підлітків, аналіз усних і письмових робіт учнів, узагальнення передового педагогічного досвіду роботи вчителів-словесників з метою уточнення стану досліджуваної проблеми в практиці сучасної школи, а також педагогічний експеримент, у процесі якого перевірялась ефективність пропонованої методики.

Дослідження проблеми формування в учнів старшої школи поняття про духовні орієнтири творчості письменників проводилося протягом чотирьох взаємопов’язаних етапів. На першому етапі дослідної роботи (2005 – 2006 рр.) здійснювалося теоретичне осмислення проблеми, опрацьовувалися філософські, психолого-педагогічні, літературознавчі та методичні джерела, формулювалися й уточнювалися вихідні теоретичні засади дослідження (об’єкт, предмет, мета, гіпотеза, завдання, методи). На II етапі (2006 – 2007 рр.) проводився констатувальний зріз, метою якого було виявлення рівнів сформованості в учнів старшої школи поняття про духовність, духовні орієнтири й досліджувалися причини (умови) наявних рівнів.

На третьому етапі дослідження (2007 – 2008 рр.) проводився навчальний експеримент за спеціально розробленою методикою.

На останньому етапі дослідження (2008 – 2010 рр.) перевірялася ефективність дослідного навчання, проводився якісний аналіз одержаних результатів, уточнювалися окремі наукові висновки й узагальнення, зроблені в процесі експерименту.

Наукова новизна й теоретичне значення дослідження полягає в тому, що

– уперше науково обґрунтовано й визначено теоретичні засади методики формування в старшокласників поняття про духовні орієнтири творчості письменників;

– уточнено й конкретизовано педагогічну сутність поняття «духовні орієнтири»;

– удосконалено методику вивчення художнього тексту на основі сформованого поняття про духовні орієнтири творчості письменників;

– подальшого розвитку набула сукупність науково-методичних закономірностей формування в старшокласників поняття про духовні орієнтири творчості письменників.

Практичне значення дослідження полягає у створенні та практичному впровадженні науково обґрунтованої системи роботи вчителя-словесника з формування в учнів поняття про духовні орієнтири творчості письменників на уроках української літератури та збагачення їх духовного світу.

Особистий внесок здобувача зумовлюється власним підходом до розробки системи роботи вчителя-словесника з формування в учнів поняття про духовні орієнтири творчості письменників на уроках української літератури. Текст дисертаційного дослідження «Формування в старшокласників поняття про духовні орієнтири творчості письменників» написано автором одноосібно.

Апробація та впровадження результатів дослідження здійснювалася шляхом виступів з доповідями й повідомленнями на регіональній науково-практичній конференції «Педагогічні ідеї В.О.Сухомлинського: погляд крізь

роки» (Чернігів, 2004); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Бугайківські читання» (Ніжин, 2010); на засіданнях педагогічних рад і методичних об'єднань учителів української мови та літератури експериментальних шкіл. Результати дослідження, опубліковані в наукових статтях, обговорювалися на засіданнях кафедри методики української мови та літератури Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Результати дослідження впроваджені в навчальний процес загальноосвітніх шкіл І-ІІІ ступенів Чернігівської обл. (довідка № 23 від 16.03.09; довідка № 21 від 23.01.09; довідка № 5 від 16.01.09; довідка № 18 від 17.12.08; довідка № 2 від 28.01.09; довідка № 4 від 24.03.2010; довідка № 9 від 19.03.09;); середньої загальноосвітньої школи № 84 Печерського району м. Києва (довідка № 55 від 08.06. 2011 р.); гімназії ім. Васильченка м. Ічні (довідка № 25 від 12.03.09); гімназії № 1 м. Прилуки (довідка № 175 від 24.12.08); Прилуцького гуманітарно-педагогічного коледжу ім. І.Я.Франка (довідка № 44 від 26.02.09); Ніжинського обласного педагогічного ліцею (довідка № 63 від 18.03.09) та на курсах підвищення кваліфікації вчителів української мови і літератури Чернігівського ОІППО (довідка № 01-12/76 від 10.02.09).

Публікації. Теоретичні положення, висновки й рекомендації, викладені в дисертації, знайшли відображення у 23 опублікованих роботах, з них 15 – у фахових виданнях та збірниках. Основні публікації автора видані у формі наукових статей (27), методичного посібника (1) та довідника-хрестоматії (1).

РОЗДІЛ І. НАУКОВО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ПОНЯТТЯ ПРО ДУХОВНІ ОРІЄНТИРИ ТВОРЧОСТІ ПИСЬМЕННИКІВ В УЧНІВ СТАРШОЇ ШКОЛИ

1.1. Категорія духовності у філософії

Проблема духовності світу і людини в ньому належить до «вічних» проблем філософії. З різними тлумаченнями духовності ми зустрічаємося в багатьох великих філософських працях [5; 6; 17; 48; 99; 230; 235; 271; 283; 298]. Це переконливе свідчення того, що питання розуміння і усвідомлення себе, свого внутрішнього світу, визначення свого місця в навколишньому середовищі, ставлення до себе і собі подібних з найдавніших часів були предметом постійної уваги людини. Об'єктивний історичний процес розвитку людини і людського суспільства супроводжувався історичним розвитком знання про людину та її духовний світ.

Найдавніші вчення про духовність існували ще до нової ери у філософії Стародавнього Сходу (Індія, Китай) та античності (Рим, Греція). Філософи Китаю VI – V сторіччя до н.е. пропонували шлях до розвитку духовності через досягнення гармонії природного та психічного, радили легко ставитися до всього, що відбувається в житті людей, у всьому покладатися на природний хід подій, не намагаючись випередити життя й не наважуючись втручатися в його хід. Поряд зі спробами виявити першопричину виникнення людської істоти деякі давньокитайські філософи роздумували про природу людини та її духовності. Зокрема, творець етико-політичного вчення Конфуцій (VI – V ст. до н.е.) говорив про мінливість людини залежно від зміни соціальних умов життя: «За своєю природою люди близькі одне одному: за своїми звичками люди далекі одне від одного» [5, с. 16]. У зв'язку з цим ним порушувалося питання про необхідність виховання людини. Провідну роль у вченні Конфуція відіграє поняття «жень», яке в перекладі інтерпретують як «гуманність», «людяність», «співчуття». Не викликає сумніву, що цей

видатний мислитель заклав у зміст зазначеного поняття таку духовно-ціннісну рису, що не втратила своєї загальногуманістичної значущості за два з половиною тисячоліття.

Одним із засобів досягнення «позитивного блага в духовній сфері» в Стародавній Індії (IV сторіччя до н.е.) вважали шляхетний «восьмиринний» шлях (Гаутама Будда), який полягає в правильному здійсненні поглядів, намірів, вчинків, вольових зусиль, пам'яті, зосередженого міркування, а також в утриманні від шкоди всьому живому, неправди, лиходійства [5, с. 131, 132].

Розуміння того, що існує певне «найвище благо», диференційоване на прекрасне, істинне та добре, багаторазово зустрічаємо у філософії Стародавньої Греції та Стародавнього Риму (IV – III ст. до н.е.). Однак самого поняття «дух», «духовність» в античності ще не існувало. Тільки Платон виділяє особливу умоспоглядальну реальність у вигляді «світу ідей» [5, с. 24, 379]. Його вважають засновником об'єктивного ідеалізму, а це означає, що він розглядав питання про об'єктивне існування трансцендентного світу ідей, даного людині у відчуттях. Його сутність осмислюється за допомогою категорії духу [5, с. 377]. На противагу Платонові Аристотель, концентруючи увагу на проблемі першооснови світу, більше схилявся до матеріалістичної теорії [5, с. 427, 429]. У цих філософів поняття про дух, душу більше пов'язувалося з винятковою сутністю людини та її особливим становищем у світі. Аристотель стверджував, що основні властивості людської душі – це доброчесність і справедливість [5, с. 459, 461, 462 – 464]. Також він вважав, що людина не народжується з ідеєю блага й готовністю чинити добро, а здобуває моральні знання та звички в процесі навчання й виховання [5, с. 39, 459].

На вершині античної культури стояв Марк Тулій Цицерон, оратор, адвокат, письменник і політичний діяч (140 – 43 рр. до н.е.). Підтримуючи думку про єдність великого та малого світів (макрокосму та мікрокосму), він висував ідею психічної рівноцінності, рівності всіх людей. [5, с. 496, 500].

Проте Цицерон ще не розвивав тезу гармонії між будовою Всесвіту та окремої людини. Ця думка виникла в іншого філософа античності – Марка Аврелія, який залишив людству щоденник подій свого особистого духовного становлення. Він дійшов висновку, що процеси, які відбуваються в людській природі, перебувають у постійній взаємодії, а отже, застерігає Марк Аврелій, коли людина відступає від природи, «відособлює свою душу від душ усіх живих істот», їй загрожує небезпека [5, с. 519].

Марк Аврелій (121-180 рр.), філософ-моралість, римський імператор (161-180) розвинув ідею про те, що найглибша духовна сутність людини – «розумна душа», яка є поштовхом до духовних вчинків. Філософ виокремлює властивості розумної душі. Вона споглядає сама себе, робить себе такою, якою бажає, користується наслідками своєї діяльності. Розумній душі властива любов до ближніх, прагнення до пізнання істини [5, с. 520 – 525]. Марк Аврелій наголошував, що людина має осмислити світ як єдину істоту з єдиною сутністю, єдиною душею, і закликав ставитися з повагою до всесвітньої гармонії та жити відповідно до неї, а це неможливо без пізнання істини – знання про Космос. Слово «Космос» у давньогрецькій і римській філософії означає гармонію у Всесвіті [5, с. 419, 420].

Важлива ідея духовного вдосконалення в античній філософії – взаємодія та взаємозбагачення мікрокосму (людини) та макрокосму (природи, Всесвіту). Тут ішлося не про певну людину, а про людське існування як таке, його сенс та основне питання: як чинити, щоб досягти стану істинного (духовного) буття [207, с. 99]. Ідеї античних філософів про духовну єдність людини та Всесвіту своєрідно розвинули мислителі середніх віків. Проте аж до епохи Відродження й особливо Нового часу філософія духу значною мірою ототожнювалася з філософією релігії. Не одне тисячоліття церква робила все можливе, щоб підпорядкувати природу людини Богові. Але вона не могла розкрити сутність реальної людини в реальних обставинах, кожного разу породжуючи ті чи інші ілюзії. Ця розірваність людського буття об’єктивно викликала на арену мислителів епохи Відродження. Саме мислителі тієї доби й

звернулися до світоглядно-філософських традицій античності, де помітили феномен, здатний стати міцним фундаментом для переходу від ілюзій до реальності людського буття. Якраз таким виявився гуманізм, який утверджував людську гідність у реальному людському житті.

Один з найвидатніших учених і мислителів XVII ст. Р.Декарт (1596 – 1659 рр.), розділивши дух і матерію, душу й тіло, намагається з'ясувати природу духу як такого, визначити його сутність. Питання про сутність духовної субстанції, згідно з традиційною термінологією, постає у Р.Декарта як питання про її основні атрибути. Кожна субстанція має певні атрибути, тобто властивості або якості, що доступні нашому сприйманню. «У кожної субстанції є переважна властивість, така, що утворює її сутність і природу, від якої залежить усе інше» [32, с. 409].

Важливий аспект духовності дозволяє виділити звернення до філософії І.Канта (1724–1804) і аналіз його концепції духовного. Він називав дух «живильним принципом у людині» і вважав, що духовність містить у собі не тільки пізнавальну свідомість. Розглядаючи внутрішній світ людини в «Критиці чистого розуму», І.Кант розвиває тезу про субстанційність душі: «Як предмет одного лише внутрішнього почуття ця субстанція дає поняття нематеріальності; як проста субстанція – поняття незруйнованості; тотожність її як інтелектуальної субстанції дає поняття особистості; усі вони разом дають поняття духовності» [99, с. 371].

Зорієнтованість наукових пошуків на осмислення проблеми морально-духовних витоків людини проявляється і у філософській думці України, зокрема в братських школах у XVI – XVII ст. Як стверджують дослідники [61; 207; 285], у ті часи філософія духу значною мірою ототожнювалася з філософією релігії.

Найвагомішим надбанням українських мислителів XVIII ст. була глибока гуманістична спрямованість їхніх поглядів та науково-практичної діяльності. Посилюється усвідомлення цінності людської особистості, і на цьому тлі по-новому постає питання про духовність, духовний розвиток. Професори Києво-

Могилянської академії (С.Калиновський, М.Козачинський, С.Кулябка, Г.Кониський) відстоювали у своїх творах тезу «пізнай самого себе», яку з часів класичної Греції та Риму проголошували філософи, що розв'язували проблему духовного зростання людини. Головною їх метою стає розробка цілісної концепції людської сутності, яка б пояснювала сенс її духовності [270].

У центрі уваги філософів-гуманістів першої половини XVIII ст. в Україні постає проблема духовної свободи як оволодіння людини самою собою, своїми вчинками, емоціями, пристрастями. Як засіб, за допомогою якого можна уникнути зла й досягти щастя – найвищої мети людського існування, філософи пропонують самовдосконалення особистості, яке здійснюється насамперед завдяки самопізнанню. Під впливом таких гуманістичних ідей формувалися погляди Григорія Сковороди [231].

Саме в Григорія Сковороди можна знайти перші наукові спроби визначення психологічного змісту поняття «духовність», викладені в його вченні про серце. Як вважає письменник і вчений, серце – це єдність думок, поглядів, переконань та пов'язаних із ними почуттів і прагнень людини. Він сформулював думки про морально виховану волю, волю розумну, волю вільну, і зазначав, що робити свій вибір людині допомагає розумне оцінювання явищ відповідно до критеріїв добра та зла.

Розвиваючи тезу «пізнай самого себе», Г.Сковорода підкреслює, що знання своєї істинної природи стає для людини джерелом її віри та впевненості у власних силах, допомагає навчитися підпорядковувати їх вищим мотивам і стати на шлях доброчинності. Вищим мотивам вчинку Г.Сковорода віддавав перевагу, вбачаючи в них вияв «морального серця» людини. Такими мотивами, на його думку, є любов до знань, до праці, пристрасне прагнення до пізнання істини, любов до людей, до всього живого [231]. Отже, згідно з ученням Г.Сковороди, «серце» – це єдність волі, розуму, почуттів та прагнень людини.

Найвизначнішим українським мислителем-філософом XIX ст. був П.Юркевич [297; 298]. Його вчення можна назвати філософією людської душі,

мікрокосму, пізнати який можна лише за допомогою людського серця. Він створює своєрідну філософську концепцію, так звану «філософію серця», у якій показує себе прямим спадкоємцем філософської творчості Г.Сковороди.

П. Юркевич визначав три сфери буття: царство ідей, або «вічної правди», – «ноуменальний світ»; царство розумних істот – реальний світ; царство примарного існування тілесності – феноменальний світ. Між цими світами існує активна взаємодія, що й становить гармонію цілого світу. Схопити та зрозуміти все це буття розумом, пізнати його неможливо. Розум є сферою загального, а щодо індивідуального, то він принципово не здатний дати на це відповідь. Для розуму, «голови» непроникливою є глибина особистісно-індивідуального. Цю діяльність людської душі, яка стоїть поза межами розуму і є вищою й глибшою від нього, Юркевич (як і Г.Сковорода, М. Гоголь, кирило-мефодіївці) називає «серцем» [297].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. філософсько-психологічна думка відзначалася наполегливими спробами ввести поняття «духовність» у систему повноправних філософських категорій та переосмислити його зміст. У цьому напрямку доцільно розглянути погляди видатних російських філософів В.Соловйова, М.Бердяєва, О.Лосєва, П.Флоренського.

В.Соловйов висуває на головну позицію моральність як духовно-психічну якість людини. Проте в нього немає ототожнення духовності та моральності. Найрадикальніша взаємодія духовності та моральності, вважає філософ, виявляється в альтруїзмі. В.Соловйов здійснює спробу визначити зміст поняття «духовність», розглядаючи її як творчу потребу людини в подоланні інтелектуальних та фізичних меж, а отже – у самовдосконаленні [235].

Учення В.Соловйова продовжили М.Бердяєв та П.Флоренський, висуваючи на перший план тезу про єдність «духовної тріади» – Істини, Краси, Добра. Вони зазначали, що ця «тріада» і є тим самим духовним життям, яке розглядають з різних поглядів [17].

Значний внесок у розв'язання теоретичних питань проблеми духовності та духовного розвитку людини зробив професор Київського університету, перший український філософ-академік Олексій Гіляров, ім'я якого донедавна, на жаль, було майже забуте. О.Гіляров обстоював думку, що Всесвіт – це «одухотворений організм», жива система, у якій кожен член існує для цілого, а ціле – для кожного члена, з чого випливає, що Всесвіт – це єдине тіло, єдиний дух. О.Гіляров стояв на позиції інтегрального підходу до розгляду духовного ідеалу. Він підкреслював, що ідеал духовності – це не лише істина, не лише краса або благо, а їхня єдність [250, с. 180].

Історичний досвід XX–XXI ст. показує, що поглиблення духовних суперечностей, відречення від принципів гуманізму, моральна деградація особистості здобули досить широке розповсюдження. З огляду на ці протиріччя все гостріше усвідомлюється необхідність культури самосвідомості, адекватної вимогам сучасної епохи. Розрив між індустріальним, науково-технічним і духовним прогресом людства починає загрожувати самому його існуванню. Це змушує по-новому осмислити самі основи прогресу [225, с. 186].

Сучасна людина, за виразом А. Швейцера [289, с. 24], перетворилася на надлюдину. Однак, володіючи воістину надлюдською матеріальною силою, вона, на жаль, аж ніяк не піднялася ще до рівня дійсно людської духовно-моральної сили. Її матеріальні потреби й бажання постійно зростають і, по суті, задовольняються, тоді як у духовній сфері вона ледь-ледь просунулася вперед, а десь навіть відкотилася назад, стала біднішою, більш егоїстичною та відчуженою. Її совість поки що не прокидається від усвідомлення того, що чим більше вона перетворюється на надлюдину, тим жорстокішою може бути. Сама субстанція людини, виражена в таких категоріях, як Добро, Розум, Мудрість і аналогічні душевно-моральні вияви в світі, очевидно, не підлягає процесові розвитку. «Вплив людини на сили Добра і Зла зріс неймовірно з освоєнням нових джерел енергії, – констатує А.Швейцер, – але це, на жаль, не додало

Людині мудрості чи порядності, не переконало її в тому, що в царстві людей милосердя цінніше, ніж годинниковий механізм» [289, с. 118].

Коли людина заглиблюється у внутрішній світ, то вона втрачає до певного рівня відчуття фізичного життя й знаходиться у всесильній грі цього світу, який з кожним актом відкривається наново. У цьому розумінні діяльність у сфері духу на кілька порядків більш доступна й більш вільна, ніж конкретна реально-предметна діяльність. Людина намагається всебічно оперувати духовними об'єктами, констатуючи й апробуючи будь-які, навіть найнесподіваніші образи. Духовна творчість ніби утворює запас, своєрідний перспективний зачин для наступної матеріально-предметної діяльності [289, с. 119].

Упродовж усього XX ст. поняття «духовність» здебільшого ототожнювали з релігійністю. Майже до середини сторіччя вважалося, що духовною можна назвати таку особу, яка присвятила себе служінню Богові. Отже, духовність відносили до релігійних категорій. Однак свідомість людини може являти собою дивовижну суміш релігійних і нерелігійних мотивів, ідей, ідеалів. Л Фейєрбах (1804 − 1872) писав, що «атеїсти можуть жити й частково живуть так, ніби вони вірять в Бога, а віруючі в Бога, християни, можуть жити й насправді живуть, ніби вони не вірять у Бога. Гірка істина! Християни не живуть відповідно до своїх релігійних переконань, їхнє життя суперечить їхній вірі» [271, с. 34].

«Ні релігійна віра, ні невір'я, безбожжя самі по собі ще не можуть бути гарантією високої моральності. Внутрішнє прийняття релігійних ідеалів, визнання правди й авторитету церковних учителів не утримують людину від зла, від найстрашніших злочинів», − цитують А.Адамович і Д.Гранін у «Блокадній книзі» щоденник Г.Князєва, який він вів у страшних умовах блокадного Ленінграда. У цьому записнику є й такі рядки: «Ось життя як воно є; ось люди як вони є <…> І моторошно, моторошно стає: що вони зробили з подарованою для їх життя землею, у що вони перетворили її!.. Кров, сльози, попелища, насилля, шибениці, розстріли, грабунки й страждання, страждання в

усьому світі!.. І зробили це ті люди, які мали між собою і Христа, і Сократа, і блаженного Августина, і Конфуція, і Лао-Тая, і Будду, і Толстого!» [163, с. 14].

Лише наприкінці 80-х років XX ст. поняття про духовний світ з'являється в довідниках та енциклопедіях і визначається вченими як категорія, яка «охоплює духовне життя людини в його цілісності й специфічності й фіксує як механізми психіки (воля, мислення, почуття), так і зміст людських думок, прагнень, спрямованість волі» [273, с. 3].

Проблема духовності набуває в сучасній філософії все більшої актуальності. Вона зумовлюється прагненням подолати протистояння раціоналізму та ірраціоналізму в розумінні людини, знайти вихід з тієї загальної духовної кризи, що вразила сучасну цивілізацію. У сучасній українській філософії з'являється все більше праць з цієї теми. У дослідженнях останніх років розв'язання проблеми виховання духовності набуло якісно нового звучання, тут простежується спроба розглянути її у контексті пошуку глибинних характеристик людського буття через призму активно творчої діяльності самої людини. До таких належать праці В.Горського, Т.Целік, Є.Бистрицького, С.Возняка, Г.Горак, С.Кримського, С.Пролєєва, А.Чернія та ін. [61; 145; 207; 285]. У них дається визначення духовності. Зокрема, А.Приятельчук зазначає: «Духовність – це почуття й усвідомлення реальності, яка безпосередньо чи опосередковано спрямовує життєдіяльність людини. <…> Духовність – єдність об'єктивного й суб'єктивного стосовно визначеності людського життя. Здатність людини бути духовною протиставляють іншим властивостям душі (умовним та безумовним рефлексам). Тому часто зазначають, що духовність – це усвідомлення та почуття людиною того, що вона має керуватися у своїй діяльності ідеалами, ідеями, принципами, а не «однохвилинними» бажаннями. Тобто духовність – така єдність почуттів і усвідомлень, яка спрямовує життєдіяльність людини як розумної істоти» [202, с. 122].

Своєрідне тлумачення духовності дає С.Кримський: «Духовність завжди виступала як принцип самобудови людини, як вихід до вищих ціннісних

інстанцій конституювання особистості і її менталітету, як заклик до здійснення того, що не здійснюється природним шляхом. Духовність – це здатність переводити універсум зовнішнього буття у внутрішній всесвіт особистості на етичній основі, здатність створювати той внутрішній світ, завдяки якому реалізується собітотожність людини, її свобода від жорстокої залежності перед ситуаціями, що постійно змінюються. Духовність кінець кінцем призводить до смислової космогонії, поєднання образу світу з моральнісним законом особистості» [145, с. 23].

На особливу увагу заслуговують висловлювання С.Пролєєва, який вказує, що «дух (духовне) – це не «регіон» людської життєдіяльності, а одне з найважливіших універсальних визначень її. Дух, духовність, духовний світ постають не просто у вигляді особливого роду явищ особистого чи суспільного життя, але перш за все як духовний зміст різноманітних реалій і подій людського буття» [207, с. 80]. Він розглядає дух як духовний розвиток людини, її духовність, але тут же зауважує, що вона має декілька смислових відтінків. По-перше, духовність постає як «смисловий еквівалент категорії духу», репрезентує всю змістову насиченість феномену духовного, але при цьому містить певну інтерпретацію: позначає дух як людське надбання. Тобто духовність – це визначення духу як характеристики людини в її існуванні. По-друге, дух (феномен духовного) обіймає надзвичайно широкий спектр різних явищ – «від конкретних духовних утворень (знання, ідеал, мета тощо) до об’єктивованих, предметних і соціально-інституалізованих форм духовного життя». І в цій величезній предметній галузі «поняття духовності виділяє особливий зріз, фіксує питання про сутність людського духу, вичленовує проблему духовного розвитку людини як специфічної форми її самовизначення у світі». Окрім цього, духовність, на думку автора, не є буттєвою даністю. С.Пролєєв розглядає цю категорію «…тільки як особливу форму думки» [207, с. 124].

Досягнення світової науки, філософії, мистецтва, культури в цілому – той ґрунт, на якому може зрости особистісна духовність. Тут не досить простої

інформованості, потрібне опанування їх надбань через призму певних світоглядних, загальнокультурних оцінок. Останні мають не нав'язуватися, а орієнтувати, не стільки стосуватися конкретних феноменів культури (тих чи інших художніх творів, витворів мистецтва тощо), скільки сприяти виробленню в індивіда вміння самостійно оцінювати духовні реалії з позицій людяності, прогресу, збереження й примноження духовності. Це передбачає високий рівень світоглядної орієнтованості, досягнення якого немислиме без філософської освіченості. Філософія – душа культури. Позбавити її цієї душі означає вбити культуру [5, с. 102].

Духовні цінності засвоюються індивідом у їх суперечливій протидії, але в суспільстві вони існують у своїх абсолютних формах, начебто у викристалізуваному вигляді. Люди знають, що є порядність, доброта, щиросердність, вірність, самовідданість, мужність та інші людські чесноти. Вони вклоняються красі, материнству, культивують національні святині. Такі духовні орієнтири, що спрямовують поступальний рух людства, є еталонами, з якими порівнюється особисте життя і з допомогою яких воно оцінюється для визначення глибини духовності. Ці цінності-виміри мають загальнолюдське значення [5, с. 81].

Кожний історичний період дещо змінює зміст різних цінностей. Розглянемо деякі з них. Г.Горак [60, с. 29] пропонує почати з цінностей буття. Адже людське існування, життя як таке є першоосновою суспільної організації. Передумова історії – живі людські істоти. І найголовнішим тут є те, що світ твориться й сприймається конкретними індивідами, разом з ними він народжується і з ними вмирає.

Людський світ існує доти, доки є люди, оскільки це світ людського індивідуального буття. Не випадково як найвища істина це зафіксовано в Біблійних текстах. Там міститься вислів: «Я єсмь істина», – який Г.Горак пропонує прочитати з певною інверсією: «Істина я єсмь», тобто моє існування – найголовніше [60, с. 29]. Це означає важливість людської гідності, самоповаги, а вона неможлива без поваги до інших.

Невід'ємним компонентом духовності, – стверджує Г.Горак, – є людська гідність. Її початок – у вчинку Сократа, що випив отруту у відповідь на несправедливе звинувачення. Нині культ гідності людини «закарбований» у Загальній декларації прав людини. «Усі люди, – зазначається у ст. 1 Декларації, – народжуються вільними й рівними у своїй гідності та правах. Наділені розумом і совістю, вони повинні діяти один щодо одного в дусі братерства» [296, с. 11].

Названі цінності Г.Горак відносить до такої загальнолюдської цінності, як гуманізм, що означає обстоювання права людини жити гідно й щасливо. Людство орієнтується й на такі безперечні цінності, як любов до батьківщини, шана праці, повага до інших людей, включаючи і їх культуру, погляди. Споконвічною цінністю людства, зазначає Г.Горак, була краса у найрізноманітніших формах її вияву: краса природи, жінки, художнього образу, вчинку. Критерії краси незмінно залишалися в центрі уваги. Споконвічним прагненням людей був мир: відсутність воєнних сутичок, суперечок і сварок [60]. Незмінною ознакою духовності є відчуття краси − від зовнішності до вчинків.

Провівши соціологічні опитування й проаналізувавши їх результати, С.Подмазін [198, с. 8] робить висновки, що вибір основних життєвих цінностей не випадковий, існує тісний зв'язок між різними прагненнями людей, про що свідчить велика кількість повторюваності чітко визначених сполучень у їх виборі. Учений акцентує увагу на взаємозалежності окремих світоглядних принципів, рис характеру, поглядів на світ і системи ціннісних орієнтацій. Соціологічне дослідження виявило загальну закономірність: «Чим оптимістичніші погляди на життя, тим більш важливим для суспільства цінностям надає перевагу людина, і навпаки». Серед тих, хто від життя очікував тільки різних неприємностей, жоден не обрав як найвищі альтруїстичні цінності. Виявлена також пряма залежність між соціальною активністю та ставленням до життя: чим більше й активніше людина брала

участь в суспільному житті, тим більш оптимістично вона дивиться на світ [198, с. 8].

На формування життєвих орієнтацій, а звідси – й духовного світу, – впливає і такий суб'єктивний фактор, як ставлення до керованості життям. Одні люди вважають життя підвладним контролю і виступають активними творцями особистого буття, його «господарями», а інші – не вірять у власні сили й не в змозі контролювати події власного життя.

Не кожна людина й не завжди виступає суб'єктом життєтворчості, інколи перетворюючись на пасивного учасника даного процесу. Навіть одна й та сама людина може коливатися між різними, навіть протилежними, життєвими орієнтирами, що ускладнює людське буття, постійно примушуючи особистість вирішувати проблему вибору.

Розглядаючи процес формування, розвитку та змін життєвих орієнтацій у сучасному українському суспільстві, С.Кримський [145, с. 24] вважає, що необхідно насамперед враховувати об'єктивні умови життєдіяльності. Одним із об'єктивних факторів, – стверджує вчений, – виступає реальний стан суспільної свідомості, її тенденції, протиріччя розвитку. Кілька десятиліть у суспільній свідомості панувала впевненість у тому, що завтрашній день принесе краще життя, у якому кожен буде «мати по потребі» й усі отримають рівні можливості. Але останнє десятиріччя XX віку сколихнула перебудова та утворення незалежних держав на території колишньої імперії тоталітаризму. У масовій свідомості відбулося руйнування усталених соціальних стереотипів, зазнала змін система цінностей, це стосується насамперед співвідношення групових та загальнолюдських цінностей. «Втрата орієнтирів відносно ієрархії цінностей має дорогу ціну, вона породжує інколи моральне свавілля». «Спостерігається глибокий занепад духовних, культурних цінностей, а нещадне руйнування природної екології супроводжується таким самим руйнуванням «культурної екології», зростанням злочинного світу, споживацького паразитизму, морального цинізму, наркоманії тощо» [145, с. 30].

На підставі аналізу соціологічних даних учені доходять висновку, що швидка безболісна переорієнтація масової свідомості з однієї системи цінностей в іншу неможлива. Для нестабільних суспільств притаманна активна трансформація суспільно визнаної ціннісної системи, яка спричинює потребу вносити відповідні корективи в індивідуальну систему цінностей. Найбільш болісним є цей процес для тієї частини суспільства, яка вже вийшла з періоду «формативних років», коли закладаються основи системи ціннісних орієнтацій, формується ціннісна картина світу. Молодь у цьому аспекті в більш виграшній позиції – перед нею широкий простір для вибору, їй не потрібно вносити зміни, їй потрібно створювати власну систему життєвих цінностей [150, с. 37].

Духовне вдосконалення особистості є внутрішньою боротьбою, яка передбачає вироблення свідомості та самосвідомості людини, де віддзеркалюються її найважливіші життєві потреби, погляди, інтереси, ставлення до навколишньої дійсності й до себе самої як соціального індивіда [235, с. 64]. Моральна свідомість – це не лише осмислення певних проблем та обставин життя з погляду моральних цінностей, що їх визнає кожна окрема людина, це і «її власна самооцінка, спроба розібратися в справедливості й обґрунтованості самих моральних засад, якими вона керується» [38, с. 81].

Важливим складником духовності є моральна самосвідомість – «специфічна форма моральної свідомості, предметом якої виступає як вона сама, так і людина – її носій. Основними функціями моральної самосвідомості є осмислення, контролювання, санкціонування та критичний перегляд моральних настанов людської суб’єктивності, тобто під моральною самосвідомістю зазвичай розуміють здатність людини контролювати свої вчинки й автономно оцінювати їх, регулювати свої потреби, захоплення, уявлення відповідно до моральних вимог. Відповідно до поділу цих функцій на стверджувальні й критичні виділяються такі форми моральної свідомості, як честь і гідність, з одного боку, совість і сором – з іншого» [38, с. 83].

Під совістю філософи розуміють внутрішнє духовне осмислення людиною моральної цілісності своєї життєвої позиції, що відповідає

загальнолюдському законові про добро і добротворення. За визначенням Гегеля, совість – це найглибша внутрішня самотність, перебування лише з самим собою, у якому зникає все зовнішнє, усіляка обмеженість, вона – усамітнення всередині себе самого [48, с. 110].

Отже, проблема духовності має і в сучасній зарубіжній, і у вітчизняній філософії неабияке значення. Вона вбирає в себе широкий діапазон тлумачень, залежно від домінуючої модальності людського буття. На нашу думку, сутність духовності нерозривно пов’язана з характером людського самовизначення, зі ставленням людини до світу, зокрема українця до своєї Батьківщини.

1.2. Поняття духовності в працях психологів

Погляди на духовність як на певну «форму суспільної свідомості», тобто як на суто філософську категорію, що поширилися в другій половині ХХ ст., на нашу думку, недостатньо висвітлюють індивідуальні особливості її проявів. Слід зауважити, що наприкінці ХХ ст. зростає зацікавленість до пояснення феномену духовності з позицій психології. Духовність намагаються представити як високу моральність, розвинену інтелектуальність або необмежені творчі здібності. Проте і такі тлумачення духовності будуть однобічними, – стверджує Ж. Маценко [167].

Будь-яке недосліджене явище можна пізнати, лише цілеспрямовано вивчаючи, спостерігаючи та аналізуючи форми його зв'язку з довкіллям. Духовність у цьому аспекті – не виняток. Вона виявляє себе насамперед у спрямованості інтересів, нахилів людини на пізнання та створення особливого виду цінностей – духовних.

Значний внесок у психологічну теорію духовної особистості зробив видатний український учений Г.Костюк [134, 135]. За його концепцією, індивід стає духовною істотою, особистістю в міру того, як у нього формуються моральна свідомість і самосвідомість, утворюється система психічних властивостей, здатність брати участь у духовному житті суспільства, адекватно (з погляду моралі) реагувати на події в соціумі. Структура особистості, за Г.Костюком, виступає як стійка й динамічна система психічних властивостей, головними серед яких є свідомість і самосвідомість. Індивід стає особистістю, оскільки він усвідомлює навколишнє буття й себе самого, своє ставлення до нього, свої функції та обов'язки. Крім того, важливою підсистемою структури особистості є духовність – «спрямованість її діяльності, яка визначається потребами й інтересами, ціннісними орієнтаціями, цілями та установками, моральними та іншими почуттями» [134, с. 99].

Питанню становлення духовних цінностей особистості присвятив свої праці І.Бех [18; 19; 20; 21]. У статті «Біля витоків сутності особистості»

читаємо: «Протягом усієї історії розвиток людини як особистості пов'язувався з її устремлінням до добра, що б під ним не розумілося. Так, Мойсей ототожнював його зі справедливістю. Платон бачив у ньому головним чином мудрість, для Ісуса воно означало перш за все любов. Це конституююче духовність людини почуття у психолого-педагогічному вимірі слід співвіднести з особистісною цінністю. Адже щоб любити, слід мати мужність надати певним соціально-моральним нормам виняткове значення, що перевищує все останнє, – і ставити на такі цінності утворення все, бачачи в них сенс життя» [18, с. 10].

Духовні цінності людства в багатьох роботах психологів поділяються на загальнолюдські та особистісно-індивідуальні [18; 96; 125; 177; 134; 135; 167; 168]. До загальнолюдських, як правило, відносять красу, добро, любов, знання (істину), до особистісно-індивідуальних − інтереси, погляди, переконання, ідеали окремої людини. Серед форм прояву духовності вчені розрізняють духовні ціннісні орієнтації, духовні потреби, духовні почуття та стани [168]. На думку психологів, про духовність людини можна дізнатися за наявністю у неї духовних, а отже, безкорисливих потреб: у знаннях, повазі, любові, спілкуванні, естетичному задоволенні, у бажанні робити добро. Саме ці потреби спонукають особистість до різних видів духовної діяльності – пізнавальної, естетичної, комунікативної.

Однією з найхарактерніших форм прояву духовності, за Ж.Маценко, є духовні почуття: віра, надія, любов, совість, провина, каяття. До почуттєвих форм належить така якість людини, як емпатійність. Емпатія – це здатність співчувати іншій особі (істоті), бажання та вміння збагнути її внутрішній світ (інтереси, прагнення, почуття), усвідомлення її цінності, неповторності, вияв готовності прийти на допомогу в разі потреби [168].

Стати духовною особистістю – означає, по-перше, зайняти певну життєву міжлюдську моральну позицію, по-друге, достатньою мірою усвідомити її й нести за неї відповідальність, по-третє, утверджувати її своїми вчинками, справами, усім своїм життям. І хоча ця позиція вироблена

суб'єктом, належить йому і глибоко вистраждана ним, за своїм об'єктивним значенням вона належить усьому людському суспільству, є продуктом і одночасно причиною суспільних, міжособистісних зв'язків і відношень. Тому витоки особистості, її цінність і, нарешті, добра чи лиха слава про неї кінець кінцем визначаються тим суспільним, моральним значенням, яке вона дійсно має у своєму житті [29, с. 15].

Загалом, до найхарактерніших критеріїв людської духовності психологи відносять такі:

– наявність у людини активної потреби пізнавати світ, себе; реалізація цієї потреби у пізнавальній діяльності;

– активне прагнення сприймати та створювати красу;

– усвідомлення явища життя як вищої цінності, єдності себе та Всесвіту;

– екоохоронний тип поведінки;

– позитивні якісні зміни в системі ціннісних орієнтацій;

– здатність до незалежності від негативних впливів соціального оточення завдяки самостійності та критичності мислення, вмінню відрізняти зло від добра, духовне від бездуховного, «вгамовувати» прояви зла в собі;

– подолання суперечностей між думками та почуттями, бажанням та необхідністю, любов'ю й ворожістю через духовні уявлення та вчинки;

– відкритість до вдосконалення себе, яка стає можливою за умови здатності до самокритики;

– виявлення бажання та вміння створювати особисту програму духовного саморозвитку (у дитячому віці – за допомогою дорослих);

– духовний тип поведінки та духовні вчинки, що виявляються в позитивно-емоційному, діяльнісному ставленні до життя та внутрішнього світу інших людей, які наповнюються духовним змістом у міру того, як особистість усвідомлює, що немає чужого та свого, а лише Всесвітня єдність Я-Ти-Він-Вона-Вони.

Духовним вчинком учені називають цілеспрямовану, емоційно забарвлену безкорисливу дію щодо інших людей (істот), предметного світу, в основі якої – духовні почуття. Морально-гуманістичний компонент духовності виявляється в ставленні людини до будь-якої форми життя як вищої цінності, повазі до внутрішнього світу іншої людини, внесення у взаємини з людьми вищих духовних цінностей (добра, краси, любові). Естетичний компонент духовності виявляється в потребі сприймати та створювати красу, естетичних почуттях та естетичній діяльності [18; 135; 169].

Духовне самовдосконалення – це служіння ідеалові, виконання людського призначення, покликання. Удосконалюватися для того, щоб повною мірою скуштувати радість буття – шлях хибний. Він не дає щастя, хіба що задоволення. Щастя може бути тільки наслідком здійснення вищого сенсу життя, коли воно (щастя) не є самоціллю. Також цілком очевидно, що духовне життя не можна привести до його окремих граней. Існуючи у своєму безмірі, воно єдине, цілісне й гармонійне. Духовність або є, або її немає. Саме тому існування суспільства неможливе без збереження та розвитку духовних традицій людства.

До боротьби за «людину в людині», а отже, – за духовність, закликав австрійський психолог В.Франкл. Підкреслюючи актуальність проблеми духовності, учений згадує думки З.Фрейда, який свого часу сказав: людству давно було відомо, що воно має дух, а йому – З.Фрейду – довелося показати, що у людства є ще й потяги. Проте сьогодні, підкреслює В.Франкл, необхідно нагадати людству, що воно має духовність, і допомогти знайти в собі мужність жити духовно. В.Франкл здійснив спробу окреслити складові духовності, розуміючи її неоднозначність. Він зазначив, що в духовності, поряд з етичним, моральним, існує й естетичне (краса, інтуїція, натхнення) [277].

У наш час, надзвичайно ускладнений глобальними проблемами, з якими зіткнулося людство, роль індивідуальної духовності в усіх її вимірах безмежно зросла. Ідеться передусім про духовність політичних діячів, які скеровують функціонування держав, науковців, що збагачують світ новими науковими

відкриттями, митців, котрі формують естетичні вподобання людей, спеціалістів, від діяльності яких залежить технічна безпека людства.

Учені стверджують, що життя кожної людини – це неповторна історія пізнання й досвіду, осмислена кожним індивідуумом по-своєму. При цьому важливу роль відіграють переживання, що випали тій чи іншій особистості на її життєвому шляху, контакти, її природні біопсихічні особливості, природжені здібності і багато іншого. Відомо, що люди по-різному наділені такими якостями, як пам'ять, темперамент, реакція на зовнішні явища. У кожної людини свій характер і ставлення до навколишньої дійсності, своя життєва позиція [98, с. 17].

Ставлення до світу, людей і до себе, які задаються динамічними смисловими системами, утворюють у своїй єдності й головній суті властиву людині моральну позицію. Така позиція особливо міцна, коли вона стає свідомою, тобто коли з'являються особистісні цінності. Сповідування цих цінностей зміцнює єдність і самототожність індивідуума в значних проміжках часу, надовго визначаючи собою головні характеристики особистості, її стрижень, її мораль, її духовний світ [29, с. 17].

У працях учених-психологів знайшли своє вираження соціально-психологічні аспекти формування духовності старшокласників [18; 19; 20; 21; 121; 122; 124; 135; 186; 187; 214; 216; 300; 301; 302]. Психологи стверджують, що юнацький вік є віком творчих мрій, коли особистість, яка підростає, у своїх планах та раціональних побудовах майбутнього життя переживає власний імовірний творчий шлях, планує можливості самовизначення. Розвиток абстрактного мислення веде до поглиблення понятійних компонентів у загальній структурі процесів мислення. У старшому шкільному віці, на думку психологів, спостерігається найнижча задоволеність сенсом свого життя, найгостріша невпевненість у власних силах, висока вимогливість до себе та до своїх товаришів [180; 186; 187; 301].

Психологи визначають вік від 15 до 18 років як період активного формування особистості й акцентують увагу на проблемі визначення

конкретної духовно-моральної програми вчинків, якою б молода людина змогла вдосконалювати свою особистість. У юнацькому віці проблеми духовних орієнтирів постають особливо гостро, тому старшокласники частіше за підлітків приймають самостійні рішення, прагнуть до узагальнень і невимушених оцінок. Саме в старшокласників відбувається узагальнення ідеалів і норм поведінки, «загальні ідеали й формальні принципи індивідуалізуються, складаються в єдиний образ свого «духовного» «Я», яке стає психологічно автономним» [122, с. 153]. Юнацький вік характеризується більшою диференціацією емоційних реакцій і способів вираження емоційних етапів, а також підвищенням вимогливості й самоконтролю [122, с. 57].

Саме в ранній юності закладається стиль поведінки, принципи й характер міжособистісних стосунків, остаточно складається фундамент ціннісних орієнтацій і виокремлюється проекція важливих напрямів пошуків самореалізації на інших вікових етапах. На думку психологів, «саме юнацтво акцентує увагу на своїх потенціях, на можливостях гуманізації життя, на пошукові сенсу існування» [187, с. 452]. У старшокласників є вже необхідний життєвий досвід, що допомагає осмислити певні життєві факти. У зв'язку з розвитком абстрактного мислення посилюється інтерес учнів до теоретичних проблем, виявляється здатність до широких узагальнень. У цей час відбувається перехід «уявлень про добро і зло із сфери абстрактних положень <…> у сферу безпосередніх переживань» [214, с. 145], що, на думку С.Рубінштейна, є необхідною умовою формування багатьох духовних якостей особистості.

В учнів старшого шкільного віку все частіше проявляється здатність до оцінних суджень. Вони найбільш відверті, вимогливі до себе й товаришів, до проявів брехні, підлості, зради. Учні здатні схвалювати позитивні вчинки й різко засуджувати негативне у вчинках інших, критикують усе зле й низьке в людині. Розкриваючи поняття гідності, порядності, добра, совісності та інших характерологічних якостей духовності, старшокласники заносять їх до власної духовно-ціннісної шкали, поповнюючи яку, вони опиняються перед віковою

потребою сформувати духовний ідеал, виходячи з власного життєвого досвіду й набутих знань про духовні орієнтири особистості.

Отже, у старшокласників є великі потенційні можливості свого духовного збагачення. У них є певний рівень сформованості емоційної сфери. Але слід враховувати, що гармонійний духовний розвиток немислимий без наявності глибоких і міцних знань і вмінь. Насамперед ідеться про здатність до волевиявлення, а вона розвивається на основі спеціальних знань і вмінь. Як слушно зауважує З.Фройд, «той, хто успішно здолав сам себе й привчився до правди, матиме надійний захист і від небезпек неморальності, навіть якщо його власні моральні норми трохи відрізняються від загальновизнаних» [280, с. 440]. Отже, з погляду психології, суть розвитку духовності полягає в досягненні вищого рівня сформованості та гармонії всіх її складових через світопізнання, самопізнання, самовдосконалення.

1.3. Проблема формування духовності в педагогіці

Для успішного розв'язання проблеми формування духовного світу підростаючого покоління вагоме значення мають теоретичні положення, розроблені в працях визначних педагогів минулого – Я.Коменського, К.Ушинського, С.Русової, І.Огієнка, Г.Ващенка, В.Сухомлинського, Ю.Бабанського та інших.

Проблема духовного розвитку школярів завжди була в полі зору Я.Коменського. Великий педагог нагадував, як на питання «Що становить основу будь-якої держави?» Діоген-піфагорієць завжди відповідав: «Виховання» [120, с. 243-244]. Освіту Я.Коменський завжди осмислював у найтіснішому зв'язку з формуванням духовності. Метою освіти він вважав розвиток всебічних здібностей людини, її моральних якостей. Я.Коменський «називав нещасною таку освіту, яка не переростає в духовність» [141, с. 155].

Серед сформованих педагогом вимог до особистості на другому місці після освіти посідає «доброчесність або моральність» [120, с. 209]. Під терміном «доброчесність» Я.Коменський розумів не лише зовнішню вихованість, але й усю внутрішню й зовнішню основу спонукань [120, с. 24]. Виходячи з цього, Я.Коменський напрацював свою систему формування духовного світу школярів, у якій центральне місце посідає завдання формувати «добрі нрави і глибоке благочестя» [120, с. 245]. Допомогу ближньому, людяність стосовно інших Я.Коменський підносить до закону гуманізму. Педагог хотів, щоб навчальні заклади перетворилися в цілі майстерні людяності й висловлював переконаність, що «чеснотам вчаться, постійно здійснюючи чесне» [120, с. 205]. «Кардинальними» чеснотами він вважає мудрість, поміркованість, мужність і справедливість [120, с. 208]. Я.Коменський був переконаний, що людині дається «розум, щоб відрізняти», і воля, «щоб вибирати все, що тільки є гарного чи злого» [120, с. 205].

Великого значення вивченню літератури у формуванні духовності підростаючого покоління надавав видатний педагог XIX ст. К.Ушинський.

Зокрема він зазначав, що на кожний художній твір слід дивитися як на вікно, через яке вчитель може показати учневі той чи інший бік життя. Учений наголошував, що «на моральне почуття має впливати безпосередньо сам літературний твір, і цей вплив літературних творів на моральність дуже великий» [264, с. 24]. Це вимагає цілеспрямованого добору творів та відповідного підходу до роботи з ними. Учений стверджував, що «той літературний твір моральний, який змушує учня полюбити моральний вчинок, моральне почуття, моральну думку, виявлені в цьому творі» [264, с. 24].

До виховання високодуховної особистості, людини «з широким розумінням своїх громадянських обов'язків, з незалежним, високо розвинутим розумом, братерським почуттям до всіх людей, людини, здатної до роботи» закликала Софія Русова [221]. На її думку, найважливішими завданнями школи є, по-перше, «допомогти вільній еволюції духовних і фізичних сил дитини»; по-друге, «привчити до життя, розуміти його, знайти в ньому своє місце»; по-третє, «ввести індивідуум (учня) в кооперативні зносини з соціальним оточенням так, щоб завше ці зносини були правдивими, шляхетними і плодючими як для індивідуума, так і для громадянства». Софія Русова закликала виховувати в української молоді високий інтелектуальний, духовний і моральний ідеал, який становить «те найкраще, що кожний народ проніс протягом віків культурного існування, за що він боровся, що постійно змагався покласти як підвалину свого народного (громадського) життя» [221, с. 188].

На думку педагога, успішно вирішувати названі завдання покликана добре продумана й організована система національного виховання. Під ним С.Русова розуміла таке виховання, яке ґрунтується на природі дитини, враховує її індивідуальні й національні особливості, забезпечує гармонійну єдність розвитку творчих задатків з фізичним, моральним і духовним розвитком. Правильно поставлене національне виховання забезпечує духовний розвиток особистості, здатної максимально виявляти свої здібності, проявляти емпатію, прагнути до творчості; патріотизм і моральність, а також бажання й потребу

ознайомлення з досягненнями народу в галузі науки, культури, історії, літератури, мистецтва, повагу до культурних і національних здобутків інших націй і народів. У своїх працях [218; 219; 220; 221], відстоюючи послідовно й цілеспрямовано ідею національної школи, Софія Русова одним із найголовніших чинників такої школи вважала всебічний і глибокий розвиток високої духовності. Українська національна школа, за С.Русовою, це школа рідної мови, високодуховна й демократична, у якій уся структура, уся система, мета й завдання, зміст і методи, принципи, форми, шляхи й засоби навчання й виховання, сам дух школи пронизані ідеєю українства, забезпечення вільного всебічного і гармонійного розвитку особистості дитини, формування її духовного світу [219, с. 124]. Питання моральних якостей С.Русова розглядала в руслі християнського вчення про добро і зло і вважала релігію складовою частиною процесу формування духовності [219, с. 84].

Проблемам виховання духовності багато уваги приділяв у своїх працях професор Г.Ващенко. В основу виховного ідеалу він поклав загальнолюдські та національні цінності, моральні закони творення добра і боротьби зі злом, за побудову справедливого ладу, виплеканого на любові та красі [34]. Ці моральні цінності вчений виводить із християнської віри й релігії. Їх дотримання, за переконаннями Г.Ващенка, веде людину до виконання подвійної високої мети: служіння Богові й своїй нації. Причому відданість Богові видатний педагог стверджує як служіння абсолютній Правді, Красі, Справедливості і Любові, а нації як реальній земній спільноті, в якій ці абсолютні вартості мають знайти своє втілення [113, с. 3 – 4].

Г.Ващенко поєднує любов до Бога з любов'ю до ближнього, «що виявляється передусім у <…> благодійності, у піклуванні про хворих, убогих, сиріт» [34, с. 111]. «Любов до ближнього має поєднуватися з правдивістю, чесністю, миролюбством, вірністю даному слову» [34, с. 112]. На будь-якому рівні моральної свідомості – особистісному чи суспільному, за Г.Ващенком, повинні домінувати християнські погляди на життя й призначення людини. Дивлячись ретроспективно на проблему формування позитивних моральних

якостей, учений орієнтував українську педагогіку на створення сприятливих умов для духовного вдосконалення особистості, але з обов'язковою опорою на християнські та національні цінності.

Як влучно зазначав Г.Ващенко, «історія свідчить про те, що з падінням релігії зажди підупадала мораль. Таке було в історії Греції, так було і з Римом. Так було в історії європейських народів і в нові віки. Мораль українського народу стояла високо саме тому, що вона базувалася на християнській релігії» [34**,** с. 6]. Відродити її, наповнити душу українця високою духовністю, сформувати в кожного прагнення жити за законами християнської моралі стає завданням учителя-словесника [34, с. 27]. Основними структурними елементами духовного світу особистості Г.Ващенко вважає інтелект, почуття й волю [113, с. 3 – 4].

На духовному розвиткові підростаючого покоління акцентується увага в педагогічних працях видатного релігійного, громадського та державного діяча, філософа й педагога І.Огієнка [184]. Духовність учений розглядав як складну багатовимірну систему ціннісних орієнтацій, що тісно пов'язані з провідними життєвими цілями та мораллю християнства. Духовність, – вважав він, – передбачає вироблення свідомості й самосвідомості людини, де віддзеркалюються її найважливіші життєві потреби, погляди, інтереси, ставлення до навколишньої дійсності і до себе самої як соціального індивіда [184, с. 262]. І.Огієнко був «палким поборником духовно-національного відродження українського народу, своїми науковими та релігійними працями допомагав усвідомити ті джерела духовності, які сприяють вихованню в зростаючої особистості любові до всього рідного, шани до минулого, прагнення працювати в ім'я майбутнього свого народу та держави» [154, с. 26 – 28].

Найважливішими духовними орієнтирами, на які педагог має спрямовувати виховання підростаючого покоління, І.Огієнко вважав такі:

– утвердження гуманних засад у міжлюдських стосунках: доброти, принциповості, взаємоповаги, сумлінності, щирості, справедливості, толерантності; турботливе ставлення до оточення;

– вірність у коханні та відповідальність у сімейних стосунках, особливо у вихованні дітей;

– здатність мислити критично й самокритично, дослуховуючись до думок, порад інших людей, водночас самостійно плекати власні життєві погляди на сутність людини, сенс її життя, місце на землі, у Всесвіті;

– ставлення до праці як до основи й мети життя;

– патріотизм як самовіддана любов до рідної землі, народу, держави;

– інтерес до минулого рідного краю, прагнення збагнути як величні, героїчні моменти в його історії, так і причини трагічних занепадів, страждань народу;

– шана до видатних людей, героїв нації, які жертовно служили народові, збагачували його культуру, науку, примножували внесок Вітчизни в скарбницю світової цивілізації;

– усвідомлення невичерпних можливостей віри у вищу ідею, у безсмертя душі як символу людського в людині, як можливість самовдосконалюватися, творити себе заради осягнення найвищої мети – служіння людині, народові, Батьківщині;

– розвинена національна самосвідомість, прагнення до самоідентифікації з нацією, національна гордість і гідність;

– усвідомлення неоціненного значення рідної мови, у якій на генетичному рівні втілюється творча сила народного духу, його помисли, сподівання, віра й воля [184].

Виняткову увагу формуванню духовності підростаючого покоління приділяв упродовж усієї педагогічної діяльності В.Сухомлинський [244; 245; 246; 247; 248; 249]. У творах педагога спостерігаємо реалізацію людино-народознавчих підходів до виховання юних громадян, поєднання класичної та народної педагогіки, новаторське осмислення її як науки та мистецтва

виховання забезпечили створення авторської цілісної самобутньої педагогічної системи, у центрі якої перебуває дитина з її реальним духовним світом [63, с. 13 – 20].

Важливим критерієм духовності В.Сухомлинський вважав насамперед людяність. Якість ця багатогранна: ввічливість до старших і людей поважного віку, любов до матері та батька, шанування сімейних і національних святинь; це самоповага, збереження і захист своєї гідності, визначення свого місця серед інших людей, доброта, жаль і співчуття до слабкої людини, до беззахисного та ін. На його думку, основною суттю життя та виховання є становлення Людини: «Виховуй у собі Людину – ось що найголовніше. Інженером можна стати за 5 років, учитися на людину необхідно все життя. Виховуй у собі людську душу» [248, с. 255 – 269]. В.Сухомлинський подав досить чітку структуру духовного світу, назвавши її складові елементи «внутрішніми, духовними силами людини». До них належать «розум, почуття, погляди, переконання, воля» [248, с. 255 – 269].

Видатний педагог створив і науково обґрунтував стрункy систему вводу дітей у світ пізнання навколишньої дійсності. Він підкреслював, що дитяче сприймання й осмислення дійсності – це особливі процеси. На думку В.Сухомлинського, учителеві потрібно не опускатися, а підійматися до рівня дітей, їхніх уявлень про добро і зло, красиве і потворне, критерії прекрасного. Лише перед таким педагогом вони розкриваються, довіряють йому. Найважливішою якістю вчителя має стати спроможність відчути духовний світ своїх вихованців, переживати їхні радості й невдачі, тривоги й біль. Глибоке духовне спілкування з учнем виникає тільки тоді, коли вчитель – однодумець, друг, учасник спільної діяльності.

Ю.Бабанський наголошує на особливостях морально-естетичних реакцій учнів старшого шкільного віку, на специфіці формування їх духовного світу. На цьому віковому етапі, за концепцією вченого, значну увагу слід відводити розвиткові моральної самостійності, якій має передувати сформованість ряду «вмінь-компонентів самоорганізації й

саморегуляції поведінки, а саме: високий рівень самопізнання і адекватної самооцінки, здатність критичного ставлення до себе, до різноманітних якостей власної особистості» [8, с. 35].

Дослідження педагогів В.Білоусової і С.Карпенчук [24; 101] дають змогу стверджувати, що формування в учнів поняття про духовні орієнтири творчості письменників залишається одним із провідних завдань навчально-виховного процесу в школі. Добір найоптимальніших форм і методів роботи на уроках дозволяє вчителеві працювати цілеспрямовано з метою усвідомлення учнем власного «я» через осмислення духовних орієнтирів творчості письменника, формування в особистості учнів чітких переконань, здатності діяти згідно з набутими знаннями про принципи й норми поведінки.

1.4. Літературознавчі праці як науково-методологічна основа для дослідження проблеми формування у старшокласників поняття про духовні орієнтири творчості письменників

Вагомим внеском у питання важливості формування духовних цінностей особистості засобами художнього слова є праця письменника, ученого-літературознавця й філософа І.Франка «Мислі о еволюції в історії людськості» [278]. Поміж багатьох інших важливою думкою в цій роботі є те, що біографії митців, твори на історичні теми, у яких можна знайти характеристику визначних осіб, здатні виховувати в молоді національну гідність, бажання брати приклад, бути духовним послідовником, адже справжній письменник завжди глибоко національний і є втіленням народного духу, народних помислів. І.Франко підкреслює, що справжні духовні цінності будь-якої нації є водночас загальнолюдськими. «Тільки той писатель може мати нині якесь значення, хто має і вміє цілій освіченій людськості сказати якесь своє слово в тих великих питаннях, що ворушать його душею, та заразом сказати те слово в такій формі, яка б найбільше відповідала його національній вдачі», – зазначає І.Франко [278, с. 61 – 62].

Проблема духовності набуває все більшої актуальності в літературознавстві, оскільки сучасний етап історичного розвитку України характеризується істотними змінами в житті її народу, оновленням усіх сфер діяльності людини, переоцінкою та утвердженням у свідомості нації нових світоглядних орієнтацій. Свідченням багатої духовності українського народу, його цивілізованості й високої моральності, акумуляції етичних і естетичних поглядів не тільки у вітчизняному, а й у загальносвітовому культурному контексті є українська література. Вітчизняними вченими-літературознавцями активно розробляються й формуються основоположні засади дослідження історії національної літератури як форми вияву в ній духовної й моральної свідомості нації. У цьому контексті великої ваги й значення набуває

постановка й розв'язання проблеми духовності як її (літератури) першоджерела й першооснови.

Рівень внутрішньої духовної культури людини залежить не тільки від рівня сучасної йому культури взагалі. Досліджуючи цю тезу, Є.Сверстюк наголошує, що «внутрішнє надбання людини залежить від того, наскільки саме мистецтво здатне підіймати її вище сфери буденних дрібниць, очищувати, наснажувати духовно, наскільки воно допомагає їй своїм життям до себе дорівнятись... Пам'ятаючи це, читач вимагає такої літератури, яка розкрила б для нього джерела духовного життя й символізувала б рівень сучасної культури» [226, с. 68].

Сучасне літературознавство збагатилося дисертаційними дослідженнями, присвяченими вивченню духовного багатства творчих спадків окремих письменників (Л.Волощук, С.Ковпік та О.Романенко) [45; 117; 212], вагомими працями про духовний світ людини (І.Дзюба, Н.Шляхова) [67; 68; 294], про духовний простір української ліро-епічної прози (Г.Штонь) та ін. Вагомий внесок у вирішення цього питання внесли М.Жулинський, Г.Клочек, В.Марко, А.Козлов, О.Ковальчук, В.Пахаренко та інші. Окремі аспекти проблеми духовності в літературі розглядалися в працях М.Коцюбинської, В.Панченка [136; 192].

Г. Клочек у книзі «У світлі вічних критеріїв» формулює основні критерії оцінки художнього твору з позицій загальнолюдських цінностей. Він зауважує, що література кожної епохи по-своєму осягає й конкретизує поняття «духовність», «гуманізм», «людяність». Проте, незважаючи на специфіку доби, справжні, чесні письменники, завдяки своїй особливій духовно-інтелектуальній чутливості, не втрачали орієнтації на визначальні загальнолюдські цінності. Серед інших митців періоду занепаду соціалізму літературознавець називає Олеся Гончара, який «мужньо протистояв наступу бездуховності в застійні роки» [111, с. 37]. Величезне значення роману О.Гончара «Собор» учений вбачає в тому, що тут у художній формі конкретизовано поняття духовності, показано її значущість для майбутнього.

На думку Г.Клочека**,** вагомість того чи іншого літературного твору залежить від того, наскільки він осягає й виражає образною конкретикою свого часу поняття духовності, адже «нема нічого вищого за інтереси людини, за її духовне здоров'я, красу, за гармонійність у людських стосунках» [111, с. 19]. Давно відомо, що кожний високохудожній доробок, який посідає вагоме місце в літературному процесі, виражає зміст, ідею загальнолюдської значущості. А рівень загальнолюдського у творі безпосередньо залежить від глибини й правдивості зображення життя. Правда – ознака духовності, неправда – бездуховності, – стверджує вчений. «Категорія художньої правди найтіснішим чином пов'язана із категоріями моральності і духовності. <…> Для талановитого письменника осмислення сутності людини (правдиве бачення) обов'язково пов'язане з оцінкою її моральності» [111, с. 57].

На прикладі художніх творів учений показує, що критерій духовності дуже тісно пов'язаний з критерієм правдивості й глибини відображення життя, між цими категоріями слід вбачати закономірний (системний) зв'язок: без проникнення в правду життя митець просто не в змозі осягнути духовні основи людського буття [111, с. 58]. Г.Клочек вважає неспростовною істиною, що найменший відступ від правди, допущений письменником, ніколи не дасть можливості вивести твір на рівень істинної художності: «Створювані талановитими митцями правдиві художні світи стають реальними фактами суспільної свідомості, збагачуючи її своєю правдою. Усе, що ввібрала, зафіксувала в собі високохудожня, а отже, і правдива література, стає суспільною цінністю. Завдяки своїй надзвичайно високій художньо-образній інформативності й завдяки гуманістичній, спрямованій на утвердження Добра, ідейності, література є Пам'яттю, Досвідом, Вмістилищем Духовності суспільства, його Вчителем» [111, с. 63].

Подібне твердження кількома роками раніше, у часи занепаду соціалістичної системи висловив російський літературознавець і критик Є.Шкловський: «Осягнення правди – процес об'єктивно складний, що вимагає від людини неабияких духовних зусиль, величезної праці над собою, оскільки

передбачає звільнення від продиктованого, нав'язаного, сприйнятого на віру без необхідного випробування думкою й совістю. Це надбання, так би мовити, сутнісного бачення є не що інше, як зростання особистості, необхідне для її поступу вперед, для її долучення до істинних духовних цінностей» [293, с. 25 – 34].

О.Воронський чи не першим спробував детально аргументувати пряму залежність естетичної цінності твору від наявної в ньому художньої правди: «Естетична оцінка твору – критерій його правдивості чи неправдивості. Художня правда визначається і встановлюється, власне, завдяки цій оцінці» [46, с. 565].

На нову сходинку проблему духовності в літературі поставила праця А.Козлова «Духовність як літературознавча категорія»(2005) [118], у якій дослідник доводить необхідність ґрунтовного вивчення духовності в літературознавстві, «оскільки письменникові дано і право, й обов'язок не тільки спостерігати за процесами різних типів одухотворення людської сутності й будь-якої людської діяльності, а й аналізувати всі ті процеси, то літературознавству просто необхідно не менш серйозно й глибоко вивчати духовність твору літератури, <…> адже саме духовність людини була, є й буде <…> однією з найважливіших її ознак та цінностей» [118, с. 35].

Учений дає чітке визначення духовності як «спрямованості <…> поведінки й діяльності людини на добротворення чи на злотворення, <…> спрямованості <…> окремої людини, групи людей чи цілого суспільства або й людства взагалі на створення й збереження ідеалу, гармонії, прекрасного і всього того в житті людей, що сприяє їхньому формуванню, розвиткові й розквіту – добру і благу людства» [118, с. 38 – 39]. А.Козлов чітко розмежовує поняття «культура» й «духовність». Дослідивши ці поняття в їх взаємозв'язку, він доходить висновку, що культура – це наявність, усвідомленість і потреба в дотриманні правил, звичаїв, принципів та законів (регламентацій) поведінки й діяльності людини, а «духовність культури – це те, на що саме… спрямовані і наявність регламентацій, і саме дотримання їх людиною та суспільством: а)

на добротворення чи руйнацію зла (власне духовність культури); б) на злотворення чи на руйнацію добра – антидуховність культури; в) на задоволення примітивних… потреб – бездуховність культури. Тобто, культури можна й треба вчити, а духовність культури можна тільки виховувати» [118, с. 40].

Духовний світ письменника та його персонажів розглядається А.Козловим як складова загальної культури, тобто складова обставин, які формують духовний світ письменника та його героїв. Саме тому, як стверджує дослідник, культура має пряме відношення до духовності, і саме тому є всі підстави вважати духовність літературознавчою категорією. Учений розглядає духовність як внутрішню потребу та обов'язкову умову становлення характеру й водночас як «один з його чинників, що зумовлює особливості розвитку сюжету та вчинків персонажа» [118, с. 48].

А. Козлов доходить висновку, що духовність – це своєрідний наслідок надскладної системи людських умовностей, системи постійно вдосконалюваного змісту етичних категорій, передусім таких, як «добро» і «зло», а точніше – це «спрямованість нашого внутрішнього світу й нашої діяльності у світі навколишньому на добро й добротворення (духовність), на зло й злотворення (антидуховність) чи на прагматичні задоволення потреб безцільного існування (бездуховність)» [118, с. 51]. Шлях до формування високої й чистої духовності дослідник вбачає у формуванні позитивного ідеалу, тобто ідеалу людини, у котрої «на всіх рівнях її свідомої діяльності абсолютно чи повністю переважають позитивні (передовсім потрібні людині, нації й народу, суспільству) начала» [118, с. 55]. Учений дав чітке визначення понять «душа», «дух», «духовність» та пояснив різницю між ними, підкресливши, що духовність людини – це не тільки спрямованість її внутрішнього світу й діяльності на добро- чи злотворення в навколишній дійсності, а й спрямованість самого її способу життя [118, с. 71].

Будь-яка людська цивілізація на кожному новому етапі свого розвитку акцентує увагу на проблематиці того чи іншого рівня свідомої діяльності і

таким чином виявляє поступовий, але неминучий перехід від суто матеріальних до соціально-етичних і далі до моральних, звичаєво-правових, політичних, філософських і аж до світоглядно-ідеологічних рівнів свідомості суспільства. А література майже в кожному конкретному художньому творі, акцентує увагу на началах добра і зла: художня література, стверджує А.Козлов, дійсно філософічна, і тому її духовність не тільки більш сконцентрована, а й більш «окультурена». Звідси випливає потреба в «систематизації та «еволюціонізації» одухотворення людини засобами художньої літератури та науки про неї» [118, с. 88]. Тобто тут ідеться, власне, про необхідність вивчення закономірностей формування духовності людини засобами художньої літератури.

А. Козлов робить хоч і схематичний, проте певною мірою системний огляд змін духовних орієнтирів творчості письменників протягом XVII – XX століть, від І.Вишенського до представників літератури кінця XX ст., зазначаючи, що художня література як вид мистецтва, що спрямований передовсім на осягнення світу людини, пройшовши складний шлях (від констатаційно-описового до глибокого психоаналітичного способу мислення), навчилася бачити людину не чорно-білою, а багатогранною, неоднозначною; її думки, дії та вчинки – вмотивованими, діалектично та еволюційно детермінованими, тобто не такими, що прямолінійно підпорядковані добро- чи злотворенню, а значно складнішими, оскільки й сутність самого добра та зла, прекрасного й огидного тощо, сама по собі в принципі мінлива, «рухома» [118, с. 217]. І незважаючи на те, що «кожна епоха творить свої власні уявлення, образи й поняття про душу, дух і духовність», людство в цілому вже має «неабияку можливість розпочати глобальне й ґрунтовне діалектико-еволюційне осягнення всієї історії духовності», адже у мистецтві й літературі в цілому вже сформувалася «тенденція бачити людину і світ як цілісну екзистенційну систему – систему повноцінного, цілісного й гармонійного чи дисгармонійного існування всього живого й неживого на землі» [118, с. 252].

Принципово нові погляди на духовні орієнтири творчості письменників виклав автор посібника «Основи теорії літератури» учений-літературознавець і критик В.Пахаренко [196]. Він вважає, що мистецтво, в тому числі й література, «пробуджує в людині матеріальній людину духовну, дає змогу побачити крізь форму буття його зміст, сенс життя, щастя і спонукає наближатися до нього» [196, с. 31]. В.Пахаренко зауважує, що панування вульгарно-соціологічного підходу до аналізу літературного твору, за яким мистецький витвір донедавна розглядався лише як пасивне відображення суспільного життя, призводило до поверхового переказування сюжету та стандартного, примітивного тлумачення образів чи проблем. Проте якщо твір дійсно художній, то соціальне у ньому є лише тлом, рамками певної епохи, у творі розкриваються глибини людської душі, осмислюється сенс життя. Адже головне покликання літератури – «сприяти духовному самостановленню людини, допомагати їй, кажучи словами Лесі Українки, «своїм життям до себе дорівнятись», що означає збагнути своє призначення у світі, суть щастя, навчитися бачити, цінувати і творити красу» [196, с. 3].

Отже, у літературознавстві приділяється досить значна увага духовним орієнтирам творчості письменників. Українська література акумулює етичні й естетичні погляди нашого народу, розглядає їх не тільки у вітчизняному, а й у загальносвітовому культурному контексті. Тому українськими вченими-літературознавцями дієво простежуються й аналізуються основоположні форми вияву духовних орієнтирів у творчості письменників.

У сучасному літературознавстві художні твори досить широко аналізуються з погляду вияву духовності в характері й поведінці персонажів, глибинно розглядається орієнтація письменників на визначальні людські цінності й таким чином створюється основа для методичного дослідження проблеми формування в учнів поняття про духовні орієнтири творчості письменників на уроках літератури. Це орієнтири правдивості й глибини відображення життя, спрямованості поведінки й діяльності людини на добротворення, на створення й збереження ідеалу, гармонії, прекрасного і

всього того в житті людей, що сприяє їхньому формуванню, розвиткові й розквіту – добру і благу людства.

У літературознавстві розглядаються орієнтири письменників на усвідомленість і потребу в дотриманні правил, звичаїв, принципів та законів (регламентацій) у поведінці й діяльності людини, тобто на виховання духовності культури. Важливим для методики навчання літератури є розгляд духовності як літературознавчої категорії, як обов'язкової умови становлення характеру персонажів художніх творів і разом з тим як один з чинників, що зумовлює особливості розвитку сюжету та зображення вчинків персонажа з погляду їх спрямованості на добро й добротворення. Аналізуючи художні твори, літературознавці вбачають шлях до розвитку високої й чистої духовності у формуванні позитивного ідеалу людини, спрямованості її внутрішнього світу, діяльності, самого її способу життя на добро, в орієнтації на поступовий, але неминучий перехід від суто матеріальних до соціально-етичних і далі до моральних, звичаєво-правових, політичних, філософських і аж до світоглядно-ідеологічних рівнів свідомості суспільства.

Аналіз літературознавчих праць переконує також у тому, що формування поняття про духовні орієнтири творчості письменників на уроках української літератури в учнів старшої школи має враховувати виражені в особі письменника ідеали нації і вплив на нього народного оточення, природи рідного краю, а разом з тим те, що справжні духовні цінності кожної нації є водночас загальнолюдськими.

1.5. Стан проблеми формування поняття про духовні орієнтири в методиці вивчення української літератури

Проблема формування в учнів поняття про духовні орієнтири творчості письменників спеціально не ставилася вченими-методистами**,** хоча в різні періоди розвитку методики вивчення літератури дослідники тією чи іншою мірою зверталися до цієї проблеми. Так, ще В.Водовозов, В.Стоюнін, В.Острогорський вважали, що моральні переконання учнів формуються на основі засвоєних ідей твору. У цьому вони вбачали виховне значення літератури [41; 241; 189]. У своїх педагогічних працях В.Стоюнін висловлював переконання, що література є найважливішим засобом формування світогляду учнів, при цьому він підкреслював важливу роль впливу життєпису автора на виховання високих моральних почуттів читача, творення його духовного світу. В.Острогорський пропонував іти до формування моральної сфери особистості через вироблення в учнів правильних естетичних критеріїв, які допомогли б оцінити добро і зло, правду й неправду. При цьому він наголошував на важливості емоційного слова вчителя та на аналітичному прочитанні художнього твору. «Читання – найтонший критик художнього твору й чудовий засіб перевірки своїх перших вражень» [189, с. 8].

Основи формування духовних якостей у процесі вивчення літератури з урахуванням можливостей і особливостей даного предмета заклали українські методисти Т.Бугайко і Ф.Бугайко, які наголошували, що важливим у формуванні духовності учнів є літературний приклад, яким учні мають керуватися в щоденному житті, у ставленні до родини, до своїх обов’язків. [30; 31]. Вважаючи книгу «важливим виховним чинником» і розглядаючи зародження й розвиток моральних почуттів у процесі прочитання художнього твору, методисти висловлювали впевненість у тому, що зразок високої духовної чистоти, свідомості громадянського обов’язку старшокласники знайдуть у житті письменників, у поведінці героїв аналізованих творів [30; 31]. Водночас Т.Бугайко і Ф.Бугайко наголошували, що літературний твір тільки

тоді може мати виховний вплив, коли він буде осмислений читачем, коли почуття й переживання героя стануть переживаннями учнів. Опанування високих критеріїв моральної та естетичної оцінки подій і явищ життя, високої духовності методисти називали справою всього життя людини. «Ніколи не можна вважати завершеним процес морально-естетичного розвитку людини, збагачення й удосконалення її почуттів. Багато залежить від власних зусиль особистості, самовиховання, до якого ми й повинні повсякчас спрямовувати учнів» [31, с. 48]. Тому Т.Бугайко і Ф.Бугайко приділяли належну увагу проблемі забезпечення емоційності на уроках літератури під час вивчення художніх текстів, що, на їх думку, є провідним у процесі формування духовності.

Важливого значення проблемі виховання учнів засобами літератури надавав О.Мазуркевич. На кращих зразках художніх творів учений пропонував формувати високі моральні якості, добрі естетичні смаки в школярів і спрямовувати їх на активну творчу діяльність. Належну увагу методист приділяв силі емоційного впливу художньої літератури, зараховував уроки літератури до таких, які «жваво хвилюють чуле серце й підносять юний розум» [161, с. 346]. О.Мазуркевич вимогливо ставився до навчальних програм, бо вважав, що тільки вдалий добір художніх творів і використання ефективних методів на уроці посилює виховний вплив художньої літератури на учнів.

Вагому роль у дослідженні проблеми формування поняття про духовні орієнтири в методиці української літератури відіграють праці професора, члена-кореспондента АПН України Н.Волошиної. Автор багатьох документів про літературну освіту, шкільних підручників та методичних посібників у своїй праці «Естетичне виховання учнів у процесі вивчення літератури» наголошує на системному характері формування духовного світу особистості школяра, де єдино й нерозривно діють підсвідоме, свідоме й несвідоме [44]. Н.Волошина стверджує, що шлях духовного зростання неминуче пролягає через самоаналіз, самооцінку, самостійну працю школяра й над літературним твором, і над собою. Так, дослідниця пише, що про естетичну вихованість

людини можна говорити тоді, «коли естетичні погляди й смаки стали частиною її психічного складу, коли вони впливають на норми її поведінки, ставлення до праці, товаришів, на характер життєвих прагнень та ідеалів» [44, с. 46].

Першим у незалежній Україні курсом методики викладання української літератури стала праця видатного вченого Б.Степанишина [239]. Книга написана емоційно, з особливим романтичним піднесенням. Автор висловив упевненість, що література є носієм високої духовності, а тому аналіз художніх творів має вестися з позицій добра, людяності, краси. «Література в школі має допомогти українцям подолати принизливе почуття меншовартості, разом з історією України допомогти повернути їм історичну пам'ять і виплекати природне почуття національних гордощів» [239, с. 51]. Б.Степанишин висловлює переконання, що словесник сам має бути носієм високої духовності. Мета формування духовного світу учнів на уроці літератури буде досягнута, «якщо у своєму серці педагог носитиме лише Світлу Радість, Справжнє Добро і Християнську справедливість» [239, с. 21].

Одним із провідних учених у галузі методики літератури другої половини ХХ ст. по праву вважається Є.Пасічник. Автор багатьох монографій, посібників, статей у наукових та науково-періодичних виданнях, він уклав посібник для студентів вищих закладів освіти та вчителів «Методика викладання української літератури в середніх навчальних закладах» (2000) [195, с. 5]. Цей посібник побудований на нових концептуальних засадах освіти в Україні й водночас раціонально поєднує традиційні й нові технології у вивченні літератури. Основна увага в ньому акцентується на пріоритетності розвитку духовності підростаючого покоління, на гуманізації й гуманітаризації освіти. «Гуманізація освіти означає посилення її спрямованості на формування особистості, активне засвоєння в школі тих норм моралі, які вироблені людством протягом багатовікової історії», – стверджує автор [195, с. 5].

Проблема нової моделі гуманітарної освіти, зокрема літературної, є особливо актуальною, адже література в школі має формувати не просто освічену людину, а особистість, здатну до життєтворчості. На це вказує

Є.Пасічник у багатьох своїх працях, зокрема в названому посібнику. Саме літературу він називає основним предметом, під час вивчення якого здійснюється формування духовного світу школяра. Щоб розв'язати це завдання в процесі вивчення творчості письменника, потрібно, на думку дослідника, сформувати в учнів поняття про духовні орієнтири творчості митців. Важливість і актуальність цієї проблеми вчений вбачає в тому, що особистість митця і його творчість не тільки по праву може служити зразком для розуміння українського національного характеру, його внутрішньо-почуттєвої структури, національного світовідчуття й світобачення, а й стати взірцем для наслідування, для формування в учнів відповідних духовних орієнтирів.

Українська національна духовність – це історично сформована система духовних багатств народу, яка відобразила найвищі цінності його національної душі, характеру, світогляду, моралі, ідеології. Тому «формування національної самосвідомості засобами літератури – це процес виховання таких ідеалів, такого типу особистості, яка постійно почуває себе частиною нації, виявляє свою причетність до її історії, традицій, культури, духовного життя в широкому значенні цього слова» [195, с. 20]. Одним із проявів духовності є здатність відчувати красу, розуміти прекрасне в навколишньому світі і в людських витворах, у мистецтві. Повноцінне спілкування з мистецтвом вимагає розвитку спеціальних здібностей і вмінь. Сюди можна віднести насамперед образне поетичне бачення світу, високий розвиток творчої уяви, особливу емоційну вразливість, добре розвинену здатність реагувати на експресію слова. Є.Пасічник стверджує, що виховний вплив художнього твору на читача великою мірою залежить від розвитку його емпатії, тобто здатності відчувати іншу людину. «Читач лише тоді пройметься настроєм твору, глибоко усвідомить вчинки героїв, якщо він сам може активно відгукуватись на явища навколишнього світу. Співпереживати – це означає не лише вміти розділити з іншими свої почуття, настрої, страждання, а й дивитись на навколишній світ очима іншого індивіда, уміти приймати близько до серця найтонші порухи

його душі, зробити їх своїм особистісним інтересом, потребою власної індивідуальності» [195, с. 81].

Коли врахувати, що жити нам доводиться в часи гострих духовних і моральних криз і сучасна молода людина занадто далеко відходить від ідеалів добра, людинолюбства, честі й чесності, то виховний потенціал високохудожніх, духовно багатих творів на уроках літератури набуває особливої ваги, і вчитель має використати його якнайповніше. Адже література є одним з дієвих засобів формування особистості, спрямування її в духовне річище, ошляхетнення людини. Такий підхід Є.Пасічник пояснює особливістю мистецтва, яка полягає в тому, що воно «не лише відтворює найрізноманітніші сторони життя людини, а й безпосередньо звернене до неї, до її внутрішнього світу, її думок і почуттів» [195, с. 53]. Мистецтво здатне викликати такі нові асоціації, якими багата уява кожного окремо взятого індивідуума, а тому й допускає багатоваріантність прочитань. Таким чином, з одного боку у свідомості читача відбивається той обсяг думок і почуттів, який безпосередньо задуманий самим письменником, а з іншого – у процесі сприйняття твору з'являються нові думки, почуття, враження. Тому кожен учень, кожен читач має своє бачення автора, яке залежить від багатьох факторів – життєвого досвіду, ціннісних орієнтирів, розвитку емоційної сфери, своєрідності духовного світу реципієнта. Тобто процес сприймання літературного твору має суто особистісний характер. Унаслідок цього література не лише знайомить читача з певними духовними цінностями, а й допомагає йому «відкрити їх, активізувати його відтворювальну і творчу уяву, викликати в нього певні думки й переживання. Тільки за цієї умови можлива трансформація досвіду письменника в особистий досвід читача» [195, с. 54].

Є.Пасічник звертає увагу на те, що «людина володіє величезними потенційними можливостями свого духовного збагачення», при цьому він підкреслює, що в процесі навчання й виховання вони використовуються ще не на повну силу, оскільки не створюється оптимальні умови для їхньої реалізації. [195, с.157]. Оптимальний рівень як естетичного, так і морального розвитку,

на думку Є.Пасічника, має відповідати віковим можливостям учнів. Для гармонійного розвитку характерна певна широта естетичних реакцій та належна їх глибина. Гармонійний естетичний та етичний розвиток передбачає наявність глибоких і міцних знань, умінь і навичок, високий рівень сформованості емоційної сфери. При цьому методист зазначає, що цей розвиток забезпечується не так часто. За словами вченого, здебільшого має місце недостатній, тобто в чомусь обмежений, а то й поверховий рівень морально-естетичного розвитку школярів. На думку Є.Пасічника, душевну глухоту, емоційну байдужість варто розглядати не як результат генетичної основи, закладеної в тій чи іншій людині, від чого залежить її здатність реагувати на певні явища й факти, а насамперед як наслідок серйозних прорахунків у навчанні [195, с.157]. Цілеспрямована організація роботи з формування поняття про духовні орієнтири творчості письменників на уроках української літератури має привернути увагу учнів до особливостей світосприймання, світовідчуття автора художнього твору. Зрозумівши особливості світосприймання, світовідчуття автора, учні зможуть повноцінно сприйняти і його витвір, і самого письменника як неповторну особистість [195, с.70]. Старшокласники виявляють високу самостійність і критичність суджень. Їх оцінки явищ життя, змальованих письменником, відзначаються вмотивованістю та аргументованістю. У старшокласників є вже необхідний життєвий досвід, що допомагає осмислити певні життєві факти. У зв’язку з розвитком абстрактного мислення посилюється інтерес до теоретичних проблем, виявляється здатність до широких узагальнень. Учні цього віку менше надають перевагу тим методам роботи, які ґрунтуються на зовнішній цікавості. Вони прагнуть проникнути в суть явищ, готові усвідомити, що за літературним образом стоїть автор – людина, а сам твір – це частинка його душі.

Є.Пасічник звертає увагу студентів і вчителів на те, що кожна стадія духовного розвитку учня якісно відрізняється одна від іншої, має свої переваги й свої обмежені можливості. Нові акценти сприйняття літератури, зумовлені

психофізичним розвитком учнів, диктують і нові методичні підходи до її вивчення. Відтак аналіз художнього твору «повинен будуватися, з одного боку, з урахуванням особливостей сприйняття мистецтва дітьми певного віку, їхніх потреб, з іншого – з урахуванням перспективи формування особистості» [195, с. 71]. При цьому вчений наголошує на тому, що найбільша ефективність вивчення літератури в школі забезпечується тоді, коли в процесі опрацювання художніх творів налагоджується постійний духовний контакт між учителем і учнями, створюється атмосфера відвертості, доброзичливості, взаємоповаги, коли суб'єкти розмови виступають як рівноправні партнери спілкування і в актах взаємодії виявляється їхня ініціатива. Такий контакт особливо необхідний на уроках літератури, де осягаються духовні цінності. Духовне спілкування вимагає створення особливих умов і ситуацій, що забезпечують розкутість дітей. Ідеться про вироблення ставлення до ідей, моральних норм, культурних цінностей. «У процесі роботи над твором повинна бути відвертість, щирість, справжня людяність у взаєминах учителя та учнів. Адже моральна ідея тільки тоді стає життєвим правилом, нормою поведінки, коли вона глибоко усвідомлена людиною. Істини не зазубрюють, їх треба осмислити, пережити, вистраждати; лише на основі цього формуються стійкі утворення в психіці людини, що виражають її ставлення до життєвих явищ» [195, с. 186].

Є.Пасічник відзначає, що спілкування з художнім твором у процесі його вивчення може бути ефективним, якщо воно збагачує учнів морально, естетично, сприяє розвиткові їх емоційно-вольової сфери. Тільки тоді перед учнями розкриється глибокий внутрішній світ автора, його переживання стануть частиною їх духовного життя [195, с.142].

Нову засадничу теорію літературної освіти на методологічній основі філософії екзистенціалізму пропонує доктор педагогічних наук, професор Г.Токмань [251; 253]. Спираючись на теорію філософа-екзистенціаліста ХХ ст. М.Хайдеґґера, вона підтверджує, що світ ХХ ст., який він характеризував як «кібернетичний світ індустріального суспільства з футурологічним

плануванням», не змінив поклику, на який відповідає мистецтво з часів Еллади [283, с. 280].

Г.Токмань, зауважує, що в організації процесу вивчення української літератури в школі вчитель-словесник також відповідає на вічний поклик. Суть його у формуванні духовних орієнтирів зростаючого покоління, серед яких методист називає любов до рідної культури, повагу до людини та відкритість до діалогу «з часом, у який тебе закинуто» [251, с. 17]. «Шлях до розуміння світу художнього тексту пролягає у внутрішньому просторі мислення та емоцій школяра», – стверджує науковець [251, с. 17]. Методика має допомогти вчителеві визначити, як сприяти «самотворенню особистості дитини» [251, с. 17].

За Г.Токмань, духовні орієнтири творчості письменників мають стати моральними переконаннями школяра тільки через самостійне сприйняття та осмислення учнем художнього твору: «Учитель має дати художньому творові нове життя, підготувавши його зустріч з новими читачами й допомогти кожній дитині обрати себе, тобто спонукати до індивідуального вдумливого прочитання тексту» [251, с. 33].

Г.Токмань стверджує: формування внутрішнього світу учнів на основі розуміння ними духовних орієнтирів творчості письменника має відбуватися на основі екзистенціально-діалогічного підходу до вивчення літератури. Коли школяр вступає в діалог з художнім текстом, читаючи й розуміючи його, «стикаються історичні горизонти твору й доби, у яку живе учень. Зустрічаються два світи: художній світ твору мистецтва і внутрішній світ дитини» [251, с. 49 – 50].

Чітке визначення того кола духовних орієнтирів, які мають бути сформовані в старшокласників у процесі вивчення української мови на основі міжпредметних зв’язків з літературою, подає Т.Донченко, − це «гуманність як людяність, чуйність, доброзичливість стосовно інших; добротворчість як активне діяння добра – від безкорисливої допомоги тому, хто поруч, до утвердження гуманістичних відносин у суспільстві, принципового

неприйняття всього, що принижує людську гідність; нестримне, невгамовне прагнення до пізнання, але не накопичення знань самих по собі є цінністю, а їх динаміка, розвиток, рух, оновлення знань та засобів діяльності; відчуття краси, потреба в спілкуванні з прекрасним у мистецтві, природі, людських відносинах» [75, с. 117]. Ці характерологічні якості духовності, на думку Т.Донченко, становлять ціннісне ядро особистості, яке «утворюється в результаті гармонійного синтезу абсолютних цінностей і становить ознаку цілісної натури, гармонійного її розвитку» [75, с. 117].

ВИСНОВКИ ДО І РОЗДІЛУ

Проблема формування духовності розглядається досить широко у філософській, психологічній, педагогічній та методичній літературі. Аналіз науково-методичних засад досліджуваної проблеми переконує в тому, що категорія духовності належить до найдавніших проблем філософії. Філософи різних історичних епох зосереджували увагу на важливості особистісного духовного становлення. Людина має осмислити світ як єдине ціле, розвинути власний розум і душу, осмислити себе як розумну істоту, виховати в собі прагнення до пізнання людської сутності, совісті, моральності, прагнення людини до самовиховання, самовдосконалення. Сенс людської духовності пояснює теза «пізнай самого себе», яку ще в античності виголосив Сократ і пізніше розвинув відомий український філософ Григорій Сковорода.

Наприкінці XX ст. зростає інтерес до пояснення духовності з позицій психології. Учені-психологи намагаються представити духовність як високу моральність, розвинену інтелектуальність, необмежені творчі здібності. Найповніше духовність виявляє себе у спрямованості прагнень, нахилів людини до пізнання та створення особливого виду цінностей – духовних. Усі духовні цінності людства психологи поділяють на загальнолюдські та особистісно-індивідуальні. До загальнолюдських відносять красу, добро, любов та знання (істину). Особистісно-індивідуальні – це зацікавлення, погляди, переконання та ідеали окремої людини.

Психолого-педагогічною наукою доведено, що становлення особистості відбувається в шкільному віці, бо саме в цей час формуються самосвідомість та духовно-моральні якості людини. Водночас психологами стверджується думка про те, що в учня формується власний духовний світ унаслідок усвідомлення ним духовних орієнтирів письменників та їх творчості.

Періодом активного формування особистості психологи вважають вік від 15 до 18 років. Саме в цьому віці проблеми духовних орієнтирів постають особливо гостро, тому старшокласники частіше від молодших школярів

приймають самостійні рішення, прагнуть до узагальнень і невимушених оцінок. У підлітків відбувається узагальнення ідеалів і норм поведінки, а тому вони здатні краще заглиблюватись у складний, суперечливий світ людських стосунків, спілкуватися на пізнавальному й духовному рівні як із персонажами, носіями певних духовних орієнтирів, так і з іншими суб'єктами, які беруть участь в осмисленні життєвих проблем – учителем і своїми ровесниками.

Людина здатна до самопізнання й самовдосконалення, вона володіє величезними потенційними можливостями свого духовного збагачення. Гармонійний духовний розвиток передбачає наявність глибоких і міцних знань, умінь та навичок, високий рівень сформованості волі, характеру та почуттів – емоційної сфери. Отже, з погляду психології, суть розвитку духовності – у досягненні вищого рівня сформованості та гармонії всіх її складових через світопізнання, самопізнання, самовдосконалення. Одним із проявів духовності є здатність відчувати красу, розуміти прекрасне в навколишньому світі і в людських витворах, у мистецтві. Повноцінне спілкування з мистецтвом вимагає розвитку спеціальних здібностей і вмінь. Сюди можна віднести насамперед образне поетичне бачення світу, високий розвиток творчої уяви, особливу емоційну вразливість, добре розвинену здатність реагувати на експресію слова.

Людина має величезні потенційні можливості свого духовного збагачення, однак у процесі навчання й виховання вони використовуються ще не на повну силу, оскільки не створюється оптимальних умов для їхньої реалізації. Оптимальний рівень як естетичного, так і морального розвитку потребує глибоких і міцних знань, умінь і навичок учнів, а також належного рівня сформованості їх емоційної сфери.

На важливості формування духовно багатої, морально вихованої особистості наголошує педагогічна наука. Споконвіку народна педагогіка передбачала виховання людини з позицій добра, справедливості, людської гідності та національної самосвідомості. Необхідною умовою та складовою

частиною національного виховання є духовний розвиток особистості, здатної максимально виявляти свої здібності, проявляти емпатію, прагнути до творчості. Правильно поставлене національне виховання забезпечує високу духовність особистості, патріотизм і моральність.

Головний критерій духовності – людяність: ввічливість до старших і людей похилого віку, любов до матері та батька, шанування сімейних і національних святинь; це самоповага, збереження й захист власної гідності, визначення свого місця серед інших людей, доброта, жаль і співчуття до слабкої людини, до беззахисного та ін. Важлива роль у формуванні духовного світу підростаючого покоління належить учителеві, який має не опускатися, а підійматися до рівня дітей, їхніх уявлень про добро і зло, красиве і потворне, критерії прекрасного. Лише перед таким педагогом вони розкриваються, довіряють йому. Відкрите спілкування з учнем на духовному рівні виникає тільки тоді, коли наставник є однодумцем і другом, учасником спільної діяльності.

Досить значна увага духовним орієнтирам творчості приділяється в сучасному літературознавстві. Українська література розглядається як один із дієвих засобів формування особистості, спрямування її в духовне річище, ошляхетнення. Мистецтво кожної епохи по-своєму осягає й конкретизує поняття «духовність», «гуманізм», «людяність», проте, незважаючи на особливості часу, справжні, чесні й талановиті письменники завдяки своїй особливій духовно-інтелектуальній чутливості не втрачали орієнтації на визначальні загальнолюдські цінності. Образи, характери й ситуації, створені митцем, мають потужний духовний потенціал. Це орієнтири правдивості й глибини відображення життя, спрямованості поведінки й діяльності людини на добротворення, на створення й збереження ідеалу, гармонії, прекрасного й усього того в житті людей, що сприяє їх формуванню, розвиткові й розквіту – добру й благу людства.

Аналіз методичної літератури показує, що методологічною основою розв’язання проблеми формування поняття про духовні орієнтири творчості

письменників стає ідея злиття воєдино знань з почуттями та життєвим досвідом учнів. Старшокласники мають засвоїти, що українська національна духовність – історично сформована система духовних багатств народу, яка відобразила найвищі цінності його національної душі, характеру, світогляду, моралі, ідеології. Наші пращури свято берегли віру батьків і дідів, духовні здобутки предків. Народна педагогіка виховувала в дітях синівську любов до рідної землі, материнської мови, рідної культури, історії. Характерними для української ментальності були моральні взаємини, шляхетне ставлення до жінки, матері, батьківська турбота про дітей, глибока повага до літніх і старших людей, працелюбність, людяність, милосердя, жертовність в ім'я перемоги добра над злом. На жаль, духовне поневолення впродовж багатьох століть витравлювало ці риси з душ українців, прищеплюючи натомість відчуття меншовартісності, пригніченості, рабської покірливості.

В українській літературі письменники майже завжди спрямовували свій творчий потенціал на утвердження національних духовних орієнтирів, які були невіддільними від загальнолюдських. До загальнолюдських духовних цінностей, які особливо цікавлять учнів у плані визначення сенсу людського життя й самовизначення в ньому, можна віднести такі: цінність людського життя, гуманність, добро й активна добротворчість, совість, честь і гідність, чесність, почуття справедливості й обов'язку, патріотизм, альтруїзм, милосердя, здатність до подвигу, подвижництво, самозреченість і жертовність в ім'я добра, відчуття краси, потреба в спілкуванні з прекрасним.

Без усвідомлення духовних орієнтирів творчості письменників неможливо глибоко осягнути художній твір як духовне надбання суспільства, адже життєва правда в мистецтві не існує поза індивідуальним баченням світу, яке властиве кожному талановитому митцю.

В умовах кардинальних змін у суспільстві (політичних, соціальних, економічних), перегляду вартісних набутків, а часто й відходу від ідеалів добра, людинолюбства, честі й чесності, проблема формування духовності в учнівської молоді є досить актуальною. Чи не найбільші можливості для

розв'язання цієї проблеми надають уроки літератури, а саме виховний потенціал високохудожніх творів. Саме художня література як мистецтво слова є одним з дієвих засобів формування особистості, спрямування її в духовне річище, оскільки головна особливість мистецтва й полягає в тому, що воно не тільки відтворює найрізноманітніші сторони життя людини, а й безпосередньо звернене до неї, до її внутрішнього світу.

Важливим для **методики вивчення літератури** є розгляд духовності як літературознавчої категорії, як обов'язкової умови характеристики персонажів художніх творів і водночас як один із чинників, що зумовлює особливості розвитку сюжету та зображення вчинків персонажів з погляду їх спрямованості на добро й добротворення. Формування поняття про духовні орієнтири творчості письменників на уроках української літератури в учнів старшої школи має враховувати виражені в особі письменника ідеали нації, її високий інтелектуальний розвиток, духовні і моральні ідеали, тобто те найкраще, що кожний народ проніс протягом віків культурного існування, за що він боровся, що постійно намагався покласти як підвалину свого громадського життя.

Українська національна духовність – це історично сформована система духовних багатств народу, яка відображає найвищі цінності його національної душі, характеру, світогляду, моралі, ідеології, національної самосвідомості. Формування духовних орієнтирів має становити процес виховання такого типу особистості, яка постійно почуває себе частиною нації, виявляє свою причетність до її історії, традицій, культури, духовного життя в широкому значенні цього слова. У процесі вивчення творчості письменників в учнів має формуватися поняття про духовні орієнтири творчості митців. Особистість автора та його творчість не тільки по праву може служити зразком для розуміння українського національного характеру, його внутрішньо-почуттєвої структури, національного світовідчуття й світобачення, а й стати взірцем для наслідування, для формування в учнів відповідних духовних орієнтирів.

РОЗДІЛ ІІ. КОНСТАТУВАЛЬНИЙ ЕКСПЕРИМЕНТ З ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ У СТАРШОКЛАСНИКІВ ПОНЯТТЯ ПРО ДУХОВНІ ОРІЄНТИРИ ТВОРЧОСТІ ПИСЬМЕННИКІВ

2.1. Відображення завдань формування в учнів поняття про духовні орієнтири творчості письменників у чинних програмах та підручниках з української літератури для середніх загальноосвітніх шкіл

Як випливає з теоретичних засад дослідження, формування в учнів поняття про духовні орієнтири творчості письменників – це один із найголовніших напрямків вивчення літератури: «Уже сьогодні освіта в Україні чітко зорієнтована на задоволення світоглядних потреб особистості, відновлення й примноження національних традицій, відтворення інтелектуального та духовного потенціалу нації…» [144, с. 361]. Оскільки література − це чи не найголовніший предмет формування в школярів духовності, ми провели констатувальний експеримент, насамперед вивчивши, як завдання формування в учнів понять про духовні орієнтири творчості письменників відображені в чинних програмах та підручниках з української літератури для середніх загальноосвітніх шкіл.

Насамперед зауважимо, що завданнями шкільного курсу літератури є «особистісна зустріч учня з високохудожніми творами національної літератури; розуміння письменників як культурних діячів та творчих індивідуальностей; осмислення творів суголосно власному існуванню школяра, історичній епосі та сучасній літературознавчій науці; вибір громадянської позиції та моральних цінностей, екзистенційний розвиток особистості учня; вироблення школярем власного естетичного смаку на основі широкої мистецтвознавчої ерудиції та культури» [251, с. 85]. Навчальні програми та підручники з літератури мають враховувати універсальну здатність художніх творів здійснювати вплив на формування світогляду особистості, акумулювати духовний досвід попередніх поколінь і

перетворювати його в особистий досвід кожного школяра. У процесі аналітичного читання твору учень має глибоко осмислити поведінку персонажів, розглянути її з погляду ідеї добра, готовності чинити добро, тобто з погляду морально-етичних засад соціуму.

Варто зауважити, що до 1990 року поняття «духовність», «духовні орієнтири» взагалі були відсутні як у програмах, так і в підручниках з української літератури. Методична наука скеровувала вчителя-словесника на формування в учнів класової свідомості, радянського патріотизму та соціалістичного інтернаціоналізму – фальшивих гасел тоталітарного режиму [203; 204]. Тільки з 1995 р. однією з головних цілей літератури як навчального предмета стає формування духовності учнів [205]. Про це читаємо насамперед у пояснювальній записці до програми: «У середній загальноосвітній школі художня література повинна вивчатися як мистецтво слова, як поетичне вираження духовного життя народу» [205, с. 3]; література «має величезне значення в становленні духовного світу особистості» [205, с. 127]. Однак варто зазначити, що питанням аналізу духовного світу автора та персонажів його творів у згаданій програмі приділяється мало уваги. Лише анотації до незначної кількості творів містять рекомендації аналізувати духовний світ автора та його героїв. Так, на стор. 76 читаємо: «Глибока вмотивованість поведінки та вчинків персонажів, розкриття їхнього духовного світу, гуманізм – основні риси творів Панаса Мирного» [205, с. 76]. Далі впродовж майже ста сторінок немає жодної згадки про духовний світ, і лише в анотаціях до творів, рекомендованих для вивчення в 10 класі, один раз зустрічається дефініція «духовний світ»: «Збірка «Із днів журби» як поетичне вираження ліричного пориву до гармонійного світовідчуття, до повноти виявлення духовного світу особистості» [205, с. 171].

Наступним кроком на шляху реалізації формування духовних орієнтирів школярів стала Програма Міністерства освіти і науки України та Академії педагогічних наук України «Українська література. 5 – 11 класи» (2001) [206]. У Пояснювальній записці до неї зазначається, що «програма орієнтує вчителя

на виховання національно свідомої, духовно багатої, зорієнтованої на творчу діяльність особистості…» [206, с. 3]. Хоча в самій програмі до 7 класу про духовність, духовні орієнтири майже не згадується, лише в анотації до вірша Д.Павличка «Хліб і слово» читаємо: «Поетичне висловлення поетом думки про те, що хліб і слово відвічно й довічно становлять основу фізичного та духовного життя народу» [206, с. 16]. Тільки в рекомендаціях щодо вивчення літератури в 11 класі звертається увага на необхідність аналізу окремих загальнолюдських та загальнонаціональних моральних цінностей, які є складовими частинами духовного світу особистості, а також висловлюється вимога акцентувати увагу учнів на понятті духовності відповідно до вікових особливостей школярів. Так, під час розгляду вірша Є.Маланюка «Пам'яті Т.Осьмачки» автори програми рекомендують звернути увагу на «переростання його образу в символ нескореності, духовної незламності всієї нації» [206, с. 124]**;** у рекомендаціях до вивчення кіноповісті О.Довженка «Зачарована Десна» пропонується розглянути «поетичне відображення духовного багатства трудівників» у творі [там само, с. 129], прочитавши роман Івана Багряного «Тигролови», старшокласники мають зробити висновок про «духовну перевагу Григорія над своїми мучителями» [Там само, с.131]. Також у згаданій програмі зазначається, що собор в однойменному романі О.Гончара виступає «символом духовної краси людини» [Там само, с.135] і пропонується повідомити учням про вплив творчості поетів-«шістдесятників» на «оновлення тогочасної української літератури та духовного відродження українства» [Там само, с.137].

Важливим кроком у методичному забезпеченні формування в школярів поняття про духовні орієнтири творчості письменників стала програма «Українська література. 5–12 класи» за загальною редакцією Р.В.Мовчан (2005 р.), яка певною мірою акцентує увагу вчителів та учнів на поняттях «духовність», «духовні орієнтири». Уже в «Пояснювальній записці» зазначається, що українська література як мистецтво слова «є носієм потужного заряду духовної енергії, здатна передавати загальнолюдські й

національні цінності від покоління до покоління, культивувати їх у людській душі. Засобами мистецтва слова вона допомагає формувати, збагачувати внутрішній світ дитини» [256, с. 3]. У самій програмі поняття «духовність» зустрічається досить часто. Укладачі пропонують формувати «переконання, що поступ здійснюється не шляхом насилля, а розвитком духовності людини» [256, с. 101]. Важливим компонентом духовності автори вважають «усвідомлення гуманізму як основи світоглядних переконань особистості, оптимізму й життєствердження як важливих духовних цінностей буття людини» [256, с. 105]; пропонують «уміти бачити переваги високої духовності над буденністю» [256, с. 109].

На жаль, чинна програма Міністерства освіти і науки України для 10 – 11 класів загальноосвітніх навчальних закладів (2010; рівень стандарту, академічний і профільний рівень) за загальною редакцією доктора філологічних наук Р.В.Мовчан **[**257**]** значно менше акцентує увагу вчителів на формуванні духовного світу підростаючого покоління, ніж попередня [256]. Особливо це стосується тієї частини, яка передбачає засвоєння знань учнями на рівні стандарту та академічному рівні, що відповідає звичайному, не поглибленому вивченню літератури протягом двох годин на тиждень. Хоча в пояснювальній записці автори зауважують, що літературна освіта сприяє «всебічному розвитку, духовному збагаченню …особистості в сучасному світі» [257, с. 3], у самій програмі для 10 – 11 класів дефініції «духовність», «духовний» зустрічаються нечасто. Так, під час вивчення роману Панаса Мирного та Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?..» укладачі пропонують ознайомитися з «народними поглядами на духовне здоров’я людини» [257, с. 6]; стосовно драми-феєрії Лесі Українки «Лісова пісня» зауважують, що «символічність образів Мавки й дядька Лева – уособлення духовності й краси» [257, с. 16]. Увівши до програми новелу «Дитинство» з роману Ю.Яновського «Вершники», учені акцентують увагу на ідеї «духовної пам’яті» [257, с. 23]; у повісті О.Турянського «Поза межами болю» «духовна воля до життя» протиставляється «біологічним інстинктам» [257, с. 27]. У

романі Л.Костенко «Маруся Чурай» автори пропонують розглядати «духовне життя нації крізь призму нещасливого кохання» [257, с. 31]. Поняття «духовні орієнтири» в програмі відсутнє. Програма для профільного навчання [257, с. 37 – 112] частіше відображає дефініції «духовний», «духовність». Щоправда, в анотаціях для творів, запропонованих до вивчення в 10 класі, укладачі уникають цих понять, лише в «Пояснювальній записці» зазначивши, що література сприяє формуванню «інтелектуальної духовно багатої творчої особистості» [257, с. 37]. Рекомендуючи твори для 11 класу, автори програми на 42 сторінках (від 71 до 112) вживають поняття «духовний», «духовність» сім разів. Наприклад: «Новела «Дитинство» – ідея нетлінної вартості національних основ буття, спадковості поколінь, духовної пам'яті» [257, с. 81]; «Маруся Чурай»: «духовне життя нації крізь призму нещасливого кохання» [там же, с. 99]; Олесь Гончар, його «роль у духовному відродженні нації» [там же, с. 104].

Слід зауважити, що хоча програми 2005 та 2010 років [256; 257] певною мірою орієнтують вивчення літератури в 10-11-х класах на формування в старшокласників поняття про духовні орієнтири творчості письменників, система цієї роботи в програмах не відображена.

Аналіз змісту підручників з української літератури [259; 284; 181; 258; 229; 260; 261; 262; 175] показав, що зі здобуттям Україною незалежності їх автори почали звертатися до проблеми формування духовного світу учнів. На жаль, до 2001 року випускники середніх шкіл і вчителі-словесники змушені були користуватися підручниками [259; 181], що мало відповідали чинним програмам з української літератури. Зокрема, у підручнику для 10 класу [259] не розглядалася творчість таких митців слова, як Борис Грінченко, Володимир Самійленко, Микола Вороний, Олександр Олесь, Володимир Винниченко. Не приділялася увага також творчості поетів-класиків першої половини XX ст.: Павла Тичини, Володимира Сосюри, Максима Рильського. Поняття про духовні орієнтири творчості письменників у підручнику відсутнє, сам термін «духовність» зустрічається двічі, лише на сторінках, присвячених вивченню

драми-феєрії Лесі Українки «Лісова пісня». У цьому творі, зазначають автори названого підручника, поетеса «оспівала духовне багатство рідного народу» [259, с. 270], а в образі Мавки «гармонійно злилися духовне багатство й зовнішня краса» [там же, с. 273]. Підручник тих років для 11 класу [181] теж не передбачає вивчення творчості багатьох письменників, чиї прізвища зазначені в чинних програмах [257]. Зокрема, тут відсутні сторінки, присвячені вивченню творчості Миколи Хвильового, Уласа Самчука, Івана Багряного, Василя Барки, Василя Стуса та ін. У згаданому підручнику слово «духовність» зустрічається тільки на сторінках, де розглядається творчість Олеся Гончара, і то здебільшого в антонімічному значенні: «Ішов шалений, нестримний наступ бездуховності, браконьєрства, руйнування культурної спадщини українського народу» [181, с. 339]; «Сучасний Лобода був і лишився духовним браконьєром, руйначем, безбатченком і батькопродавцем» [там же, с. 340].

Необхідність формування духовності учнів шляхом осмислення ними духовних орієнтирів творчості письменників вимагає від учителя-словесника розробки цілісної системи роботи **з** формування духовності школярів шляхом осмислення ними духовних орієнтирів творчості письменників відповідно до вимог змісту програм і державних стандартів з української літератури. Однак підручники [259; 181] не містили достатньо матеріалу для повноцінної підготовки до уроку**.** З огляду на вищесказане стала актуальною поява концептуально нових підручників [284; 258; 229; 260; 261; 262].

Підручник для 10 класу [284] став новим кроком вивчення історії української літератури XIX – початку XX сторіччя в середніх загальноосвітніх навчальних закладах. Його автор професор П.П.Хропко розробив принципово нові узагальнюючі теми, увів до підручника розділи, присвячені вивченню творчості Бориса Грінченка, Володимира Самійленка, Миколи Вороного, Олександра Олеся, Володимира Винниченка, Павла Тичини, Володимира Сосюри, Максима Рильського. Порівняно з попередніми підручниками для 10 класу тут значно частіше акцентується увага старшокласників на проблемі духовності. Так, про М.Коцюбинського розповідається як про «людину високої

духовної культури» [284, с. 188]. Знайомлячи учнів із виходом нової української літератури на європейські обшири, автор називає її найяскравішим представником Івана Франка, літературна творчість якого – «це ціла епоха в духовному житті українців». На думку вченого, його твори «увібрали найкращі досягнення всесвітньої літератури, синтезували найважливіші здобутки в духовному розвитку людства у світлі художніх завдань і вимог часу» [284, с. 195]. Характеризуючи творчість Лесі Українки, автор названого підручника звертає увагу читачів на високу духовність поетеси та її творчості, у якій «краса, поезія, духовність дихають на повні груди» [там же, с. 291]. Центральний образ «Лісової пісні» – образ Мавки – став, на думку П.Хропка, «уособленням роздумів письменниці про роль високого, прекрасного, роль мистецтва в розбудженні духовних начал людини, у її піднесенні до розуміння власного призначення на землі» [там же, с. 287]; символом «торжества правди над кривдою, облагороджуючої духовності над мізерією буденного існування» [там же, с. 291].

Термін «духовність» досить часто зустрічається на сторінках названого підручника у зв’язку з вивченням творчості Ольги Кобилянської, Миколи Вороного, Володимира Самійленка [там же, сс. 309, 317, 322, 357]. Однак у підручнику [284] відсутнє поняття духовних орієнтирів творчості письменників, не згадується про піднесення духовного, морального потенціалу людини у творчості Павла Грабовського, Олександра Олеся, Степана Васильченка. Також у добірках запитань і завдань, що містяться в кінці розділів, відсутні запитання, які б спонукали учнів замислитися над духовними орієнтирами творчості митців, звернути увагу на осмислення духовності в житті людини.

У 2010 р. групою авторів (Г.Семенюк, М.Ткачук, О.Слоньовська та ін.) підготовано нові підручники для 10 класів загальноосвітніх навчальних закладів з урахуванням рівня стандарту, академічного та профільного рівнів навчання [260; 261]. На жаль, попри всі переваги та безумовно високий загальний методичний рівень названих підручників, поняття духовних

орієнтирів творчості письменників на їх сторінках відсутнє, хоча терміни «духовний», «духовність» зустрічаються в кожному з них понад п'ятдесят разів. Ураховуючи те, що текст обох книг [260; 261] майже ідентичний (за винятком 26 сторінок, доданих до підручника профільного рівня, де міститься короткий огляд творчості В.Самійленка, Степана Васильченка, Б.Лепкого, П.Карманського, В.Пачовського), не вважаємо за потрібне аналізувати кожне з видань окремо. Зауважимо, що найбільш послідовно з позицій духовності розглядається тут творчість Івана Франка. Так, автори згаданих підручників відзначають, що Іван Франко залишив нащадкам величезну духовну спадщину, був «…невтомним творцем духовно-національного відродження України та її державності» [260, с. 97; 261, с. 126]; прагнув «…формувати національно-культурне самоусвідомлення українців, орієнтувати їх на духовний потенціал народів світу» [260, с. 99; 261, с. 127]. Пропонуючи учням огляд життєвого й творчого шляху О. Кобилянської, укладачі підручників зауважують, що неоціненним джерелом для «…пізнання становлення характеру, духовного світу дівчини…» є «Щоденник» письменниці. Повість «Земля», стверджують учені, проймає «…життєствердна віра в духовне розкріпачення людини, у перемогу світлих начал життя» [260, с. 212; 261, с. 232]. Вони відзначають здатність авторки до особливого психологічного проникнення в духовний світ персонажа [260, с. 219; 261, с. 238], до пропаганди «вічних духовних цінностей» [261, с. 251]. Головним у творчості В. Стефаника, на думку авторів, було «…відтворення духовного світу людини» [260, с. 233; 261, с. 259]. Аналізуючи драму-феєрію Лесі Українки «Лісова пісня», учені зазначають, що образ Мавки «…втілив роздуми письменниці …про роль мистецтва в пробудженні духовних сил людини, у її піднесенні до розуміння власного призначення на землі» [260, с. 267; 261, с. 305]; Мавка – «уособлення духовності й краси» [260, с. 269; 261, с. 307]. Однак на сторінках підручників [260; 261], де висвітлюється творчість І.Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, І.Карпенка-Карого, М.Коцюбинського, М.Старицького, М.Вороного, терміни «духовний», «духовність» відсутні. Запитання й завдання, що містяться в кінці

кожного розділу, також не спонукають учнів замислитися над проблемами духовності, духовних орієнтирів.

Авторами підручника для 11 класу [258] розроблено теми, присвячені творчості письменників, уведених до програми зі здобуттям Україною незалежності: «Микола Хвильовий», «Григорій Косинка», «Валер'ян Підмогильний», «Євген Плужник», «Володимир Свідзинський», «Богдан-Ігор Антонич», «Євген Маланюк» та ін. Позитивним зрушенням порівняно з підручниками попередніх років є те, що в окремі підзаголовки винесено «Світобачення митця» [258, с. 91, 261]; «Риси індивідуального стилю» [там же, с. 91 – 92]; «Світоглядна позиція» [там же, с. 163]. Автори підручника [258] акцентують увагу на необхідності осмислення творчої індивідуальності письменника, її впливу на змалювання духовного світу героїв. Виклад матеріалу позбавлений академічної сухості. До осмислення окремих духовних орієнтирів митців та їх героїв спонукають і вдало дібрані запитання й завдання: «Що означають вольові імперативи для Є.Маланюка? Поясніть на прикладі вірша «Візія» [258, с. 293]; «Пошукайте в спогадах про Григора Тютюнника свідчення про його людські якості, риси характеру» [там же, с. 440]. Однак подібні запитання та завдання зустрічаються на сторінках вищеназваного підручника досить рідко й стосуються характеристики творчого доробку лише окремих письменників.

Новим кроком у вивченні української літератури з позицій добра, гуманізму, справедливості став підручник Г.Семенюка, М.Ткачука, О.Ковальчука «Українська література» для 11 класу загальноосвітніх навчальних закладів [229]. Названий підручник містить оригінальне, гуманістичне осмислення творчості представників української літератури XX сторіччя. Твори Є.Маланюка, У.Самчука, Б.-І.Антонича, О.Довженка, В.Симоненка, Б.Олійника та інших авторів аналізуються в підручнику з позицій гуманізму, високих загальнолюдських цінностей. Духовні орієнтири

творчості письменників постійно перебувають у полі зору авторів [229, с. 29, 31, 32, 34, 46, 48, 49, 52 і т.д.].

Розвиток української прози у ХХ ст. розглядається в підручнику «у загальнолюдському вимірі»: «Письменники намагалися, об'єктивно аналізуючи страшний час [*перші десятиріччя ХХ ст. – Ч.Т.*], виявити, куди прямують людство й Україна, яких нових форм набувають взаємини людини й світу» [229, с. 52].

Автори виявляють глибоке розуміння того, що українська література в загальносвітовому культурному контексті є свідченням багатої духовності українського народу, його цивілізованості й високої моральності. Як мистецтво слова вона висвітлює сам процес формування людини в її духовних пошуках і зв'язках з іншими людьми, несе в собі потужний заряд позитивної духовної енергетики.

Духовні орієнтири творчості кожного з митців у концепції авторів підручника виступають глибоко індивідуальними, наділеними характерними рисами, властивими тільки тому письменникові, про якого йдеться: «Гуманістичне вболівання за людину, за саме право її на життя, яке нехтувалося жорстоким світом воєн та революцій, протест проти обездуховлення особи, експресивно-масштабні образи й тропи, глибокий психологізм – відбивали умонастрої часу й характер художнього мислення Євгена Плужника» [229, с. 34]. І далі: «Збірки поета відбивають його тяжіння до філософії екзистенціалізму, що почала формуватись у Європі. У його творах категорії самотності, страху та страждання покликані висвітлити антигуманність світу, пояснити, чому життя гірке й знецінене, яке місце людини в історії, підказати духовні орієнтири. Сила Плужника-екзистенціаліста – в гуманізмі, стоїцизмі, увазі до інтенсивного духовного життя людини, у порушенні важливих і хвилюючих проблем буття людини ХХ сторіччя» [там же, с. 36].

Характеризуючи поезію В.Свідзинського, автори відзначають, що «поетові дорога думка про світ природи як про одну з основних категорій

життя, у якій людина розкривається як особистість. Природа в його творах стає еквівалентом духовного світу людини, змістом життя героя. <…> Герой перебуває у постійному пошуку сенсу буття. <…> Мотив кохання звучить як одна з найвищих цінностей, без яких немислиме життя людини. Єдність шляхетних почуттів і духовності стає мірилом стійкості, вічності буття» [там же, с. 48-50].

У 2011 р. групою авторів (Г.Семенюк, М.Ткачук, О.Слоньовська та ін.) було розроблено новий підручник для 11 класу загальноосвітніх навчальних закладів з урахуванням рівня стандарту та академічного рівня навчання [262]. Автори підручника [262] значну увагу приділяють формуванню духовності учнів, усвідомленню ними загальнолюдських цінностей. Поняття «духовний», «духовність» зустрічаються на сторінках зазначеного підручника досить часто. Так, аналізуючи вірш П.Тичини «Пам'яті тридцяти», автори стверджують: «…любити Вітчизну, віддати за її свободу життя – це найвища етична й духовна цінність людини» [262, с. 38]. Творчість Б.-І. Антонича, зазначено в підручнику, «сягає духовних світових і українських пластів культури» [там же, с. 159], а мистецький доробок Івана Багряного – «цікава сторінка в духовному бутті української нації» [там же, с. 193]. Епічні полотна Івана Багряного, вважають автори, «будуються на гуманістичній філософії екзистенціалізму, змальовуючи складне буття людини за умов наступу тоталітаризму на духовний світ особи» [там же, с. 195], у творах Івана Драча потужно звучить мотив «духовної величі людини» [там же, с. 261].

Цього ж 2011 року з'явився ще один підручник для 11 класу, який передбачає опанування літературними знаннями на рівні стандарту та академічному. Автори зазначеного видання – Р.Мовчан, О.Авраменко, В.Пахаренко [175]. Зміст підручника спрямовано на гуманізацію та демократизацію шкільної літературної освіти, поглиблення національного самоусвідомлення. У вступі зазначається, що література втілює «насамперед духовний світ людини, душу українського народу. <…> Вона утверджує вищий дух, відкриває сенс життя, є частиною духовної пам'яті» [175, с. 3].

Формування духовності учнів постійно перебуває в епіцентрі уваги укладачів. Людина в їх розумінні «прагне високої духовної гармонії» [там же, с. 87], Андрій Городовський з твору В.Підмогильного «Повість без назви» намагається «зрозуміти духовну цінність себе як людини» [там же, с. 114], Андрій Чумак із «Саду Гетсиманського» Івана Багряного протиставляє тоталітарній системі власний «духовний, глибокий, морально потужний внутрішній світ» [там же, с. 188]. Автори акцентують увагу учнів на світоглядній позиції митця, на своєрідності індивідуального стилю, виокремлюючи багатство внутрішнього світу та національне самоусвідомлення як визначальні риси кожного письменника.

Важливою складовою підручника є список рекомендованої літератури після кожного розділу, аналізу творчості окремого автора. За названими джерелами учні й учителі мають можливість поглибити знання з тих питань, які їх особливо зацікавлюють. Запитання і завдання, запропоновані після кожної монографічної теми, є своєрідним заохоченням до діалогу з учнями, до самостійної творчої роботи. Однак інформація про духовні орієнтири творчості письменників у всіх вищеназваних підручниках недостатня. Відсутня система чітко визначених духовних орієнтирів, на які мали б спиратися вчитель і старшокласники, характеризуючи постать того чи іншого автора. У добірках запитань та завдань, що містяться в кінці кожного розділу, складно знайти запитання, які б спонукали учнів замислитися над духовними орієнтирами творчості митців. Але головна мета підручника – сприяти формуванню внутрішнього світу школяра, а це, на нашу думку, стає можливим тільки за умови цілеспрямованого й організованого за допомогою завдань глибокого й усебічного осмислення духовних орієнтирів творчості письменників.

2.2. Аналіз стану роботи з формування в старшокласників поняття про духовні орієнтири творчості письменників у практичній роботі школи

Щоб з'ясувати стан роботи з формування в старшокласників поняття про духовні орієнтири творчості письменників у практичній роботі школи, серед учнів 10-11-х класів середньої загальноосвітньої школи № 84 Печерського району м. Києва, Ічнянської гімназії імені Васильченка, Прилуцької гімназії №1, другокурсників Прилуцького гуманітарно-педагогічного коледжу ім.І.Я.Франка, Ніжинського обласного педагогічного ліцею та випускників восьми загальноосвітніх шкіл ІІ – ІІІ ступенів Чернігівської області було проведено опитування й анкетування. Учні відповідали на запитання:

1. Що ви вкладаєте в поняття духовності?
2. Як ви розумієте поняття «духовні орієнтири»?
3. Чи в творчості будь-якого письменника мають бути відображені духовні орієнтири? Якщо так, то які саме?
4. Чи впливають духовні орієнтири творчості письменника на його місце в літературному процесі?

12% реципієнтів не змогли відповісти на запитання, що виявилися для них надто складними, і відмовилися від участі в анкетуванні. Переважно це були учні випускних класів загальноосвітніх шкіл. Але з тих 317 старшокласників, які відповідали на запитання анкети, на перше запитання 6% відповіли неправильно, вважаючи духовність тільки релігійною категорією, співвідносною з вірою в Бога. 24% учнів духовність пов'язують лише з моральністю, звужуючи цим самим поняття духовності. Інші відповіді теж не відзначалися точністю висловлення та глибиною розуміння означуваного поняття: «Для мене духовність – це моральні принципи, погляди людини, все те, що пов'язане з душею»; «Духовність людини проявляється по-різному. Для когось це віра в Божественне начало, а для когось – бажання допомогти іншим»; «На мою думку, у поняття духовності вкладається все те добре, що є в

людині»; «Я вважаю, що духовність – це стан душі, особисте бачення кожною людиною навколишнього світу та спорідненість душі з природою»; «Це пов'язаність із внутрішнім психічним життям людини, моральним світом її»; «Поняття духовності містить у собі загальнолюдські цінності. Вона має історичну зумовленість, національні особливості»; «Духовність – це здатність відчувати прекрасне, розуміти культуру. Також це гуманність, здатність співчувати й робити добро»; «Це моральний вимір людської життєдіяльності, це живе джерело доброчесності людини, її моральна спроможність та вища цінність»; «Духовність – моральна властивість особистості, яка реалізується в ставленні людини до проблем моральності та в зовнішніх її проявах – поведінці, вчинках»; «Це відчуття себе членом суспільства, який керується морально-етичними нормами того середовища, у якому живе, і є патріотом своєї вітчизни»; «Для мене духовність – це висока моральність, служіння високим ідеалам, доброта, гуманізм, освіченість, шляхетність. Ці всі якості пов'язані з поняттям «дух», «душа». І.Франко писав: «Дух, наука, думка, воля…»; «Поняття духовності розкриває внутрішній світ людини, її душевний стан, який впливає на свідомість особистості», «Це внутрішнє переживання, що містить у собі сприйняття світу та ставлення до нього»; «Це світ найвищих моральних якостей людини, які набуваються протягом життя й формують її як особистість»; «Це психічний і моральний стан людини, пов'язаний із її почуттями, релігійними переконаннями»; «Це внутрішнє єство людини, її розуміння навколишнього світу й ставлення до нього»; «Для мене духовність – це сукупність морально-етичних поглядів людини, її гуманізм, віра»; «У поняття духовності я вкладаю морально-етичні принципи, естетизм, а також релігійність»; «Духовність – це присутність духу в людині, тобто того, що надає їй життєвої енергії, що спонукає її до вчинків, окреслених суспільною мораллю»; «Це внутрішній світ людини, її почуття, емоції, психічний стан. Він залежить від рівня вихованості та освіченості»; «Це комплекс гуманістичних характеристик, які визначають внутрішню суть людини, її здатність сприймати світ та перетворювати його з позицій добра, людяності, краси»;

«Духовність спрямована на задоволення моральних потреб людини, які полягають у підвищенні духовного рівня, здатності сприймати прекрасне та творити добро. На жаль, зараз духовність не дуже поширена, у стосунках між людьми більше матеріального, грубого, ницого»; «Духовність – особисті й суспільні погляди конкретної людини, рівень її моральних якостей, які проявляються в поглядах на життя, ставленні до інших людей»; «На мою думку, розуміння духовності в кожної людини має бути своє. Це саме ота своя віра в душу, власне розуміння світу в рамках добра»; «Це внутрішній світ особистості, який характеризується високою моральністю, альтруїзмом, гуманізмом, а також здатністю розуміти прекрасне в житті і в людях»; «Духовність – це високоморальні якості людини, її поняття цінностей життя, що пов'язані зі святістю мрії. Для мене духовність у літературі – це сповнені високої моралі, розуму та написані на високому рівні художньої майстерності твори, що живуть вічно й допомагають нам «берегти собори наших душ» (Гончар)»; «Духовність – це присутність Бога в серці. Якщо людина знає, розуміє й сприймає Божі заповіді, то вона є справді високодуховною особистістю, яка живе для людей і добра, не чинить зла іншим»; «Духовність – це здатність людини керуватися в житті певними духовно-моральними категоріями, але не обов'язково релігійними (з історії відомо, що саме релігійний фанатизм часто призводив до антидуховних та антигуманних вчинків). Духовність я вважаю невіддільною від гуманізму та високих життєвих ідеалів (справедливість, любов, сім'я тощо)»; «На мою думку, поняття духовності – це внутрішній світ людини, її погляди на життя, на ті чи інші події, обставини, її переконання в чомусь»; «Духовність – це певний моральний стрижень людини, який впливає на її здатність відрізнити добро від зла, прекрасне від потворного, активно впливати на гуманістичне перетворення світу».

Відповідаючи на друге запитання, більшість опитуваних правильно усвідомила суть поставленої проблеми, відповіді були майже однотипні: «Орієнтири – це те, що допомагає нам знайти дорогу, вибрати напрямок»;

«Духовні орієнтири – це ті моральні якості, якими людина керується впродовж свого життя»; «Це напрямок, у якому поет розкриває нам свою душу»; «Це моральні цінності, які людина поважає, намагається наслідувати їх. Я вважаю, що для різних людей вони бувають різні, але де в кого й збігаються. Я вважаю, що для кожної людини важливо знайти свій духовний орієнтир, щоб не заблукати у важкій життєвій дорозі»; «Духовні орієнтири – елементи світовідчуття, що допомагають правильно будувати стосунки зі світом, розуміти його»; «Це ті закони, дотримуючись яких, ми можемо вважати себе людьми»; «Це ті моральні настанови, які людина ставить для себе й виконує їх за велінням душі»; «Духовні орієнтири – це ті моральні якості людини, які спонукають її до того чи іншого вчинку; це ніби маяк, орієнтуючись на який протягом усього життя, людина прагне стати кращою»; «Це ті особисті закони й правила, які орієнтують людину в житті. Вони проявляються через моральність, совість, уподобання і т.п.»; «Це те, на що спрямовує людина свій внутрішній світ, що допомагає їй внутрішньо самоствердитися»; «Духовні орієнтири – певні світоглядні переконання, погляди, принципи, якими людина керується в житті. Вони визначають її майбутню мету в житті й саму діяльність, спрямовану на досягнення цієї мети»; «Це те, до чого прагне людина у своєму житті, але воно існує не на матеріальному рівні, не в буденності (робота, кар'єра), а на духовному, десь у підсвідомості, у глибині душі, коли людина хоче змінитися на краще, позбутися якихось вад – вона має певні орієнтири, на які й спирається в процесі свого розвитку»; «У будь-якій ситуації на життєвому шляху людина має право вибору. Духовні орієнтири – це ті ідеали, якими керується кожен у своєму виборі»; «Духовні орієнтири – домінанти, які визначає для себе людина і якими керується в житті; вони обов'язково пов'язані з біблійними заповідями. Духовні орієнтири мають бути спрямовані на вдосконалення духовних якостей, стану душі людини»; «Це вектори життя людини. Вони допомагають кожному з нас і скеровують нас на правильний життєвий шлях»; «Це те, чим керується у вчинках духовно багата людина, тобто така, що живе за законами моралі»; «Духовні орієнтири – це ті

напрямки, у яких людина прагне гармонійно розвиватися в цьому світі. Це комунікабельність, відчуття внутрішньої гармонії, вміння поводити себе гідно в будь-яких життєвих ситуаціях»; «Це ті моральні цінності, які людина намагається в собі виховати, щоб керуватися ними в різних життєвих обставинах»; «Духовні орієнтири – це система внутрішніх інтенцій, які напряму пов'язані з рівнем духовності особистості і якими керується людина в житті. Тобто вчинки кожного суб'єкта ілюструють рівень його духовності»; «Це внутрішня опора, принципи, закони, за якими людина робить свій життєвий вибір»; «Це ідеал моральних пошуків, мета духовних прагнень особистості»; «Це певні напрямки в духовній діяльності людини, прагнення до оптимального духовного стану»; «Це світоглядні принципи, заповіді, якими людина керується в житті. Вони можуть бути визначені самою особистістю або запозичені з якихось джерел (література, мистецтво, Біблія, повсякденне життя)»; «Це основні аспекти, на які орієнтується людина в розвитку й становленні свого духовного світу»; «Це спрямування на формування та розвиток духовності, духовних цінностей людини»; «Духовні орієнтири – це приклади того, як належить вчинити духовній людині (і людині взагалі) у тій чи іншій життєвій ситуації. Це можуть бути як реальні людські вчинки, так і персонажі творів художньої літератури, фольклору, міфології»; «Це, на мою думку, те, до чого прагне душа людини у своєму розвитку. Все життя людина має приділяти увагу саме духовному аспекту свого існування»; «Це тяжіння до певних цінностей життя, тих вічних істин, які в кожного свої, але між ними є щось спільне й вічне – те, що робить людину людиною».

На третє запитання (Чи в творчості будь-якого письменника мають бути відображені духовні орієнтири? Якщо так, то які саме?) 24% учасників анкетування відповіли однозначно: «Так», не пояснюючи, які саме орієнтири вони мали на увазі, очевидно, через те, що більшість орієнтирів знаходиться в пасивному словнику учнів. 11,5% опитуваних написали, що не кожен письменник, на їх думку, керується у своїй творчості духовними орієнтирами. Більшість анкетованих, в основному правильно розуміючи суть поставленого

запитання, висловлювалися не досить точно, плутаючи духовні орієнтири з проблематикою твору, звужуючи це поняття до ідейного змісту: «Письменник повинен уміти поєднувати суспільне й особисте, розкривати вічні проблеми любові й страждання, добра і зла». І лише 6% учнів змогли належним чином сформулювати свої відповіді, наприклад: «Я переконана, що духовні орієнтири має кожен автор. Твори письменника – це відображення стану його душі. Читачі прагнуть побачити щось світле й добре. Я вважаю, що кожен твір письменника має розкривати якусь моральну проблему, яка розв'язується за допомогою високих духовних якостей героя. Саме ці якості мають бути духовним орієнтиром письменника» (Аліса С.); «Я вважаю, що у творчості будь-якого письменника мають бути відображені духовні орієнтири, адже вони допомагають прослідкувати мотив творчості, сукупність ідеалів, які висвітлюють духовний рівень та мету написання тих чи інших творів» (Яна Г.); «Творчість будь-якого письменника повинна мати духовні орієнтири, бо саме вони визначають мету творчості кожного митця, допомагають нам зрозуміти роль і місце його в літературному процесі. Такими орієнтирами є певні громадянські переконання, світогляд письменника, що формується на основі співвідношення всіх естетичних категорій» (Вікторія Р.); «Думаю, що мають бути, адже письменник несе свою творчість людям, на ній виховуються цілі покоління. У наш час, мабуть, актуальними є взагалі всі духовні цінності, бо люди починають їх втрачати – це повага, взаєморозуміння, любов, гуманізм та ін.» (без підпису); «Я вважаю, що так. Адже у своїх творах письменник має не лише зображувати якісь події, явища, а й передусім осмислювати їх, аналізувати, змушуючи читача замислитись над певними духовними цінностями» (Наталія К.); «Однозначно. Письменник, віддаючи на розсуд читачів свій твір, бере на себе величезну відповідальність – формувати людську духовність. Узагалі твори мають виховувати людину духовну, здатну до емпатії, а не «андроїда» на Interneti» (без підпису); «Письменник – це та людина, що має відчувати й сприймати світ не тільки таким, який він є, а й таким, який він має чи може бути. Тому митець повинен мати духовні

орієнтири й спиратися на них у своїй творчості, щоб притлумлювати в людській свідомості те божевілля, яке люди створили й не можуть подолати, і щоб протиставити йому гуманізм, добро, здатність відчувати й творити красу» (Ю.А.); «Так, духовні орієнтири обов'язкові, письменник має нести позитив, відроджувати своїм словом, своїми орієнтирами краще в людині, допомагати знайти себе» (Галина М.); «Певні духовні орієнтири, звичайно ж, є в кожного письменника. Але це не слід розуміти як прикрашення, лакування дійсності (подібне було під час насаджування штучного методу соціалістичного реалізму). На мою думку, життя слід зображувати таким, як воно є. Які в письменника духовні орієнтири, читач зрозуміє з підтексту, з авторського ставлення до зображуваного» (Сергій Ч.).

Подібне співвідношення правильних, неправильних і не зовсім правильних відповідей спостерігається й стосовно четвертого запитання. Саме ті 6% учнів, які змогли дати належну відповідь на третє питання, написали так: «Я думаю, що духовні орієнтири творчості дуже впливають на місце письменника в літературному процесі. Чим світліші його духовні орієнтири, тим світліша творчість. Люди завжди цінували такі твори, захоплювалися ними, і письменники з найкращими критеріями духовності ставали найбільш відомими» (Аліса С.); «Письменник відкриває читачеві світ загальнолюдських цінностей. Чим більше життєвої правди у творі, чим повніше розкривається герой у боротьбі добра зі злом, у вирішенні життєвих проблем з позицій загальнолюдської моралі, тим вагомішим є твір і сам автор у літературному процесі» (Аня Г.); «Я вважаю, що саме духовні орієнтири впливають на місце письменника в літературному процесі, тому що вибагливий читач одразу зрозуміє, чи дійсно відчував автор те, про що писав. І взагалі, на мою думку, справжнє натхнення приходить лише до хороших людей, які мають високий рівень духовності» (Яна Г.); «Так, впливають, адже зазвичай нам подобаються твори, в яких персонажі духовно багаті, чисті своїми вчинками й помислами. Це твори, з яких кожен може почерпнути щось для себе» (Наталія К.); «Так, адже якщо позиція письменника нам чужа, мало ймовірно, що його творчість

буде нам цікавою, адже ми не знайдемо в його творах того ідеалу, до якого прагнемо» (без підпису); «Так, впливають. Залежно від часу, у який письменник живе й творить, він має свої орієнтири, але через деякий час у нового покоління будуть уже інші. Проте є вічні духовні цінності, які не змінюються з часом – це гуманізм, чесність, вірність, мужність у подоланні перешкод і здатність відчувати чужий біль. Якщо твір митця орієнтується на такі вічні цінності – він піднімається над часом, стає актуальним для кожного покоління» (Галина М.); «Так, впливають. Адже власне ставлення автора до того, про що він пише, власне бачення певних проблем, ситуацій та вміння їх розкрити з певної громадянської позиції й визначає місце письменника в літературному процесі» (Сергій Ч.).

У ході констатувального експерименту проведене анкетування доповнювалося іншими методами дослідження. Було застосовано метод цілеспрямованого спостереження за навчальним процесом із метою визначення рівня як літературної освіченості учнів, так і їх розуміння духовних орієнтирів творчості письменників. Також використовувався метод масового усного і писемного опитування, письмові контрольні та творчі роботи, а також індивідуальні бесіди та усні відповіді старшокласників на уроках. Ці методи дозволили також узагальнити досвід учителів-словесників та визначити рівень їх готовності до формування в учнів поняття про духовні орієнтири творчості письменників на уроках літератури.

У ході констатувального експерименту учням 11 класів чотирьох шкіл та гімназії м. Ічні було запропоновано **контрольний твір «Духовний світ героїв новелістики Олеся Гончара».** Більшість старшокласників поверхово розкрили тему, здебільшого підміняючи проблему духовності проблемою моральності, цим самим звужуючи її суть і значення, оскільки мораль розглядається нами як один з компонентів духовності, а духовність, як було сказано вище, – інтеграційна характеристика особистості, основу якої складає «гуманістична спрямованість на найвищі цінності» [75, с. 117].

Однак майже 30% учнів зуміли відобразити у своїх творчих роботах те головне, що складає духовний світ людини. Наведемо фрагменти з їх творів: «Під час знайомства з новелою Олеся Гончара «На косі» я дивувалась органічній духовній єдності природи і людини. Прочитавши новелу, я глибше зрозуміла те, що ми, люди, – це невеличка частинка великої й могутньої природи. Тому ми не маємо права бути жорстокими стосовно неї, вона нам цього не вибачить. Не вибачать нам і наші нащадки, якщо ми не збережемо для них навколишній світ. Важливо навіть не те, що ми самі нічого не псуємо і не руйнуємо. Важливо, щоб наше покоління не стояло осторонь, коли поруч будуть руйнівники духовності, і своєчасно вміли зупинити руку браконьєра» (Євгенія З.); «Читаючи твори Олеся Гончара, дуже відчутно усвідомлюєш, що ти людина, що саме від тебе залежить завтрашній день твій і твоєї країни, від тебе залежить, щоб навколо була не духовна руїна, а чари-комиші, які уособлюють рідну землю і яким можна сказати: «Хай не висохнуть ваші озера, не розлетиться птиця, хай нічим не затьмарені будуть ваші чудові світанки!» (Юлія Б.); «Я впевнений, що Олесь Гончар був саме такою людиною, як його герої, вірною, відданою й високодуховною. Адже в усіх його творах – частинка його душі, яку він щедро подарував нам, читачам. Скільки б не пройшло років, а твори Олеся Гончара будуть актуальними, бо духовність, яку ці твори пробуджують у читачів, – вічна категорія, без якої не може існувати жоден народ» (Антон В.); «Протягом століть люди дуже уважно приглядалися до себе. У них постійно жила й живе нескінченна жага знання. «Пізнай себе», – так радили філософи. І справді, у цих простих, але дуже містких словах сконцентровано все те, що має провадити людину шляхом життя. Заглянути в глибінь своєї душі потрібно, але іноді це страшно. І, мабуть, ті митці, що намагаються зробити аналіз духовності своїх сучасників, якоюсь мірою здійснюють подвиг. До таких митців ми з певністю відносимо Олеся Гончара, бо автор порушував у своїх творах усе те, що боліло, що пекло, що віщувало в майбутньому катастрофу для народу, для його духовності» (Сергій Ч.).

У ході експериментального дослідження нами було проведено анкетування. Результат його показав, що **духовними орієнтирами творчості митця, які школяр обере для себе взірцем у житті,** мають бути:

– висока громадянська мужність, здатність відстоювати власні переконання;

– глибока порядність, чесність, гідність;

– добротворчість, гуманність у ставленні до всіх живих істот на планеті;

– здатність до емпатії, співчуття й співпереживання;

– розвинений інтелект, уміння орієнтуватися в здобутках вітчизняної та світової науки й культури;

– мистецький смак, розуміння краси, здатність відчувати прекрасне.

Результати анкетування, контрольних творів та усного опитування дали змогу визначити критерії для діагностування усвідомлення учнями духовних орієнтирів творчості письменників.

Розроблені на основі аналізу наукової літератури критерії визначення рівня осмислення старшокласниками понять духовності, духовних орієнтирів можна умовно поділити на три групи:

1. Критерії, що допомагають визначити рівень володіння понятійним апаратом.

2. Критерії, що допомагають визначити рівень осмислення школярами духовних орієнтирів творчості письменників.

2. Критерії, що допомагають визначити рівень сформованості духовних орієнтирів самих учнів, реалізацію їхніх духовно-моральних переконань.

Відповідно до цих критеріїв було визначено три рівні осмислення учнями поняття духовних орієнтирів творчості письменників:

Високий рівень – учні вільно володіють понятєвим апаратом, дають визначення духовності, духовних орієнтирів, правильно визначають духовні орієнтири автора та його твору, місце письменника в літературному процесі, виявляють значний інтерес до проблеми.

Середній рівень – старшокласники в основному правильно розуміють поняття духовності, духовних орієнтирів, проте коло їх понять обмежене; вони хибно тлумачать духовні орієнтири персонажа на основі аналізу його дій, вчинків, не заглиблюються в суть порушуваних у творі проблем.

Низький рівень – учні виявляють повне або часткове нерозуміння поняття духовності, байдуже ставляться до проблем, порушуваних у творі, не можуть визначити духовних орієнтирів творчості письменника.

Кількісна характеристика рівнів сформованості поняття в учнів про духовні орієнтири творчості письменників визначалася за формулою: $\text{Р} = \frac{C}{\text{К}}$, де Р – показник рівня сформованості поняття в учнів про духовні орієнтири творчості письменників, С – сума набраних балів за всі завдання, К – кількість завдань, які використовувалися. Одержаний результат від 9,5 до 12 балів вважався високим рівнем сформованості поняття в учнів про духовні орієнтири творчості письменників; від 9 до 7 – середнім; від 6 і нижче – низьким.

Сумарні результати анкетування відображено в таблиці **№ 2.1.**

Таблиця № 2.1.

№ з/п	Рівень сформованості в учнів старшої школи поняття про духовність, духовні орієнтири (%)	Класи	
		гімназій	шкіл
1	Високий	6	0
2	Середній	34	20
3	Низький	52	64
4	Учні не відповіли на запитання	8	16

Як засвідчують дані констатувального експерименту, переважна більшість учнів старших класів у процесі прочитання художнього твору не осмислює духовних орієнтирів персонажів твору, а тим паче його автора. Така

ситуація пояснюється тим, що вчителі здебільшого акцентують основну увагу на запам'ятовуванні фактичного матеріалу художнього твору, на знанні школярами змісту твору та вмінні його аналізувати в межах шкільної програми. В основному увага старшокласників привертається до окремих моральних якостей персонажа, недостатньо осмислюються світоглядні позиції письменника, його духовні орієнтири.

Під час констатувального експерименту запитання були запропоновані також учителям. Словесники відповідали на такі запитання:

1. Що ви розумієте під духовними орієнтирами творчості письменника?

2. Яке значення, на вашу думку, має для учнів з'ясування на уроці духовних орієнтирів творчості письменника?

3. Чи звертаєте ви увагу під час аналізу художнього твору на духовні орієнтири його автора?

4. Яка мета досягається вивченням біографії письменника?

5. З якими труднощами ви зустрічаєтеся на уроках літератури при з'ясуванні духовних орієнтирів?

Опитування проводилося серед учителів української літератури середньої загальноосвітньої школи № 84 Печерського району м. Києва, Прилуцької гімназії №1, гімназії імені Васильченка міста Ічні та сільських шкіл Ічнянського району Чернігівської області, а також на курсах підвищення кваліфікації вчителів при Чернігівському обласному інституті післядипломної педагогічної освіти.

Учителям також було запропоновано назвати ті види роботи, які вони найчастіше використовують на уроках української літератури під час вивчення біографії письменника та його творчості. Переважна більшість учителів назвала лекції, бесіди, різні види самостійної роботи учнів, порівняльні характеристики персонажів та словникову роботу. Опитування показало, що словесники недостатньо використовують можливості диспуту, пошуку, мало уваги приділяють індивідуально-пошуковій роботі. Лише невеличкий відсоток (8,8%) учителів-новаторів працює творчо, спонукає старшокласників до

осмислення світоглядних орієнтирів письменника та сприяє формуванню духовного світу учнів.

Емпіричний аналіз показав, що творчо працюючі вчителі будують процес формування духовних якостей старшокласника, орієнтуючись на ті зміни, які відбуваються в моральній постаті учня через систему педагогічних впливів, створення умов цілеспрямованої організації становлення духовних якостей старшокласників, насамперед на уроках літератури. Важливою умовою цього процесу є формування в них поняття про духовні орієнтири творчості письменників.

Майже всі вчителі, які взяли участь в анкетуванні, підкреслювали важливість проблеми формування в учнів старшої школи поняття про духовні орієнтири творчості письменників, адже розвиток інтересу до духовного світу митця сприяє формуванню духовних орієнтирів самих старшокласників, утверджує національну свідомість, спрямовує життєві цілі на добро і добротворення. Водночас більшість опитуваних словесників відзначила недостатнє висвітлення проблеми формування в учнів старшої школи поняття про духовні орієнтири творчості письменників у наявних підручниках, посібниках, методичній літературі. Проаналізувавши фахові періодичні видання з напряму «Філологічні науки (українська мова та література)», можна констатувати, що фахова періодика недостатньо спрямовує вчителя літератури на формування в учнів поняття про духовні орієнтири творчості письменників. Так, у щомісячному науково-методичному журналі МОН, молоді та спорту України «Дивослово» за 2010 – 1012 р. відсутні публікації, які містять поняття духовності в значенні системи абсолютних загальнолюдських цінностей. Лише в 11 числі журналу за 2010 рік знаходимо статтю О.Пекар «Де мій Бог?» (Урок духовності за повістю «Іван»), у якій згадана дефініція трактується виключно в релігійному ракурсі. Науково-методичний та літературно-мистецький журнал «Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах» теж мало уваги приділяє проблемі духовності, духовних орієнтирів. Публікації на згадану тематику за останні роки видання (2010 –

2012) тут не зустрічаються. Лише науково-методичний журнал Інституту педагогіки АПН України має рубрики «Духовна спадщина», «Уроки духовності». Однак названий термін в опублікованих на цю тему статтях теж має тут християнсько-релігійне трактування [104; 105; 106]. Зустрічаємо в згаданому журналі й поодинокі публікації про духовні орієнтири письменників О.Довженка, В.Симоненка, Лесі Українки [82; 102; 159]. Однак цілеспрямований аналіз художніх творів з позицій духовності в даних публікаціях відсутній. Згаданим періодичним виданням бракує системи формування духовності зростаючого покоління.

Типовою помилкою в роботі вчителів-словесників є те, що спрямування учнів на осмислення ними духовних орієнтирів творчості письменників у школі часто замінюється констатацією фактів – «видатний діяч», «майстер художнього слова», «визнаний геній» тощо − без їх конкретного вираження. Подібні оцінки самі собою не переконливі для читачів. Без цілеспрямованого аналізу художнього твору підлітки не замислюються над моральними, світоглядними та естетичними критеріями творчості митця, не усвідомлюють неповторності розкриття його власного творчого потенціалу.

Осягнення духовних надбань літератури, проникнення у внутрішній світ автора та його героїв відбувається на уроці – основній формі навчального процесу. Учені одностайно погоджуються, що урок літератури особливий за своєю специфікою, адже він поєднує науку й мистецтво. Однак, на жаль, у шкільній практиці і за типологією, і за структурою такий урок майже не відрізняється від занять з інших шкільних предметів. Зауважимо, що структурно-композиційна своєрідність уроку літератури має визначатися насамперед його емоційно-художньою формою.

ВИСНОВКИ ДО ІІ РОЗДІЛУ

Аналіз результатів констатувального експерименту дозволяє зробити певні висновки про стан досліджуваної проблеми в практичній діяльності школи. Насамперед зауважимо, що навчальні програми та підручники з української літератури мають враховувати універсальну здатність художніх творів здійснювати вплив на творення світогляду людини, акумулювати духовний досвід попередніх поколінь і перетворювати його в особистісний досвід кожного школяра. У процесі аналітичного прочитання твору учень має глибоко осмислити поведінку персонажів, розглянути її з погляду ідеї добра, готовності чинити добро, тобто з погляду морально-етичних засад соціуму. Однак вивчення питання про те, як завдання формування в учнів понять про духовні орієнтири творчості письменників відображені в чинних програмах та підручниках з української літератури для середніх загальноосвітніх шкіл, показало, що програми недостатньо враховують універсальну здатність літературних творів здійснювати вплив на творення світогляду особистості, акумулювати духовний досвід попередніх поколінь і перетворювати його в особистий досвід кожного школяра. До 1990 року поняття «духовність», «духовні орієнтири» взагалі були відсутні як у програмах, так і підручниках з української літератури. Методична наука скеровувала вчителя-словесника на формування в учнів класової свідомості, радянського патріотизму та соціалістичного інтернаціоналізму – фальшивих гасел тоталітарного режиму.

Тільки в програмі 1995 р. зауважується, що в середній загальноосвітній школі художня література має вивчатися як мистецтво слова, як поетичне вираження духовного життя народу, однак питанням аналізу духовного світу автора та персонажів його творів у згаданій програмі приділяється мало уваги. Лише анотації до незначної кількості творів містять рекомендації аналізувати духовний світ автора та його героїв.

Програма Міністерства освіти і науки України та Академії педагогічних наук України «Українська література. 5 – 11 класи» 2001 року також обходить

цю проблему, тільки в рекомендаціях щодо вивчення літератури в 11 класі звертається увага на необхідність аналізу окремих загальнолюдських та загальнонаціональних моральних цінностей, які є складовими частинами духовного світу особистості, висловлюється вимога акцентувати увагу учнів на понятті духовності відповідно до вікових особливостей школярів.

У програмі «Українська література. 5 – 12 класи» за загальною редакцією Р.Мовчан (2005 р.), певною мірою акцентується увага вчителів та учнів на поняттях «духовність», «духовні орієнтири», пропонується формувати «переконання, що поступ здійснюється не шляхом насилля, а розвитком духовності людини». У пояснювальній записці до програми підкреслюється, що «українська література в загальному світовому контексті є свідченням високої духовної та цивілізаційної розвиненості українського народу, вона є невід'ємною складовою його національної культури. Як мистецтво слова вона є носієм потужного заряду духовної енергії, здатна передавати загальнолюдські й національні цінності від покоління до покоління, культивувати їх у людській душі». Але в самій програмі реалізація мети формування в учнів поняття про духовні орієнтири творчості письменників, система цієї роботи не відображена.

На жаль, чинна програма Міністерства освіти і науки України для 10 – 11 класів загальноосвітніх навчальних закладів від 2010 року (рівень стандарту, академічний і профільний рівень) за загальною редакцією Р.Мовчан значно менше акцентує увагу вчителів на формуванні духовного світу підростаючого покоління, ніж попередня. Особливо це стосується тієї частини, яка передбачає засвоєння знань учнями на рівні стандарту та академічному рівні. Поняття «духовні орієнтири» в програмі відсутнє. Програма для профільного навчання частіше відображає дефініції «духовний», «духовність». Слід зауважити, що хоча програми 2005 та 2010 років певною мірою орієнтують вивчення літератури в 10-11-х класах на формування у старшокласників поняття про духовні орієнтири творчості письменників, система цієї роботи тут не відображена.

Що стосується підручників, то до 2001 р. в них цілком відсутнє поняття духовних орієнтирів творчості письменників. У добірках запитань і завдань, що містяться в кінці розділів, повністю відсутні запитання, які б спонукали учнів замислитися над духовними орієнтирами творчості митців, звернути увагу на осмислення духовності в житті людини. Аналіз змісту підручників з української літератури показав, що зі здобуттям Україною незалежності автори їх почали звертатися до проблеми формування духовного світу учнів. На жаль, до 2001 року випускники середніх шкіл і вчителі-словесники змушені були користуватися підручниками, які мало відповідали чинним програмам з української літератури. Стосовно формування духовності учнів шляхом осмислення ними духовних орієнтирів творчості письменників, то новим кроком у цьому плані став підручник літератури для 10 класу 2005 р. (П.Хропко). У ньому значно частіше акцентується увага старшокласників на проблемі духовності, хоча відсутнє поняття духовних орієнтирів творчості письменників.

Лише в підручнику для 11 класу за заг. ред. Р.Мовчан (2001 р.) акцентується увага на необхідності осмислення духовного світу персонажів, до цього спонукають деякі запитання і завдання, хоча на сторінках вищеназваного підручника вони зустрічаються досить рідко і стосуються характеристики творчого доробку лише окремих письменників. Підручник за ред. Г.Семенюка (2006 р.) також певною мірою приділяє увагу духовним орієнтирам творчості письменників. Автори його висловлюють розуміння того, що українська література в загальносвітовому культурному контексті є свідченням багатої духовності українського народу, його цивілізованості й високої моральності. Однак інформація про духовні орієнтири творчості письменників і в цьому підручнику недостатня, відсутнє цілеспрямоване і організоване за допомогою завдань глибоке і всебічне осмислення духовних орієнтирів творчості письменників.

У 2010 році групою авторів (Г.Семенюк, М.Ткачук, О.Слоньовська та ін.) було розроблено та видано нові підручники для 10 класів загальноосвітніх

навчальних закладів з урахуванням рівня стандарту, академічного та профільного рівнів навчання. На жаль, попри всі переваги та безумовно високий загальний методичний рівень названих підручників, поняття духовних орієнтирів творчості письменників на їх сторінках відсутнє, хоча терміни «духовний», «духовність» зустрічаються в кожному з них досить часто. Однак на сторінках згаданих підручників, де висвітлюється творчість І.Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, І.Карпенка-Карого, М.Коцюбинського, М.Старицького, М.Вороного, терміни «духовний», «духовність» відсутні. Запитання й завдання, що містяться в кінці кожного розділу, також не спонукають учнів замислитися над проблемами духовності, духовних орієнтирів.

У 2011 році ті ж автори (Г.Семенюк, М.Ткачук, О.Слоньовська та ін.) розробили новий підручник для 11 класу загальноосвітніх навчальних закладів з урахуванням рівня стандарту та академічного рівня навчання. Цього ж 2011 року з'явився ще один підручник для 11 класу, який передбачає опанування літературними знаннями на рівні стандарту та академічному. Автори зазначеного видання – Р.Мовчан, О.Авраменко, В.Пахаренко. Зміст підручників спрямовано на гуманізацію та демократизацію шкільної літературної освіти, поглиблення національного самоусвідомлення. Формування духовності учнів постійно перебуває в епіцентрі уваги укладачів. Автори акцентують увагу учнів на світоглядній позиції митця, на своєрідності індивідуального стилю, виокремлюючи багатство внутрішнього світу та національне самоусвідомлення як визначальні риси кожного письменника.

Однак інформація про духовні орієнтири творчості письменників у всіх вищеназваних підручниках недостатня.

Якщо узагальнити інформацію про підручники, то головним є те, що в усіх підручниках відсутня система чітко визначених духовних орієнтирів, на які мали б спиратися вчитель і учні, характеризуючи постать того чи іншого автора. У добірках запитань і завдань, що містяться в кінці кожного розділу, важко знайти запитання, які б спонукали учнів замислитися над духовними

орієнтирами творчості митців. Головне завдання підручника – сприяти формуванню внутрішнього світу школяра, це стає можливим тільки за умови цілеспрямованого і організованого за допомогою завдань глибокого і всебічного осмислення духовних орієнтирів творчості письменників.

Як показав аналіз результатів усного і писемного опитування учнів, а також проведене спостереження за навчальним процесом на уроках української літератури і вивчення результатів роботи з формування в старшокласників поняття про духовні орієнтири творчості письменників у практичній роботі школи, учні надто звужують поняття духовності, його суть і значення. Це свідчить про те, що в учнів старших класів шкіл недостатньо сформовані базові знання про духовність, духовні орієнтири творчості письменників, хоча зацікавленість учнів цією проблемою досить висока. На уроках літератури не приділяється належної уваги духовним орієнтирам творчості письменників. Переважна більшість підлітків у процесі прочитання художнього твору не осмислює духовних орієнтирів персонажів твору, а тим паче його автора. Учителі переважно акцентують основну увагу на запам’ятовуванні фактичного матеріалу художнього твору, на розгляді окремих моральних якостей персонажа, недостатньо осмислюються світоглядні позиції письменника, його духовні орієнтири. Учителі рідко використовують можливості диспуту, пошуку, мало уваги приділяють індивідуально-пошуковій роботі.

Бесіди з учителями переконали, що більшість із них має недостатню підготовку до цієї роботи. Причиною цього є відсутність напрацьованої системи роботи з питань формування у старшокласників поняття про духовні орієнтири творчості письменників.

Майже всі вчителі, які взяли участь в анкетуванні, підкреслювали важливість проблеми формування в учнів старшої школи поняття про духовні орієнтири творчості письменників, адже розвиток інтересу до духовного світу митця сприяє формуванню духовних орієнтирів самих старшокласників, утверджує національну свідомість, спрямовує життєві цілі на добро і

добротворення. Водночас більшість опитуваних словесників відзначила недостатнє висвітлення проблеми формування в учнів старшої школи поняття про духовні орієнтири творчості письменників в наявних підручниках, посібниках, методичній літературі.

Спостереження за навчальним процесом на уроках української літератури**,** його емпіричний аналіз переконали, що вчителі недостатньо використовують можливості диспуту, пошуку, мало уваги приділяють організації індивідуально-пошукової роботі учнів. Без цілеспрямованого аналізу художнього твору учні не замислюються над моральними, світоглядними та естетичними критеріями творчості митця, не усвідомлюють неповторності розкриття його власного творчого потенціалу.

Констатувальний експеримент переконав у необхідності напрацювання системи роботи **з** формування у старшокласників поняття про духовні орієнтири творчості письменників на уроках літератури.

РОЗДІЛ ІІІ. МЕТОДИЧНА СИСТЕМА ФОРМУВАННЯ ПОНЯТТЯ ПРО ДУХОВНІ ОРІЄНТИРИ ТВОРЧОСТІ ПИСЬМЕННИКІВ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ В УЧНІВ СТАРШОЇ ШКОЛИ

3.1. Концептуальні засади методичної системи роботи з формування поняття про духовні орієнтири творчості письменників в учнів старшої школи

Як зазначалося у вступі до дисертаційного дослідження, духовність розглядається нами як інтеграційна характеристика особистості, що містить систему абсолютних загальнолюдських цінностей. Це світ найвищих моральних якостей людини, які формують її світоглядні позиції, спрямовують усю життєву діяльність на активне добротворення. **Духовні орієнтири творчості письменників − це орієнтація творчості митців на духовні цінності.** Творчий потенціал авторської свідомості, як правило, вибудовується на основі загальнолюдських духовних цінностей.

Література в школі має формувати не просто освічену людину, а особистість, здатну жити в оновленому суспільстві за законами добра, справедливості, гуманізму, тому проблема нової моделі гуманітарної освіти, зокрема літературної, є особливо актуальною. Ми виходимо з того, що літературний твір тільки тоді може мати виховний вплив, коли він буде осмислений читачем, коли почуття й переживання героя стануть переживаннями учнів. Аналіз художнього твору має сприяти опануванню старшокласниками духовних орієнтирів творчості письменників, а відтак критеріїв моральної та естетичної оцінки подій, явищ і людських взаємин. Саме під час такого аналізу здійснюється формування духовного світу школяра.

Осмислення духовного світу автора, який проявляється в його творах, – це осмислення тієї категорії духовності, яку розкриває читачеві майстер пера. Усвідомлюючи поняття духовних орієнтирів, учень починає усвідомлювати

себе як духовну особистість. Отже, аналіз художнього твору має бути спрямованим на осмислення духовних орієнтирів його автора. У процесі такого аналізу школяр осмислює саму категорію духовності, а також себе через цю категорію, своє ставлення до навколишнього світу – до людського соціуму, природи, мистецтва, культури, – тобто себе як духовну особистість. Вдумливо працюючи на уроках літератури, відповідаючи на проблемні запитання, заглиблюючись у духовний світ твору і через нього у духовну ауру автора, школяр краще розуміє себе, власне ставлення до духовності, ставить перед собою високі орієнтири в житті. Формування в учня поняття про духовні орієнтири творчості письменників і осмислення ним себе як духовної особистості − це взаємозалежні процеси.

Отже, наша концепція полягає в тому, що в процесі вивчення творчості письменника, аналізу художніх творів учні мають осмислювати духовні орієнтири творчості письменника, внаслідок чого формується духовність самих учнів.

Завдяки осмисленню учнями духовних орієнтирів творчості письменників здійснюється вплив на виховання духовної особистості старшокласника. Цей процес відбувається успішно, якщо моделюються навчальні ситуації, які сприяють усвідомленню ціннісних орієнтацій творчості письменника й формуванню духовності школярів; створюються умови для осмислення учнями ціннісних орієнтацій творчості письменників та забезпечується емоційний фон уроків літератури.

Створюючи концепцію дослідження, ми спиралися також на твердження психологів, що необхідною базою формування моральних переконань та духовних орієнтирів людини є естетичні почуття, що виникають на ґрунті знань. Це основа добра, основа духовності. Жодна форма поведінки не є настільки міцною, як та, що пов’язана з емоцією. Моральна проповідь, словесне переконання, яке впливає на учня силою логіки, так не виховує, як живий біль, як живе почуття, і в цьому розумінні «апарат емоцій є ніби спеціально пристосованим і тонким знаряддям, через яке легше всього

впливати на поведінку. Емоційні реакції виявляють найістотніший вплив на всі вирішальні форми нашої поведінки і на всі моменти виховного процесу» [47, с. 113]. Отже, важливим компонентом нашої концепції є положення про те, що формуваня цілісної, духовно багатої особистості на уроці літератури можливе тільки за умови емоційного сприйняття старшокласниками навчального матеріалу, особистісно значущого для них.

Використовуючи найоптимальніші форми й методи роботи на уроках літератури, учитель спрямовує навчальну діяльність таким чином, щоб через осмислення духовних орієнтирів творчості письменника учні усвідомлювали власне «я», у них формувалися чіткі переконання, здатність діяти згідно з набутими знаннями про принципи й норми поведінки.

Формування поняття про духовні орієнтири – складний виховний процес, у ході якого враховуються психолого-педагогічні особливості сприйняття того чи іншого художнього твору старшокласниками, а також визначається залежність становлення моральних суджень від рівня розвитку чуттєво-емоційної сфери школярів.

Важливу роль у формуванні та розвитку духовної особистості відіграє ввід учнів у коло живих і багатоаспектних соціальних явищ, складних міжлюдських стосунків і зв’язків, осмислення ними діалектики душі людини. Ці процеси допомагають школярам глибше зрозуміти, оцінити і сприйняти себе через інших, суспільно значуще зробити особистісно значимим, тобто своїм власним орієнтиром.

Духовний світ автора значною мірою розкривається перед учнями під час знайомства з його життєписом. Письменник – це унікальна особистість. Щоб учні переконалися в неповторності духовних орієнтирів автора, необхідно на уроці показати особливості його мислення, почуттів, життєвого вибору, спілкування, фактів долі. Адже кожен талановитий митець є виразником духовних ідеалів нації, голосом і совістю своєї епохи.

Акценти на основному в духовному житті письменника, на його системі моральних якостей підводять учнів до розуміння особистості автора,

викликають інтерес до системи його духовних орієнтирів, готують до сприйняття морального підтексту художніх творів. Оперуючи переконливими прикладами про духовні орієнтири письменника, учитель формує характер старшокласників, підвищує рівень їх духовної культури, готує їх до осмислення моральної позиції персонажів художнього твору, а разом із тим світогляду автора.

Звернення підлітків до духовних ідеалів письменника розширює учнівську уяву про духовні цінності. Яскраві й переконливі факти служіння ідеалам добра й справедливості надовго залишаються в пам'яті старшокласників, слугують їм за певні життєві орієнтири, відійти від яких і зрадити означало б зрадити собі.

Ми виходили також із того, що духовні орієнтири творчості значною мірою залежать від особливостей історичної епохи, у якій жив і творив митець, яка вплинула на становлення його особистості, формування характеру, еволюцію його поглядів і його діяльності, від національного світогляду, а також від глибини світосприйняття автора, його таланту, широти його інтересів і проникнення за хронологічні рамки свого часу. У кожного письменника власна життєва доля, неповторні запити, своєрідність творчого стилю, глибоко індивідуальні світоглядні, моральні та естетичні критерії сприйняття навколишнього світу та оцінки людських взаємин, своє розуміння істини, добра і краси, що, власне, і є духовими орієнтирами. Саме на цьому зосереджувалася увага учнів під час вивчення життєпису письменника.

Для глибшого та більш конкретного розуміння учнями духовних орієнтирів творчості письменників ми вважали за доцільне умовно поділити їх на моральні, світоглядні та естетичні. До моральних відносимо, наприклад, такі як людяність, гуманізм, доброта, шляхетність, чесність, скромність, почуття справедливості, емпатії, повага до праці, до батьків, до жінки, до матері, до людей, старших за віком. До світоглядних орієнтирів ми відносимо патріотизм, волелюбність, мужність, нескореність, героїзм, національну

самосвідомість. Як естетичні орієнтири розглядаємо здатність відчувати й розуміти прекрасне в природі, людині, її взаєминах; захоплюватися шедеврами світового мистецтва; високий естетичний смак, розуміння краси рідної мови, людських вчинків. Безперечно, цей поділ досить умовний. Наприклад, вірність у коханні можна віднести до моральних орієнтирів, а вірність батьківщині, ідеалам боротьби за свободу – до моральних і світоглядних. А почуття відповідальності, власної гідності чи совісті – це і моральна, і водночас світоглядна категорія.

Будуючи концептуальні засади дослідження, ми виходили також із того, що виховний вплив художнього твору на читача значною мірою залежить від розвитку його емпатії, тобто здатності відчувати іншу людину. Адже, щоб заглянути у внутрішній світ персонажів, у їх стосунки, слід навчитися уявляти, відчувати, брати участь у переживаннях персонажів твору. Якщо цього немає, будь-який контакт із твором, особливо ліричним, припиняється, учні залишаються далекими від духовних орієнтирів письменника та його творчості.

Наш підхід до організації аналізу художніх творів враховує також те, що кожен учень, кожен читач має власне бачення художнього твору, яке залежить від життєвого досвіду, розвитку емоційної сфери, своєрідності духовного світу реципієнта. Тобто процес сприймання літературного твору має суто особистісний характер. Унаслідок цього література здатна не лише знайомити читача з певними духовними цінностями, а й культивувати їх у людській душі. Тільки за цієї умови можливий перехід досвіду письменника в особистий досвід читача.

Обираючи підходи до аналізу художнього твору, ми враховували, що старшокласники вже мають певний життєвий досвід, здатні осмислити певні життєві факти, проникнути в суть явищ, готові усвідомити, виявляючи при цьому високу самостійність і критичність суджень, що за літературним образом стоїть автор – людина, а сам твір – це частинка його душі. Зрозумівши неповторність світовідчуття письменника, учні зможуть повноцінно

сприйняти і його витвір, і самого митця як неповторну, високодуховну особистість із неповторним світосприйняттям і високодуховними орієнтирами.

Щоб забезпечити найбільшу ефективність осмислення старшокласниками духовних орієнтирів творчості письменників, ми прагнули в процесі роботи з художніми творами налагоджувати постійний духовний контакт з учнями, створювати таку атмосферу відвертості, доброзичливості, взаємоповаги, коли суб'єкти розмови виступають рівноправними партнерами, і в актах взаємодії виявляється їхня ініціатива. Бесіда чи дискусія на уроці літератури мала характер довірливого спілкування, учні виступали активними учасниками пошуку істини, учитель спонукав їх до емоційного співпереживання, а не тільки раціонального осмислення, адже моральна ідея тільки тоді стає життєвим правилом, нормою поведінки, коли вона глибоко усвідомлена людиною.

Зважаючи на сукупність зазначених факторів, вважаємо, що повноцінному духовному самозростанню старшокласників ефективно сприятимуть завдання, що спонукатимуть їх до активності, ініціативності, самостійності. Це, на наш погляд, зумовлено й віковими особливостями підлітків, рівнем уже сформованих у них компетенцій.

З метою вдосконалення у старшокласників здатності оперувати отриманими знаннями, підвищення їх зацікавленості навчанням, перетворення їх духовних надбань на переконання вважаємо доцільнішим використання проблемних методів навчання. Порівнюючи традиційне й проблемне навчання, сучасна методична наука переконливо доводить, що саме проблемний підхід спонукає учнів до активної розумової діяльності шляхом аналізу фактів, до проникнення в духовний світ письменника. На нашу думку, лише в окремих випадках, коли виникає необхідність передати, повідомити відповідну інформацію, слід звертатися до монологічно-комунікативних форм передачі знань. Це можуть бути, наприклад, окремі факти з життя письменника, історія написання твору тощо. Але література – особливий

предмет, адже саме на уроках літератури учні не лише отримують суму знань, а й виробляють певне ставлення до набутої інформації. Тому тут найчастіше використовуються проблемно-пошукові методи навчання, а монологічна комунікація поступається місцем діалогічному спілкуванню: повноцінне сприйняття художніх творів неможливе без їх ціннісного осмислення.

Важливим є процес не звичайного репродуктивного засвоєння, а народження й осмислення знань на рівні творчого сприйняття, коли передбачається пошук істини на уроці. Таким вимогам найбільше відповідає **урок – духовний пошук**, адже він спонукає старшокласників творчо мислити, ставити себе на місце персонажів, на місце автора, висловлювати свої думки, переконання та вміти їх відстоювати. Шляхом системи проблемних запитань учитель підводить підлітків до висновків і узагальнень. (Див. додатки А 2,А 3, Б 2, Б 3).

Щоб духовні істини стали особистими переконаннями учня, вони повинні мати сильний енергетичний компонент. Духовне вдосконалення особистості можливе лише за умови максимально напруженої активності, доступної людині в глибинах її внутрішнього світу.

Спираючись на досвід методистів В.Андрусенко, Є.Пасічника, В.Пахаренка, Б.Степанишина, Г.Токмань [2; 195; 196; 239; 251; 253], вважаємо за доцільне будувати урок літератури за законами художнього твору. Драматургія уроку літератури відповідає законам цього жанру, і домінуючою повинна бути «емоційна партитура» заняття. Оптимальною має бути така структура уроку, за якої навчальні ситуації допомагають учневі не лише осягнути максимум матеріалу, а й висловити свої міркування, проявити власні здібності, відчути себе не об’єктом педагогічного впливу, а особистістю, здатною до оцінних суджень.

Виходячи зі сказаного, здійснення формування в старшокласників поняття про духовні орієнтири творчості письменників на уроках літератури визначимо як систему, що ґрунтується на принципах емоційності,

біографічності, історизму, емпатійності, особистісної зорієнтованості, діалогізму, проблемності та наочності.

Розглянемо кожне з цих положень у їх спрямованості на формування особистості учнів шляхом осмислення ними духовних орієнтирів творчості письменників. Науковець Г.Токмань [253] пропонує поділити принципи навчання української літератури на загальнодидактичні й специфічні. Враховуючи необхідність формування в старшокласників поняття про духовні орієнтири творчості письменників, вважаємо за доцільне актуалізувати увагу на специфічних положеннях (історизму, естетизму, емоційності та виходу за межі предмета) [Там само, С. 35 – 36], доповнивши їх принципами біографічності, емпатійності, діалогічності, проблемності, наочності та поставивши на перше місце емоційність.

Принцип емоційності. Як відомо, внутрішнім регулятором діяльності людини є емоції, почуття. З метою формування в старшокласників поняття про духовні орієнтири письменників необхідно створювати на уроці літератури такі навчальні ситуації, у яких виявляється моральна позиція учнів. Тому слово вчителя про автора та його мистецьке полотно має бути емоційним, позбавленим сухості та однотипності, запитання потрібно спрямовувати на аналіз почуттів персонажа чи ліричного героя; на уроці має звучати емоційне художнє читання, мелодекламація і т.п.

Принцип біографічності. Зауважимо, що в шкільній практиці досить часто трапляються випадки, коли дослідження твору зводиться до автоматичного вишукування художніх засобів без проникнення в їх сутність. А тому митці слова часто постають перед дітьми позбавленими авторської самобутності, оригінальності. Водночас тільки виділення індивідуальних особливостей творчого таланту письменника та його духовних орієнтирів допоможе зрозуміти те нове, що вносить він своїм твором у пізнання життя та внутрішньої сутності людини. Тому ми прагнули уникати трафаретних характеристик, штампів під час оцінки творчості митця. Для того, щоб підкреслити індивідуальні особливості духовних орієнтирів, ми прагнули

показати, чим відрізняється один автор від іншого. Це робилося з урахуванням специфіки індивідуального бачення світу письменником.

Принцип історизму. Учні мають усвідомити, що кожен митець є сином своєї доби, і його життєпис не можна вивчати окремо від часу, в який він жив, та від літературного процесу. Ключем до пізнання духовного світу автора є його щоденник, листи, мемуари. Ці документи найкраще відтворюють особливості епохи та неповторність духовних орієнтирів письменника.

Принцип емпатійності. Емпатія – це глибоке й безпомилкове сприйняття внутрішнього світу іншої людини, його прихованих емоцій і смислових відтінків, емоційне співзвуччя з його переживаннями, уміння входити в психологічний стан іншої особи. Не кожен старшокласник здатен проявити глибину розуміння емоцій персонажа, його духовних орієнтирів. Завдання словесника – за допомогою емоційної розповіді, діалогічного спілкування на уроці створювати оптимальні умови для прояву учнями своїх почуттів, для вияву співпереживання.

Принцип особистісної зорієнтованості. Клас – не однорідна маса, кожен учень вирізняється як рівнем інтелектуального розвитку, так і особливостями життєвого досвіду, своєрідністю духовного світу. Тому осмислення художнього твору – процес глибоко особистісний. Важливо спрямувати навчальний процес так, щоб забезпечити оптимальні умови сприйняття духовних орієнтирів письменника кожним учнем. Цьому сприятимуть індивідуальні завдання, групова та парна робота.

Принцип діалогізму. У працях психологів, педагогів, методистів творча робота вчителя та учнів у формі діалогу тлумачиться як співпраця на основі принципу діалогізму. Для визначення духовних орієнтирів творчості письменника звичайний діалог словесника зі старшокласниками, читача з твором, тексту «зі своєю добою» можна доповнити діалогічними взаєминами художнього тексту з іншим твором, з літературною традицією. Отже, використання принципу діалогізму в дослідженні мистецького полотна

допоможе визначити духовні орієнтири творчості письменника та сформувати в юного читача активну світоглядну позицію.

Принцип проблемності. Основними етапами розв'язання завдань проблемного характеру вважаємо такі:

– постановка завдання перед учнями;
– вибір ними можливих шляхів розв'язання пізнавального завдання;
– обґрунтування старшокласниками своїх суджень;
– остаточна відповідь на порушену проблему.

Характер проблемних завдань зумовлюється тією метою, якої необхідно досягти на уроці. Вони мають бути актуальними передусім з погляду формування в учнів поняття про духовні орієнтири творчості письменника, моральних переконань, виховання навичок аналізу художнього твору в єдності змісту й форми.

Діапазон застосування проблемних методів на уроках літератури в процесі формування в учнів поняття про духовні орієнтири творчості письменників досить широкий, і це дає змогу вчителю-словеснику організувати навчання таким чином, щоб учень став співтворцем навчального процесу, його суб'єктом. Живий обмін думок, дискусійний діалог на уроці скеровує старшокласників на самостійний творчий пошук, завдяки якому досягається глибоке осмислення ними навчального матеріалу з літератури, перехід знань про моральні, світоглядні та естетичні орієнтири в переконання.

Принцип наочності навчання. Цей принцип вимагає залучення до сприймання всіх органів чуття учня. Принцип використовується зі стародавніх часів. У сучасній дидактиці наочність розуміють ширше, ніж безпосередні зорові сприймання. Вона включає також сприймання через моторні, тактильні чуття. Тому до наочних засобів належать і слухання мелодій, і музичний супровід читання поезій чи прозових уривків, і елементи рольової гри, і пахощі польових квітів. Ґрунтується цей принцип на зв'язку абстрактного мислення з образним і сприяє глибшому осмисленню духовних орієнтирів творчості письменника.

Будуючи методичну концепцію формування в старшокласників поняття про духовні напрями творчості митців, ми дійшли висновку, що процес усвідомлення учнями орієнтирів письменників має відбуватися протягом трьох послідовних взаємопов'язаних етапів: **інформаційно-когнітивного, проблемно-пошукового, власне аналітичного.**

Інформаційно-когнітивний етап передбачає сприймання та розуміння інформації про автора та його доробок у контексті доби, а також термінів «духовність», «духовні орієнтири». Проблемно-пошуковий полягає в більш глибокому осмисленні навчального матеріалу шляхом самостійної колективної, індивідуальної та групової пошукової роботи, опрацювання учнями додаткових джерел, названих учителем. Власне аналітичний етап має сприяти переходу кількісного накопичення фактичного матеріалу внаслідок його глибокого осмислення на якісно новий рівень появи й наступної реалізації власних духовних орієнтирів.

Відповідно до принципів та етапів вивчення художнього твору обираємо методи організації навчальної діяльності старшокласників. Методи навчання (гр. methodos – шлях пізнання, спосіб знаходження істини) – це впорядковані способи взаємопов'язаної, цілеспрямованої діяльності педагога й учнів, спрямовані на ефективне розв'язання навчально-виховних завдань. За основу класифікації методів візьмемо рівень пізнавальної активності школярів [149; 158; 253]. Нині у вітчизняній педагогіці домінує особистісно орієнтована парадигма, тому ця класифікація є актуальною. На першому, інформаційно-когнітивному, етапі вивчення творчості письменника вважаємо доцільним застосування репродуктивного та методу творчого читання в їх екзистенційному поєднанні. До прийомів репродуктивного методу належать розповідь, слово вчителя, лекція з елементами бесіди, використання літературно-критичної статті, мемуарів та епістолярію письменника. Метод творчого читання містить прийоми виразного читання, прослуховування твору у виконанні актора, переказування, коментування ілюстрацій.

Другий, проблемно-пошуковий, етап передбачає використання евристичного методу та методу виявлення реакції читача. Евристичний метод має в своїй основі порушення проблеми, продуману серію запитань і завдань, поступове виконання яких підводить школярів до висновку, до відповіді на головне проблемне запитання. Це метод організації самостійного аналізу учнями художнього твору через систему навчальних завдань, адже духовні орієнтири творчості письменників стають моральними переконаннями школяра тільки через самостійне сприйняття та осмислення учнем художнього твору. Такий підхід найбільше сприяє духовному самостановленню учнів, допомагає їм збагнути своє призначення у світі, суть щастя, навчає бачити, цінувати й творити добро, красу.

Власне аналітичний етап вивчення творчості письменника забезпечується дослідницьким методом. Після того, як учні здобули засадничі знання та дійшли певних евристичних висновків унаслідок поетапного пошуку відповіді на проблемне запитання, вони отримують індивідуальні, парні чи групові завдання, спрямовані на дослідження художнього твору, літературно-критичних праць. До прийомів цього методу належать самостійні дослідження духовних орієнтирів творчості письменників, написання творів та підготовка рефератів.

Навчальне завдання – важливий компонент навчальної діяльності. Опрацьовуючи матеріал, учень має знати, для чого він вивчає, які дії потрібно виконувати, щоб його засвоїти, в яких умовах їх треба використовувати, який загальний засіб роботи з матеріалом.

Мета постановки навчального завдання полягає в тому, що учні засвоюють загальні засоби роботи з матеріалом, поширюють його на рішення тих завдань, де цей засіб можна застосовувати; оволодіння цим засобом та його використання виступають як основна мета навчальної діяльності.

На першому, інформаційно-когнітивному, етапі перевагу віддаємо завданням, які сприяють збагаченню образних уявлень про особистість письменника, про епоху, в яку жив і творив митець, про художній твір та його

персонажів, про ліричного героя поезії. До таких, на нашу думку, слід віднести завдання репродуктивного характеру [195, с. 102], спрямовані як на запам'ятовування окремих фактів з біографії письменника, так і на з'ясування факторів, що вплинули на формування особистості митця; на розуміння предметного змісту художнього твору, на розвиток відтворюючої уяви, на образні узагальнення. За змістом роботи [253, с. 102] на першому етапі, на нашу думку, доцільно використовувати завдання з розуміння особистості письменника та знання тематики й жанрової специфіки його творчості, з перевірки прочитання художнього тексту. За формою завершення [253, с. 105] це може бути план, тези, конспект, виписування цитат, закладки в книзі і т.п. Чим різноманітніші завдання будуть застосовуватися на першому етапі вивчення творчості письменника, тим повніше буде осягнення учнями художнього тексту, що дасть змогу перейти до наступного етапу.

На другому, проблемно-пошуковому, етапі, як уже зазначалося, вважаємо доцільним застосовувати метод організації самостійного аналізу учнями художнього твору через систему навчальних завдань, спрямованих на з'ясування авторської ідеї або історичного контексту твору, розуміння образів персонажів, мотивів їх поведінки, на психологічну вмотивованість вчинків та рис характеру [195, с.103]; на з'ясування духовних орієнтирів ліричного героя поезії. За змістом роботи [253, с. 102] на цьому етапі доцільно добирати завдання з роботи над науковими статтями (в тому числі вміщеними в підручнику), з дослідження творчої лабораторії митця слова.

Третій, власне аналітичний, етап має сприяти осмисленню учнями духовних орієнтирів творчості письменників та появі усвідомлення й оцінки власного духовного рівня завдяки продуманій системі навчальних завдань творчого характеру. Це критично-аналітичні завдання (самостійна робота учнів із запитаннями й завданнями підручника; анотація; реферат; завдання на дослідження засобів творення того чи іншого художнього образу; на з'ясування та дослідження духовних орієнтирів творчості митця); текстуально-аналітичні (завдання на опрацювання окремих фрагментів твору для

дослідження образної системи, тематики, проблематики, особливостей духовних орієнтирів образів-персонажів); творчі та дослідницькі завдання (написання творчих робіт; науково-дослідницька робота в МАН).

Беручи до уваги той факт, що особистісно зорієнтоване навчання передбачає індивідуальний підхід до кожного учня, на всіх етапах вивчення творчості письменника доцільно використовувати завдання, різні за формою організації: для всього класу, для певних груп учнів та для окремих дітей. Такі завдання підбираються з урахуванням рівня розвитку та інтересів самих учнів.

Таким чином, головною метою роботи вчителя на уроці літератури є організація осмислення особливостей духовного світу письменника шляхом активного діалогічного спілкування, саме така робота спонукає дітей до творчості, до подальшої праці над собою, формує їх власні духовні орієнтири.

3.2. Експериментальне впровадження методичної системи формування поняття про духовні орієнтири творчості письменників на уроках української літератури в учнів старшої школи

Відповідно до концептуальних засад дослідження **було проведено експериментальне впровадження** методичної системи формування поняття про духовні орієнтири творчості письменників на уроках української літератури в учнів старшої школи. Метою побудованої системи експериментальних уроків і аналізу їх було з'ясування впливу роботи з формування в учнів поняття про духовні орієнтири творчості письменників на розвиток духовності самих учнів.

Ми виходили з того, що формування духовності старшокласників шляхом осмислення ними духовних орієнтирів творчості письменника має відбуватися протягом трьох послідовних взаємопов'язаних етапів вивчення творчості митця: **інформаційно-когнітивного, проблемно-пошукового, власне аналітичного.**

На першому, інформаційно-когнітивному, етапі старшокласники мають ґрунтовно засвоїти певну суму знань про духовні орієнтири особистості, зокрема особистості автора художнього твору, з проекцією на пошук реалізації засвоєного в процесі аналізу художнього твору, що є неодмінною умовою успішності процесу формування духовного світу особистості.

На цьому етапі (розповідь, лекція, лекція з елементами бесіди) учитель, по-перше, спонукає старшокласників до усвідомлення мети автора, яка зумовлюється його духовністю та духовними орієнтирами. По-друге, на вступному уроці до вивчення творчості літератора створюється максимально емоційне тло уроку. Адже, як стверджують психологи й методисти, емоції стимулюють особистісне ставлення реципієнтів до навчального процесу, є важливим чинником його мотиваційного забезпечення, отже, свого роду регулятором.

Естетичні почуття, що виникають на ґрунті отриманої інформації, стають необхідною основою формування ідейних переконань та уявлень учнів. У цей час відбувався перехід уявлень про сенс життя, про добро і зло зі сфери абстрактних положень у сферу особистих переконань, а це, на думку психологів, є необхідною умовою формування багатьох духовних якостей особистості.

Інформаційно-когнітивний етап вивчення творчості митця передбачає своєрідне «вхождення» в образ письменника й частково в зміст твору шляхом осмислення змісту морально-етичної інформації, яка сприймається свідомістю старшокласників через особистісні моральні установки й ціннісні орієнтації. На цьому етапі інформація про духовні орієнтири письменника зацікавлює школяра лише конкретними знаннями, фактами, судженнями. Ключовими чинниками при цьому є емоційне сприйняття інформації, яка містить окремі найцікавіші моменти з біографії письменника чи образів-персонажів прозового твору або ж певні словесні образи поезії, що характеризують моральну позицію автора та його ціннісні орієнтації. Так, після ознайомлення з драмою Лесі Українки «Бояриня» десятикласники замислювалися над питаннями:

– Які моральні та світоглядні орієнтири винесла Оксана зі своєї родини?

– Як ви вважаєте, образ Степана духовний чи бездуховний?

– Що символізує образ іржавої шаблі?

– Чому найбільше нещастя України Леся Українка пов’язує зі зрадою?

На уроці в 11 класі після емоційної розповіді вчителя про життєвий і творчий шлях Олеся Гончара вчитель-експериментатор звертався до старшокласників із запитаннями:

– Під впливом яких чинників формувалися духовні орієнтири письменника?

– У яких вчинках виявилися такі риси його вдачі, як патріотизм, національна свідомість, громадянська мужність, працелюбність?

– Який образ людини й митця Олеся Гончара створила ваша уява? Які його духовні орієнтири вам найбільше імпонують? Чому?

Під час **проблемно-пошукового етапу вивчення творчості письменника** створюються найоптимальніші умови для того, щоб духовні якості особистості автора та його персонажів були засвоєні учнями глибоко і всебічно **завдяки проблемно-пошуковим методам навчання,** цілеспрямовано дібраним питанням. Ефективність цього етапу засвоєння духовних якостей особистості письменника та його образного світу залежить від того, наскільки інформація про духовні орієнтири, яку учні отримають у процесі підготовки від учителя, з додаткової літератури та внаслідок осмислення запитань і пошуку відповідей на них, значуща для їхнього віку, адже в старшокласників є вже необхідний життєвий досвід, що допомагає осмислити певні життєві факти.

У зв'язку з розвитком абстрактного мислення в процесі опрацювання літератури, пошуку відповідей на проблемні запитання посилюється інтерес до теоретичних проблем, пов'язаних із моральними, світоглядними та естетичними орієнтирами письменника, зокрема, таких, як пошук відповіді на питання: «Чи залежить від духовних орієнтирів письменника його роль і місце в літературному процесі?»; виявляється здатність школярів до широких узагальнень на основі характеристики персонажів, аналізу конкретних життєвих ситуацій, відображених у творі. Учні 10 –11 класів, на противагу дітям молодшого та середнього шкільного віку, менше надають перевагу тим методам роботи, які ґрунтуються на зовнішній цікавості (наприклад, рольова гра, переказування уривків, які найбільше сподобалися, розв'язування кросвордів, шарад і т.п.). Вони прагнуть зрозуміти причини того чи іншого вчинку персонажа, усвідомити мотиви, проникнути в суть явищ**.** Цим етапом формувального експерименту, **який полягає в тому, що учням надається можливість для глибшого осмислення навчального матеріалу,** розуміння його суспільної значущості, засвоєння понять про духовність, духовні орієнтири **шляхом підготовки до уроку за заздалегідь підібраними вчителем запитаннями,** передбачалася реалізація процесу формування

духовності учнів через осмислення ними духовних орієнтирів творчості письменників.

Необхідно було, щоб набуті й усвідомлені поняття духовності, моральних, світоглядних та естетичних орієнтирів письменника й умовиводи про духовні орієнтири творчості перейшли у власні переконання учнів. Цьому сприяло самостійне опрацювання додаткової літератури, рекомендованої вчителем, проведення дискусій, обговорення на уроках літератури причин тих чи інших вчинків персонажа з позицій добра, людяності. Важливого значення набували при цьому, як і на першому етапі, емоційний фон уроків літератури, прогнозування й моделювання естетичих реакцій учнів. Адже для того, щоб учні проникли в духовний світ твору, вони мають захопитися ідеями, почуттями й переживаннями митця. Передбачалося, що духовні орієнтири письменника лише тоді стануть власними переконаннями старшокласників, коли ті сприймуть їх не тільки на рівні пізнання, а й на рівні морально-естетичного співпереживання.

Як відомо, ступінь сформованості духовних орієнтирів виражається в духовному рівні особистості. Проте далеко не завжди завчені знання про духовність, духовні орієнтири стають складовою частиною особистості школяра. Духовні цінності мають стати невід'ємним компонентом самосвідомості учня «лише на вищому рівні інтеріоризації» [195, с. 109], тобто старшокласники, опрацьовуючи художній твір за спеціально дібраними запитаннями, мають пережити своєрідний катарсис, душевне потрясіння, екзистенційно зіставляючи реальність, відтворену письменником, зі своїм власним життям, оцінюючи моральний вибір персонажів із погляду власного життєвого досвіду.

Власне аналітичний етап має сприяти появі й наступній реалізації оцінки власного духовного рівня. На цій стадії важливе значення має те, що в учнів протягом перших двох етапів накопичувалися знання про духовні орієнтири автора та персонажів, а відтак під впливом емоцій, пережитих на уроках літератури, унаслідок осмислення вражень і усвідомлення поняття про

моральні, світоглядні та естетичні орієнтири творчості письменників **формувалися власні моральні переконання й духовні орієнтири (на попередніх етапах формувалися поняття про духовні орієнтири творчості письменників).** Вплив учителя під час власне аналітичного етапу був мінімальним, носив лише допоміжний характер. Так, під час аналізу роману у віршах Ліни Костенко «Маруся Чурай» учитель-експериментатор лише пропонував проблемні запитання, за якими учні самостійно готували й захищали свої творчі проекти аналізу роману, його образів-персонажів та проблем, порушених у творі, у яких виявили власне розуміння проблематики роману, духовних орієнтирів персонажів (додаток В 3). Також власне аналітичний етап вивчення творчості письменника передбачав написання учнями підсумкових контрольних творчих робіт, що давало більш повну можливість старшокласникам показати власний рівень сформованості духовних цінностей та орієнтирів.

У ході формувального експерименту на інформаційно-когнітивному етапі вивчення творчості письменника застосовувалися репродуктивні методи (лекція та розповідь учителя з елементами бесіди); успішність проблемно-пошукового етапу забезпечувалася евристичним методом (бесіда, проблемний семінар). В основу цього методу було покладено добре продуману систему запитань і завдань, поступове виконання яких приводить учня «до важливого евристичного висновку» [251, с. 79]. Власне аналітичним етапом передбачалася оцінка власного духовного рівня старшокласника; на цьому ступені осягнення духовних орієнтирів творчості письменників учителем-експериментатором використовувалися дослідницькі методи (самостійна робота учнів над додатковою літературою, підготовка рефератів та власних творчих робіт). Кожен етап осмислення духовних орієнтирів супроводжувався методами наочного навчання, які, на нашу думку, на уроках літератури відіграють допоміжну роль. Це ілюстрація, демонстрація та музика. Значення цих допоміжних методів у створенні емоційного тла уроку важко переоцінити, адже, споглядаючи портрет чи картину, слухаючи музику, учень «може

мовчати про екзистенційно найголовніше для себе, народжувати істину, яка стане вибором самого себе в бутті-у-світі» [251, с. 91].

У процесі формувального експерименту до уваги брався той факт, що певний навчальний матеріал з літератури, що відображає ті чи інші духовні орієнтири творчості письменника, має потенційні можливості формувати в учнів орієнтири на ті або інші загальнолюдські духовні цінності.

Звичайно, кожен письменник має власний творчий стиль, свою життєву долю, неповторні запити, потреби, погляди, прагнення, а відтак, хоч його розум, воля й почуття спрямовані на всі ті духовні цінності, що їх виробило людство впродовж свого існування, панівні духовні орієнтири в того чи іншого митця свої, глибоко індивідуальні. Як було вже сказано, духовні орієнтири творчості зумовлюються особливостями часу, в який жив письменник, його національним світобаченням, глибиною світосприйняття, здатністю проникати за хронологічні рамки своєї доби.

Акценти під час експерименту були розставлені таким чином, що, наприклад, вивчаючи життєвий і творчий шлях Олега Ольжича, учитель-експериментатор прагнув звернути увагу учнів на ті духовні орієнтири, які були властиві саме цьому письменникові: активний патріотизм, глибокі переконання, національну свідомість, готовність віддати життя за Україну, розвинений інтелект, освіченість, прагнення до знань, до лідерства.

Під час роботи над романом І.Багряного «Тигролови» в кінці першого етапу, коли учні вже були ознайомлені з біографією письменника, і на початку другого, проблемно-пошукового етапу, у вступному слові до уроку-пошуку, присвяченому розглядові рис українського національного характеру в романі, учитель у вступному слові акцентував увагу старшокласників на тих духовних орієнтирах, за якими жив Григорій Многогрішний та українці – мешканці Зеленого Клину: **волелюбність, нескореність, мужність, гуманізм, альтруїзм, патріотизм, відповідальність, шляхетне ставлення до жінки, пошана до України й національно-родинних традицій, високий естетичний смак, оптимістичний погляд на майбутнє української нації.**

Учні одностайно дійшли висновку, що ці чинники духовної свідомості персонажів були орієнтирами самого письменника.

Продемонструємо це на прикладах.

Таблиця 3.1

Особливості духовних орієнтирів письменника

Тема / Духовні орієнтири	**Олесь Гончар. Життєвий і творчий шлях**	**Як проявляються орієнтири на загальнолюдські цінності? Навести приклади. Прокоментувати**
Моральні	Співчутливість, людяність, скромність, чесність, справедливість, повага до норм християнської моралі, шляхетність	Дитинство; навчання; війна; творчість; громадська діяльність
Світоглядні	Боротьба за людське в людині на війні і в мирний час; жертовна відданість ідеалам вільного життя людини і нації в цілому, сміливе відстоювання власних переконань; усвідомлення значення рідної мови та відстоювання її в тоталітарній системі	Війна; навчання в університеті; художня творчість; щоденникові записи; публіцистика; громадська діяльність
Естетичні	Тонке відчуття прекрасного в природі та в людській душі; висока здатність захоплюватися перлинами світового мистецтва,	Творчість; щоденникові записи; епістолярій; мемуари

	розуміння краси рідної мови	

Таблиця 3.2

Прояв духовних орієнтирів персонажів

Автор і назва твору; ім'я героя	Духовні орієнтири
Іван Франко, «Мойсей»; Мойсей	Любов до свого народу, віра в його майбутнє, безкорисливість, саможертовність, самозречення, терпіння, віра в Бога, незламність, самокритичність
Леся Українка, «Бояриня»; Оксана	Патріотизм, щирість, національна свідомість, самоповага, витримка, шляхетність, милосердя, доброта, самозречення
Олесь Гончар, «Собор»; Микола Баглай	Вірність, надійність, порядність, щедрість душі; жертовність в ім'я духовних святинь
Василь Барка, «Жовтий князь»; Мирон Катранник	Шляхетність, порядність; почуття відповідальності; непохитна віра в Творця, в незнищенність української нації; глибоке духовне єднання з рідною землею, з близькими людьми
Павло Загребельний, «Диво», Сивоок	Волелюбність, розкутість, відчуття краси, прагнення знайти свій шлях у житті й у мистецтві; мужність, чесність, почуття власної гідності
Олександр Довженко, «Україна в огні», Лаврін Запорожець	Волелюбність, чесність, мужність, кмітливість, нескореність духу,

	ненависть до ворога, жадоба до життя, почуття відповідальності за долю рідної землі

Таблиця 3.3

Духовні орієнтири ліричного героя поезій

Автор і назва твору	**Духовні орієнтири**
Павло Грабовський, «До українців»	Уболівання за Україну, прагнення до волі, до правди, до свободи, незламність, вірність ідеям боротьби за майбутнє України
Леся Українка, «Contra spem spero!»	Мужність, незламність, воля до боротьби, прагнення розбудити сумління сучасників, здатність черпати сили в духовності свого народу, бажання кращої долі рідному краю
Ліна Костенко, «Вже почалось, мабуть, майбутнє»	Відповідальність за навколишній світ, за природу; відчуття краси; заклик жити за вищими нормами моралі
Ліна Костенко, «Життя іде і все без коректур»	Прагнення жити й творити за вищими законами совісті й правди; тривога за сучасне й майбутнє нації, людства, землі; відповідальність за духовний світ майбутніх поколінь
Василь Симоненко, «Лебеді материнства»	Любов і повага до матері, до родини, до рідного краю; відчуття кровного зв’язку зі своїм народом, рідною землею, почуття синівського обов’язку вірності Батьківщині
Василь Стус, «Як добре те, що смерті не боюсь я»	Пошуки сенсу справжнього буття як заперечення світу зла й насильства; подолання фальшивих цінностей; мужність, шляхетність,

	подолання страху, воля до життя
Євген Маланюк, «Біографія»	Утвердження духовного багатства людини, віра в силу духу, у воскресіння народу, в незалежність України; почуття святого обов'язку перед рідною землею; нестримна воля до життя й творення, жертовна готовність віддати життя за батьківщину
Євген Маланюк, «Молитва»	Вольове напруження, нездоланна сила духу, прагнення вибити з душ українців покору й рабську терплячість; гордість за героїзм і козацький дух предків; відстоювання самодостатності мистецтва, яке твориться за законами краси
Андрій Малишко, «Україно моя»	Кордоцентризм як основна риса української ментальності: любов до матері, родини, України, народної пісні й думи; готовність на самопожертву в ім'я захисту рідної землі, її гуманістичних цінностей

Передбачалося, що духовні орієнтири митця (моральні, світоглядні та естетичні) учні усвідомлять на першому, інформаційно-когнітивному етапі вивчення творчості письменника. Над виявленням духовних орієнтирів персонажів або ліричного героя поезій вони працюватимуть під керівництвом учителя впродовж другого, проблемно-пошукового етапу.

Формувальний експеримент переконав, що на уроках літератури протягом усіх трьох етапів доречно формувати поняття про духовні орієнтири в комплексі, оскільки в художньому образі загальнолюдські й національні, моральні, світоглядні й естетичні духовні цінності нероздільні, тому аналіз образної системи творів є розглядом системи духовних орієнтирів. У ході ознайомлення з біографією митця, духовною характеристикою персонажів, їх

вчинками й почуттями та авторською оцінкою цих вчинків і почуттів з погляду його духовних орієнтирів учні залучалися в такі навчальні ситуації, у яких виявлялася їх власна позиція, формувалися їх особистісні духовні орієнтири й моральні якості.

У ході проведення експерименту в 11 класах середньої загальноосвітньої школи № 84 Печерського району м. Києва; Ічнянської гімназії імені Васильченка, середніх шкіл № 1, 3, 4 м. Ічні, шести шкіл Ічнянського району – Гужівської, Тростянецької, Парафіївської, Дружбинської, Гмирянської, Іваницької; гімназії № 1 м. Прилук та Прилуцького педагогічного коледжу ім. І.Я.Франка була апробована система уроків у експериментальних і контрольних класах. Усі класи були в однакових умовах, інтелектуальний рівень школярів до уваги не брався. У контрольних класах тематика уроків була така:

Олесь Гончар (4 год.).

Урок 1. Ознайомлення з життєвим і творчим шляхом письменника.

Уроки 2 – 3. Роман «Собор». Образи та проблематика твору.

Урок 4. Трилогія О.Гончара «Прапороносці» (оглядово).

Павло Загребельний (2 год.).

Урок 1. Життєвий і творчий шлях письменника.

Урок 2. Роман П.Загребельного «Диво». Особливості композиції. Характеристика героїв.

Олександр Довженко (5 год.).

Урок 1. Життєвий і творчий шлях Олександра Довженка.

Уроки 2 – 3. Кіноповість О. Довженка «Україна в огні». Історія створення. Зміст. Характери. Проблематика.

Урок 4. «Зачарована Десна» – казка митця про власне дитинство.

Урок 5. «Щоденник» О.Довженка – викривальний документ доби.

Ліна Костенко (6 год.).

Урок 1. Життєвий і творчий шлях поетеси.

Уроки 2 – 3. Громадянська та філософська лірика Ліни Костенко.

Уроки 4 – 5. Роман у віршах «Маруся Чурай» – помітне явище в літературі ХХ ст.

Урок 6. Інтимна лірика поетеси. Значення творчості.

В експериментальних класах тематика занять вирізнялася як акцентуванням на духовних орієнтирах творчості письменників, так і застосуванням інноваційних технологій у проведенні окремих уроків. Теми формулювалися так:

Олесь Гончар (5 год.).

Урок 1. Олесь Гончар – художник світла (огляд життєвого й творчого шляху письменника). Лекція вчителя з елементами бесіди.

Уроки 2 – 3. «Прапороносці» Олеся Гончара – роман на захист національної честі українців. Урок – духовний пошук семінарського типу.

Уроки 4 – 5. Зберегти джерела духовності (за романом Олеся Гончара «Собор»). Урок – духовний пошук семінарського типу.

Павло Загребельний (3 год., одна година за рахунок уроків позакласного читання).

Урок 1. Життєвий і творчий подвиг письменника.

Уроки 2 – 3. Духовний світ наших предків та сучасників у романі П.Загребельного «Диво».

Олександр Довженко (6 год.).

Урок 1. Усний журнал «Я народився і жив для добра і любові» (життєвий і творчий шлях Олександра Довженка).

Уроки 2 – 3. Голос на захист України – слово на захист життя на Землі (кіноповість О. Довженка «Україна в огні»). Бінарний урок – духовний пошук семінарського типу з елементами рольової гри.

Уроки 4 – 5. Праця як важливий засіб формування людської особистості за кіноповістю О.Довженка «Зачарована Десна». Інтегрований (з учителем музики) бінарний урок – духовний пошук.

Урок 6. Круглий стіл «Ідеологія тоталітарного режиму очима Довженка». «Щоденник» – звинувачувальний документ системі.

На вивчення творчості Ліни Костенко програмою відводиться 5 годин. Шоста година як у контрольних, так і в експериментальних класах додавалася за рахунок уроків позакласного читання.

Урок 1. Засідання круглого столу «Повстання духу» (життєвий і творчий шлях Ліни Костенко).

Уроки 2 – 3. «Вже почалось, мабуть, майбутнє» (читацька конференція за творчістю Ліни Костенко).

Уроки 4 – 5. Диспут «Проблема вірності й зради у творах Ліни Костенко на історичну тематику».

Урок 6. Літературно-мистецька вітальня «Моя любове, я перед тобою» (інтимна лірика Ліни Костенко).

І в контрольних, і в експериментальних класах учителями було наголошено, що творчість О.Довженка, О.Гончара, П.Загребельного, Ліни Костенко відображає український національний характер і є втіленням духовності українського народу, його багатих культурних надбань.

З метою глибокого і всебічного засвоєння учнями старшої школи духовних властивостей особистості письменника та його персонажів у межах дисертаційного експерименту нами було визначено коло завдань:

– на початку першого, інформаційно-когнітивного, етапу вивчення творчості письменника, перед ознайомленням з біографією митця дати учням визначення поняття духовності, духовних орієнтирів;

– починаючи другий, проблемно-пошуковий, етап, визначати систему духовних цінностей особистості, на яких має акцентуватися увага старшокласників під час вивчення того чи іншого матеріалу;

– розробити систему запитань та письмових завдань, які б допомогли в кінці третього, власне аналітичного, етапу з’ясувати рівень сформованості в учнів поняття про духовні орієнтири творчості письменників.

У підготовці до уроку вчитель-експериментатор визначав основні елементи структури уроку (наприклад, вступна бесіда, лекція, розгляд та аналіз

ілюстрацій, прослуховування музичних чи поетичних уривків, словникова робота, елементи рольової гри, евристична бесіда і т.п.), послідовність методів і прийомів навчання, зміст і характер завдань для учнів, засоби навчання та способи їх використання, особливості керівництва навчально-пізнавальною діяльністю підлітків, тобто складав оптимальний план уроку, який, по суті, є його моделлю, і визначав шляхи й засоби успішної його реалізації в практику.

У ході формувального експерименту вчителем-словесником була запропонована система категорій, які мали засвоїти й опанувати старшокласники: «духовність», «духовні орієнтири», «загальнолюдські цінності», «ціннісні орієнтації». Учні працювали над виробленням уміння оперувати поняттєвим апаратом, пояснювати зміст теоретичних понять, виявляти ставлення до них.

Оскільки обсяг дисертації не дозволяє представити в ній усі уроки, розроблені з метою формування в учнів поняття про духовні орієнтири творчості письменників, наведемо фрагменти окремих занять, які дозволяють зробити висновки стосовно формування в учнів поняття про духовні орієнтири творчості письменників на різних етапах вивчення творчості митця (інформаційно-когнітивному, проблемно-пошуковому та власне аналітичному) із застосуванням репродуктивних, евристичних та дослідницьких методів.

Лекційно-розповідний метод було використано під час вивчення життєвого шляху Уласа Самчука, Івана Багряного, Олеся Гончара. Розповідь на уроці було побудовано за законами художнього твору, тобто вона мала свою композицію, сюжет, була емоційно насиченою, розрахованою на осягнення учнями духовних орієнтирів письменника.

Наведемо приклад проведення уроку з теми «Олесь Гончар – художник світла» (огляд життєвого і творчого шляху письменника). Перед учнями на дошці – портрет О.Гончара, список його творів, вислови: *«Гончар – художник світла, його зображувач і поет» (М.Бажан); «Краще не жити, ніж жити фальшиво» (О.Гончар, щоденникові записи).* Урок розпочався мелодією

уривку з «Місячної сонати» Л.Бетховена. Потім почалося емоційно-образне вступне слово вчителя:

«Коли змовкає денний гамір і небесна блакить ясніє схвильованою красою тамованих почуттів, настають сині вечори пізнавання. У кожного є такий вечір і своя незабутня блакить, що вбирає жайворонковий спів світанку, ораторію дня, симфонію присмерку й сонату нічного неба.

Далеч ясних зір і плесо тихих вод творять настрій синіх вечорів, які сприймаєш у мудрості пережитого, у гармонії людяності, вірності й добра. Після страхітливих катастроф кришталева прозорість неба стала ще необхіднішою для людської душі, її здорового неспокою одвічного борця. Щасливий, хто спізнав ті сині вечори – вечори над незабутніми книгами Олеся Гончара – Лицаря Честі, Людини, Письменника, Воїна.

Сьогодні ми починаємо знайомство з творчістю цього видатного письменника сучасності. Олеся Гончара називають духовним світочем нації. Які душевні якості та ціннісні орієнтації повинна мати людина, щоб отримати таку високу честь від людства, від народу України? Чи справа тільки в його художньому доробкові, чи в чомусь іще? Спробуємо доторкнутися серцем до його безсмертних образів, відчути, як з ледь помітних словесних струмочків твориться могутня ріка духовного світу письменника».

Такий нетрадиційний вступ викликав позитивні емоції старшокласників, що сприяло зосередженню уваги, особистісному сприйняттю біографії митця кожним учнем, адже «емоції тісно пов’язані з потребами людини. …Шлях до інтелектуального осягнення твору лежить через його суб’єктивне емоційно-образне пізнання. Власне, емоційне переживання є особливою формою виявлення суб’єктами ставлення до художніх цінностей» [195, с. 111].

Після того, як учні записали тему уроку, учитель продовжив розповідь, використовуючи уривки з автобіографії письменника та його щоденникові записи, адже такі матеріали дають багато важливих відомостей про митця, характеризують його як людину, розкривають життєве і творче кредо, показують його духовність, розуміння життя, виявляють ставлення до подій.

Подаючи біографію письменника, словесник наголосив насамперед на тих фактах, які розкривають його духовні орієнтири. Це й мужнє рішення добровольцем іти на фронт у перші дні війни, і з гідністю та честю витриманий увесь тягар фронтових буднів, і порушення у творах глобальних проблем, про які в роки тоталітарного «соцреалізму» заборонялося висловлюватися відверто, і виступи на захист української мови, активна підтримка руху шістдесятників, і вихід з партії восени 1990 року, коли ще незалежність України не було проголошено, підтримка київських студентів, які голодували у знак протесту проти дій влади, і клопотання про відновлення зруйнованого Михайлівського Золотоверхого собору.

Упродовж лекції вчитель рекомендував старшокласникам робити короткі записи, щоб потім відтворити біографію письменника. [**Додаток А 1 – консп. уроку «Олесь Гончар – художник світла»**].

Після сприйняття учнями біографії письменника відбувається рефлексія, обмін думками. Учитель-експериментатор пропонує підліткам пояснити, як вони розуміють слова М.Бажана «Гончар – художник світла, його зображувач і поет» та вислів зі щоденникових записів О.Гончара «Краще не жити, ніж жити фальшиво», узяті епіграфами до уроку. Наводимо відповіді учнів: «Для мене світло уособлює все прекрасне, що є в людині. Очевидно, письменник М.Бажан мав на увазі те, що О.Гончар змальовує своїх героїв морально красивими, світлими, чистими душею, і цим самим виховує в нас, читачів, прагнення бути схожими на них» (Яна Г.). «У житті є світле і темне, прекрасне й потворне. Коли ми доторкаємося душею до світлого, самі стаємо світлішими. Але передати красу в житті, правду, доброту, високу мораль може тільки людина, сама чиста душею. Саме таким світлим, чистим письменником і є Олесь Гончар. Тому в його творах стільки людяності» (Аліса С.). «Письменник Олесь Гончар – людина високих ідеалів. Чистоту його душі не спотворила ні війна, ні тоталітарний режим. Багато хто з письменників, державних діячів жили фальшиво, думаючи одне, а роблячи й говорячи зовсім інше. О.Гончар

зумів прожити своє життя без фальші, про це свідчить багато фактів з його біографії. Це тому, що він був мужньою й чесною людиною» (Антон В.).

Щоб закріпити враження учнів від особистості письменника, учитель-експериментатор пропонує прослухати кілька його щоденникових записів: «За рік до кончини, 20 березня 1994 року, О.Гончар занотував у своєму щоденнику: «Кажуть, життя коротке… А мені воно здається таким довгим! Бачу отого солдата – студента в окопі над Россю, а то ж я. Гину від спраги в холодногорській тюрмі 1942 року, де нас 100 тисяч невільників, – я теж серед них. А потім ті фронтові – страшні й чаруючі – Альпи… І молода слава «Прапороносців», і голгофа «Собору»… І госпітальна палата десь на Єнисеї, і Асамблея ООН у Нью-Йорку та Сан-Франциско, і диво правічного секвоєвого лісу, і шум океану, і ласкавість полтавської Ворскли та місячні розбурхані ночі на Азові – все, все це увібрало одне-єдине людське життя… Я бачив людство. Від Португалії й до Японії, від Едмонтона й до Тайланду та островів Індонезії – все Бог мені щедро показав… І всюди (будь-якої раси) людина прекрасна!.. Хоча всюди життя минає в постійній тяжкій боротьбі Добра зі Злом… Стількох уже нема, а тобі даровано звідати ще одну кончійську провесінь… То як же не повірити в силу Провидіння? Що вона вела тебе та для чогось оберігала? І хоч відчуваєш холод самотності, але будь вдячний Провидінню за все» [50, с. 8].

Учитель-експериментатор продовжує: «Велике й зболене серце письменника-мислителя, письменника-філософа гостро відгукувалося на всі суспільні проблеми, на гіркі суперечності, яких так багато в нашому житті. Із щоденникових записів він постає іноді зовсім не таким, яким ми його знали. Але вони, ті записи, зовсім не суперечать змісту його творів, навпаки – істотно доповнюють їх. До того ж, зважмо, він добре знав: його щоденники дійдуть до читачів. І він вірив, що ми зрозуміємо і його, і час, у якому йому випало жити.

«*…Декотрих колег питав: чи ведеш щоденник?*

Хтось дає ухильну відповідь, а хто каже відверто:

– Боюсь. Адже такий час… Де гарантія, що не прийдуть з обшуком?» [50, с. 8].

Олесь Гончар не боявся. Навіть у такий час. Ризикуючи всім, він намагався передати грядущим поколінням часточку самого себе, часточку свого серця.

«Якщо ми хочемо врятувати Україну, найперше сьогодні маємо рятувати її культуру, її духовність. Без цього нема людини. Є ***зомбі,*** *біороботи.*

...Тоталітарна система перетворила Україну в суцільне руйновище. В нашій історії ціла епоха після Хмельниччини так і зветься Руїна, але те, що тоталітарна система лишила нам, набагато страшніше. Зліквідовано церкву, понищено школи, тяжко ушкоджено мову, культуру.

...Динаміти під нашу духовність сили зла підкладають і сьогодні, сили зла діють, вони загрожують Україні, її свободі не менше, ніж тоді, коли руйначі закладали динаміти під фундамент Михайлівського Золотоверхого.

...Ми пережили жорстокі, справді пекельні часи, але скажіть, чи так уже змінилось життя на краще? Ні й ні. Чи менше стало горя, брехні й фальші на душу населення? Звичайно, ***бастилія*** *тоталітаризму зазнала відчутних ударів. Та хіба з-під руйновищ імперії не виповзають знову й знову удавоподібні потвори, готові пожерти беззахисну пророслість демократії, згасити перші зблиски свободи?*

Упродовж багатьох літ Україні відводилась роль полігона, де тоталітарний режим розгортав нечувані за масовістю й жорстокістю випроби, спрямовані на деструкцію цілої нації, її планомірне винищення. Власне це, як злочин проти людства, підлягало б розглядові міжнародного трибуналу. Але світ мовчав.

Бути знову маріонеткою тоталітарного режиму, бути кривавим його полігоном? Ні, цього Україна вже зазнала і, гадаю, зробить усе, щоб вдруге цього не сталося» [50, с. 8].

«…Процес прозріння людини складний і болісний, а часто й нестерпно болісний і для всього суспільства, і для інтелігенції зокрема.

…Дбати про духовну наповненість душі, про її духовне здоров'я і дбати про середовище, в якому живемо – це, мабуть, головне. Душа й природа в злагоді своїй, в розумній гармонії забезпечать надійність життя. Зміни починаються з родничків душі, з найтонших психологічних порухів, з вболівання, з почуття господаря, який за все відповідає. Література має працювати на це» [50, с. 8].

У підсумковій бесіді вчитель-експериментатор говорить: «Приклад життя Гончара ставить нас перед вибором: як жити? Яку позицію в житті обрати? Триматися тихенько свого корита чи піднімати голос спротиву, коли бачиш несправедливість? Адже зовсім не обов'язково бути талановитим письменником – потрібно тільки бути людиною. Пам'ятаєте Івана Багряного? «Не іменуй же мене поетом, друже мій. Я хочу бути людиною, я хочу бути тільки нею». Звичайно, легше й вигідніше знайти тепленьке місце в обмін на совість і на честь – але ж кого тоді зі вдячністю згадають нащадки? *«Хіба згадують когось за те, що добре їв, одягався, заради цього працював – і прагнув ще краще?»* [226, с. 96].

У підсумку уроку учням було поставлено запитання:

1. Які основні віхи з біографії письменника ви можете виділити?
2. Що вам найбільше запам'яталося?
3. Які мотиви були провідними у творчості письменника?
4. Чому Олесь Гончар вів щоденник?
5. Що в житті Олеся Гончара гідне наслідування?
6. Які духовні цінності були орієнтирами в житті Олеся Гончара?

Домашнє завдання мало диференційований характер, адже не всі учні мають однакові здібності та нахили. Щоб засвоєння матеріалу стало максимально успішним, клас було поділено на дві групи. До першої ввійшли старшокласники, які мають добрі та відмінні знання з предмета і які під час анкетування показали високий рівень розуміння духовності, духовних орієнтирів. Решта учнів склали другу групу. Перша група отримала завдання переглянути публіцистичні статті О.Гончара з книжки «Письменницькі

роздуми» [54] та щоденникові записи [57; 58; 59] і написати твір «Духовні орієнтири життя й творчості О.Гончара». Завдання для другої групи – прочитати статтю про О.Гончара з підручника та написати твір «Чому життя Олеся Гончара гідне наслідування?».

Наводимо уривки з учнівських письмових творів: «Справжній письменник має виховувати своїх читачів. Саме таким письменником є Олесь Гончар. Із його творів ми черпаємо уроки людяності, доброти, великої громадянської мужності. Найпершим його духовним орієнтиром з дитинства була глибока християнська віра, яку прищепила йому бабуся. Віра тримала на світі юного Олеся в роки тяжких випробувань. Вона не дала йому загинути в горнилі найжорстокішої з усіх війн, зберегла в його серці людяність і доброту. Віра допомогла письменникові вистояти й у часи цькування його владою за книгу «Собор», і в часи становлення державності України. Олесь Гончар був свідком і співучасником вирішальних подій другої половини XX століття. Він мав хист бачити й виносити на суд людський усе руйнівне, потворне, а понад усе – відстоювати справедливість і гідність людини» (Яна Г.).

«Олесь Гончар за своє життя пройшов через тяжкі випробування. Раннє сирітство, голодомор. Потім – війна. Здавалося б, серце його мало згрубіти, пожорстокішати. Або ж замкнутися в собі, образитися на цілий світ. Проте настільки глибокою була його душа, що, вмістивши в собі болі всього народу, вона не тільки не згрубіла, а навпаки – виросла до розуміння глобальних проблем, до турботи про долю української нації.

Усі твори Олеся Гончара – про головне, чим живе людина, про велич людського духу. У його «Щоденниках» є такий запис: «Голий розум удосконалює лише егоїзм і нічого більше, гуманність і моральність йому байдужі.

Дух – ось сутність життя» (Олена Ч.).

«Олесь Терентійович Гончар був людиною дивовижного таланту, високої моралі, бездоганної чесності. Тільки завдяки його власній духовності

могли з’явитися на світ образи чистих і щирих душею Тоні та Віталика з роману в новелах «Тронка». Потрапивши в складні випробування, ці українські Ромео і Джульєтта турботливо й самовіддано підтримують одне одного перед лицем видимої смерті на крейсері – об’єкті військових випробувань. Саме тут юні герої задумуються про філософські речі – буття й небуття, власну відповідальність за продовження життя у вічному світі. А головне – вони мислять і відчувають по-українськи. І це в далекі шістдесяті, коли давно вже здійснювався планомірний наступ на українську мову, на українську еліту. Олесь Гончар на повний голос виступав захисником, спадкоємцем і проповідником рідної мови. Цим самим він будив у своїх земляків українську ментальність, українську духовність.

Олесь Гончар завжди буде серед нас. Енергетика, закладена в його творах, буде зігрівати й надихати наступні покоління на добро й щастя, на мир і справедливість на Землі» (Юлія Б.).

Зміст проблемно-пошукового етапу вивчення творчості письменника простежувався під час уроків літератури в різних навчальних ситуаціях, спрямованих на осягнення старшокласниками духовних орієнтирів письменника та його літературних персонажів. Через вчинки й дії героїв твору розкривався духовний світ автора. Учитель-експериментатор використовував систему запитань і завдань, за допомогою яких увага акцентувалася на спрямованості дій, вчинків і помислів персонажа на добро, гуманність, добротворення. Кінцевий результат цього етапу – оволодіння поняттям «духовні орієнтири особистості».

З метою стимулювання колективних переживань, емоційного вживання учнів у тексти ми застосовували різні форми роботи: виразне читання уривків із творів, яке вкраплювалося в емоційну розповідь учителя, використання суміжних видів мистецтва (музики, живопису) та різних елементів інтер’єру. Наприклад, урок вивчення роману П.Загребельного «Диво» починався з мелодекламації уривку-розповіді про собор у супроводі мелодії «Апассіонати» Бетховена. Водночас учням демонструвалися гравюри

М.Стратілата [242] із зображенням Софії Київської, фоторепродукції фресок «Оранта», «Богородиця з немовлям».

Урок, присвячений вивченню роману В.Барки «Жовтий князь», починався запалюванням свічок, а закінчувався молитвою «Вічная пам'ять», яку учні слухали в звукозаписі.

Відомо, що емоційне тло на уроці літератури можна створити не лише естетичним, а й інтелектуальним впливом. Важливим стимулом пізнавальних емоцій є елемент відкриття. Тому передбачалося: щоб викликати в учнів радість інтелектуальної перемоги, збудити напругу мисленнєвої діяльності, необхідно активізувати пізнавальний процес шляхом постановки проблемних запитань. Роман О.Гончара «Прапороносці» наскрізь пронизаний роздумами про національну самосвідомість і гуманність, про сенс людського життя. Торжество духу, за автором, досягається шляхом подолання в собі страху і сумнівів, духовного очищення, великої мудрості, наполегливості. По-новому О.Гончаром розглядається й проблема краси вірності – вона теж розширюється до філософського узагальнення суті існування людини на землі. Письменник вводить нас у прекрасний духовний світ героїв. Священне почуття вірності Батьківщині, народові, коханій осяває душу, окрилює його серце. Вірність він вважає найвищим життєвим принципом: «Все, все ми віддаємо тобі, Батьківщино… Все! Навіть наші серця. І хто не звідав цього щастя, цієї… краси вірності, той не жив по-справжньому!..» [55, с. 75]. Брянський пишається своєю вірністю дівчині, якої не бачив три роки: «І я радий, що вродився таким… єдинолюбцем… Саме це єдинолюбство робить мене багатим і сильним» [55, с. 74].

Учитель-експериментатор звертався до учнів із запитаннями:

– Який різкий контраст із героями сучасного молодіжного американського телесеріалу «Беверлі Хілз» – Діланом, Брендоном, Келлі. Хто вам ближчий духовно? А ви змогли б так, як Брянський? Чи це й не потрібно? Втрачає чи набуває щось людина, яка не вміє бути вірною? Багатшою чи біднішою вона стає?

З огляду на те, що важливою умовою активізації процесу осмислення старшокласниками духовних орієнтирів творчості письменників є використання різноманітних засобів, які пробуджують глибоку особисту зацікавленість учнів духовними проблемами, втіленими в художніх творах, ми вважали за потрібне в старших класах на проблемно-пошуковому етапі частіше вводити семінарські заняття, що давало змогу визначати рівень уміння учнів знаходити переконливі аргументи на захист власного погляду на духовність персонажів твору та на духовні орієнтири творчості письменників.

Семінарські заняття являли собою такий різновид навчальної роботи, який дозволяв учителеві активізувати процес формування в старшокласників поняття про духовні орієнтири творчості письменників. Основним елементом цих занять були моменти дискусії після доповідей з важливих проблем духовності, що порушені в художньому творі. Підготовка старшокласників до доповідей була одним із найбільш діючих видів самостійної навчальної роботи, що вимагав не тільки знання, але й уміння організуватися у визначену систему для підведення слухачів до потрібних висновків і узагальнень з проблем духовності, духовних орієнтирів на матеріалі змісту навчального тексту.

На основі опрацьованих методик [2; 3; 195; 196; 239; 251; 253] нами розроблений якісно новий тип уроку, а саме урок – духовний пошук. Діалог з учнями на такому занятті відбувається переважно на духовному рівні (за А.Добровичем) [251]. Шляхом послідовно дібраних проблемних запитань учитель-експериментатор підводив учнів до висновку, до головної думки твору. Істина народжувалася в процесі осмислення знань, на рівні творчого сприймання. У ході формувального експерименту було з’ясовано, що саме завдяки переживанню за долю літературного героя як за власну підліток не тільки оцінює поведінку уявлюваної особи, а й активно формує себе, свій духовний світ. Тому важливим етапом у підготовці будь-якого уроку, а особливо уроку – духовного пошуку, був правильний підбір проблемних

запитань, які допомагали учневі адекватно поставитись до літературного героя, оцінити його дії, характер та співвіднести з власними. Важливо було підібрати такі запитання, які були б спрямовані на заглиблення школярів у духовний світ автора, на розкриття його духовних орієнтирів. Ці питання скеровували старшокласників на самостійні роздуми над твором, на пошуки невідомого у відомому, допомагали їм на основі аналізу літературного твору робити власні висновки щодо духовного багатства його героїв та моральних переконань автора. Так, під час вивчення роману І.Багряного «Тигролови» учитель-експериментатор звертався до учнів, поряд з іншими, з такими запитаннями:

1. Для чого у творі показано полювання на ізюбрів і тигрів?

2. Чому брата Наталки автор теж назвав Григорієм? Чи зміг би він повторити шлях Григорія Многогрішного?

3. Чим відрізняється роман від пригодницьких творів світової літератури?

4. Як ви розумієте переконання Григорія Многогрішного «Краще вмерти біжучи, аніж гнити живучи» і його висновок, що сміливому доля сприяє? Це переконання персонажа чи його автора? Чому?

Саме проблемний підхід спонукав учнів до активної розумової діяльності шляхом аналізу фактів, до проникнення в духовний світ автора.

Характер проблемних завдань диктувався тією метою, яка має бути досягнута на уроці. Вони мали бути важливими передусім з погляду формування в учнів понять про духовні орієнтири творчості письменника, моральних переконань, виховання навичок аналізу художнього твору в єдності змісту та форми.

Найчастіше проблемні запитання ставилися на другому, проблемно-аналітичному етапі вивчення творчості митця, під час безпосереднього осмислення учнями художніх творів. Саме тут виявлялося найбільше можливостей щодо реалізації ідеї проблемності в навчанні, конче необхідної для осягнення учнями духовного світу письменника.

Наведемо приклад проведення уроку за романом Олеся Гончара «Собор» **«Зберегти джерела духовності».** Девізом уроку стали слова з роману:

«*Каліка той, хто нездатен спадком батьків дорожити. Людині дана пам'ять, що сягає в глибину віків, тому вона й людина*» **[**56, с. 300].

Після емоційного вступного слова учитель-експериментатор сказав: «Головна мета уроку – визначити, як розкрито проблему духовності в романі «Собор». І для цього я вас запрошую сьогодні до храму. Перед нами височить Собор. Зайдімо до нього». Емоційне тло уроку на цьому етапі було підсилене звучанням церковних дзвонів у записі, яке поступово перейшло в ліричну мелодію.

Учні заздалегідь були ознайомлені з планом пошуку відповіді на головне запитання: **як розкривається проблема духовності в романі? Що таке «собори душ»?**

Послідовність запитань для пошуку відповіді.

1. Де відбувається дія роману? Хто за професією персонажі твору?

2. Що спільного в сприйнятті Собору Єлькою і Миколою? Чим можна пояснити цю спільність: чи тільки спільними рисами їх біографій як дітей воєнного часу, «живих пам'яток війни», а може, вродженою чутливістю до гармонії, краси?

3. Розглянемо авторську характеристику Володьки Лободи, подану в 5 розділі. Яким бачимо ми персонажа? Як ця характеристика представляє нам Лободу? Чи можна вважати її позитивною, хоч трохи й іронічною? Які причини вишукує Лобода, готуючись до зруйнування собору? Чи дійсно він знає потреби й психологію жителів Зачіплянки? Яку характеристику й за що дає Володьці Микола Баглай?

4. Висловіть свої судження про суть Ромчиного питання: «*Може, в наш час тільки такий грубо утилітарний підхід і потрібний до всього?»* **[**56, с. 79].

5. 6 розділ. Розглянемо епізод «Ну що ти, юнак з робітничого передмістя, знайшов у тому струхлявілому Яворницькому?..» до слів «Нема ненависті чорнішої, послідовнішої за ненависть відступника, ренегата». Чи можна підтвердити справедливість такої оцінки наступними епізодами розділу? **[**Там же, с. 92 – 93].

6. «*Ранком селище облетіла звістка: украдена охоронна дошка з собору…*» [Там же, с. 110, 112, 113, 115]. Як зачіплянці оцінюють те, що сталося? Як ці оцінки характеризують самих персонажів? (8 – 9 розділи).

«*…Звідки ця психологія браконьєрства?»* Читаємо уривок *«Потреба собору, потреба краси, так само як і огида до руйнування, видно, завжди жевріла в цих людях…»* **[**Там же, с. 122].

7. Ось Лобода їде на Скарбне, щоб відпочити душею, підгартуватися, «*…старого свого провідати в його ветеранській обителі*» (*10 розділ)* [Там же, с. 124 – 126]. Як О.Гончар уже в цьому фрагменті виражає неприязнь до персонажа? Які думки опановують Володьку в автобусі? Чи справді можна вважати Володьку знавцем народної мудрості? Які за значенням прислів'я вводить автор у мову Лободи? *(«Володьку вважають знавцем народної мудрості …»)* [Там же, с 128 – 129].

8. Які почуття викликає у вас сцена зустрічі Володьки з батьком? Що нового дає вона для розуміння суті і Володьки, і старого Ізота? Яка, на вашу думку, тут позиція автора?

9. Розділ 19. «*Собор – це не тільки міраж…»* Бесіда за змістом діалогу. Чиї роздуми ближчі вам і чому? Що б ви відповіли на питання Геннадія: «*Чи збагачується духовно сучасна людина? А якщо збагачується, то за рахунок чого? А що втрачає?*» [Там же, с. 224 – 227].

10. Чи можна виправдати людину, якщо її вчинки породжені суспільною системою?

11. Проблема збереження природи *(«Хто посадить дерево – того й внуки згадають. Хто зламає – того й діти проклянуть*» [Там же, с. 298].

12. Як ви сприймаєте образ старого Нечуйвітра?

а) Розділ 25. *«Допитуються молоді: в чому щастя?..»* [Там же, с. 299]. Як цей епізод характеризує Ізота Лободу?

б) Чому старий металург зараховує до злісних браконьєрів як руйнівників пам'ятників культури, так і губителів природи?

в) Чи можемо ми розцінювати роздуми і вчинки старого металурга як справді патріотичні? Чому?

13. Який зміст вкладає автор у вислів «собори душ»?

а) Чому в романі постійно поряд древній дев'ятиглавий собор – шедевр XVIII століття – і монумент Титану Праці? Що хоче сказати О.Гончар цими образами-символами?

б) Розкрийте образ собору як композиційного центру роману.

в) Як ви розумієте слова Хоми Романовича, звернені до Миколи і Єльки: «*Собори душ своїх бережіть, друзі… Собори душ!»* [Там же, с. 202].

14. Підсумкові питання: **а) Так що ж шукає в житті і в людях О.Гончар? Який тип людини, які її якості приваблюють письменника?**

б) Які духовні орієнтири характерні для творчості Олеся Гончара?

в) Які образи-персонажі представляють духовність і антидуховність у романі?

В обговоренні цих питань, у пошуку відповіді на **основне запитання уроку** взяли участь усі учні експериментального класу. Розповідаючи про Зачіплянку – невелике індустріальне селище на березі Дніпра, – старшокласники відзначили, що живуть у ньому в основному металурги. Це Іван Баглай і його дружина Вірунька, почесний металург, ветеран праці Ізот Іванович Лобода, студенти металургійного інституту Микола Баглай та його друзі Ромка, Геннадій. Важливу роль відіграють і інші персонажі: безпаспортна Єлька з Вовчугів, її дядько Єгор Катратий, баба Шпачиха, комсомольський висуванець Володька Лобода та інші. Автор постійно проводить нас крізь сприйняття собору іншими персонажами. Залежно від того, яка життєва позиція героїв, по-різному дивляться вони й на старовинну пам'ятку козацького зодчества. Розкриваючи спільність у сприйнятті Собору

Єлькою й Миколою, учні пояснювали її, звичайно ж, вродженою чутливістю до гармонії, краси.

З погляду Миколи Баглая, сама душа предків назавжди увічнена в споруді, тому й сприймається собор, ця «горда поема степового козацького зодчества», як виразник історичної й духовної естафети поколінь. Душу предків необхідно відчувати, заповідане та збудоване ними належить берегти, але як важливо водночас кожному замислюватися й над запитанням, що так хвилює героя твору: «А в чому ж твоя душа увічнить себе, де вони, поеми твої?» Повсякчас відчуваючи на собі погляд нащадків, Микола Баглай переконаний, що кожного з нині сущих не може обминати турбота: «Ким ти будеш для них? З яким почуттям тебе спом'януть? …Обов'язково ж так станеться: прийдуть нащадки, спитають колись:

− Ану, якими ви були? Що збудовано вами? Що зруйновано? Чим ваш дух трепетав?»

Доскіпливому аналізові того, чим трепече дух сучасника, й присвячено роман.

Аналізуючи образ Єльки, учні прийшли до висновку, що дівчині теж властиве вроджене відчуття краси. Навіть перше знайомство читача з юнкою відбувається через призму сприйняття собору, голубі маківки якого були для неї «*блакитними планетами дитинства*» [56, с. 31]. Учні зачитують уривки: «*Ніби оглухнувши, забувши про всі комбікорми, стояла Єлька серед собору й дивилась туди, в глибінь найвищої з бань, де все ще зосталось, як було при перших майстрах. Та глибінь мовби втягувала, всю душу Єльчину втягувала, як вир. Очей не можна було відвести, паморочно ставало, як стає, кажуть, людині над безоднею, в яку тебе щось невідступно штовхає…»* [Там же, с. 45]. Їй, прибитій вітрами на крутих шляхах життя, їй, яка пройшла через людську підлість і зневагу, одкровенням долі здалася зустріч з Миколою Баглаєм. Хоч і складним був шлях їхніх сердець одне до одного, але вона відразу відчула в ньому якусь душевну спорідненість, справжню глибину людського в людині.

Абсолютно протилежним цим крилатим душею людям персонажем є Володька Лобода. Розмірковуючи над третім запитанням, старшокласники відзначають майстерність письменника в розкритті психології негативного образу. Автор ніби безсторонній у своїх судженнях. Він дивиться на Володьку Лободу очима зачіплянців. І ось баба Шпачиха першою зауважує Лободі, що він «*не в той бік думає»* [56, с. 70].

«*Все він тут знає, цей Лобода, знає, що в кого робиться, хто чим заклопотаний, що кому болить…*» [Там же, с. 71].

Але ніщо не болить Лободі, – кажуть учні, – він не заклопотаний нічим, і тому навіть не усвідомлює, як нетактовно повівся з Олексою, засміявшись у відповідь на його журбу, як боляче образив Віруньку, з легкістю запитавши: *«Може, й забувати стала вона свого Івана, який поїхав в Індію ділитись досвідом?»* [Там же, с. 71]. Старшокласники дійшли висновку, що справжню, неприховану характеристику Лободи автор уклав в уста Миколи Баглая: *«У Миколи для нього одне тільки слово: «Батькопродавець*!» [Там же, с. 74].

Для підсумку характеристики Володьки Лободи вчитель запропонував учням прокоментувати вислів Є.Сверстюка з книги «Собор у риштованні»: «*У романі він виступає в безлічі подоб. Такий тип особливо небезпечний. Розпізнати його неймовірно важко – він скрізь буде першим: і коли треба руйнувати собор, і коли реставрувати, коли осушувати ріки й моря і коли створювати штучні, коли будувати атомну і коли боротися з нею. Цей не пропаде. Він і за гласність, і за демократизацію, він і за порядок. Він – за нещасну Єльку і за бабу Шпачиху, він допоможе й порадить, але коли треба задля кар'єри, батька – продасть. Рідного батька здасть в богадільню і вчасно внески платитиме. Матір забуде, мову рідну викорчує, самоїдську чи китайську за одну ніч вивчить, лише б вгодити начальству, на колінах перед ним плазуватиме...*» [226, с. 89].

Такій чорній бездуховності в романі протиставляється справжня духовність в образах студентів Миколи Баглая й Ромки Орлянченка, які глибоко замислюються над сутністю життя, справжніми й непроминущими

духовними цінностями. Висловлюючи свої судження по суті Ромчиного питання: *«Може, в наш час тільки такий і потрібен до всього підхід, грубо утилітарний?»* [56, с. 79], учні категорично відповіли, що над справжніми цінностями час не владний, їх кожна людина має плекати в собі, у своїй душі. Це насамперед людяність, гуманне ставлення до всього живого, почуття власної честі й гідності. Збереження старовинних пам'яток – це насамперед збереження пам'яті предків, рідної землі. Письменник ставить нас перед вибором: або втратити свою духовність і жалюгідно деградувати, не залишивши сліду навіть у пам'яті людей, або не залишатися байдужим і відстоювати духовні цінності в боротьбі з бездуховністю.

Ці дві альтернативи постійно постають перед читачем в образах Миколи Баглая та Володьки Лободи. Розглядаючи епізод із **шостого** розділу *«Ну що тобі, юнакові з робітничого передмістя, шукати в тому струхлявілому Яворницькому?..»* до слів «*Нема ненависті, чорнішої, послідовнішої, ніж ненависть відступника і ренегата*» [56, с. 92 – 93], одинадцятикласники зауважують, що справедливість такої оцінки можна цілком підтвердити наступними епізодами розділу.

Наступний епізод: Володька з рибінспектором, причастившись біля юшки, відкручують охоронну дошку з собору. Учитель звернувся до учнів із запитанням:

– Як ви оцінюєте цей вчинок?

Відповіді були однозначними. Автор дав у романі нищівну характеристику бездуховності Лободи, вчинки якого говорять самі за себе. Тільки відступник і ренегат здатен на підлість задля власної кар'єри. Володька Лобода «*сидить на культурі*» (сам сформулював) і «*завідує ідеалами*», поняття не маючи про те, що життя – це рух до ідеалу шляхом вироблення в людях вищих потреб, моральних звичок, критеріїв порядності, а побудова кафе – це, власне, справа господарська. Одне слово, Лобода поза тим світом, де відкриваються духовні цінності, і він цілком щиро дивується: Навіщо

студентові та історія, той собор… І взагалі: їсти має що, одягтися має, чого ж йому ще треба?

Учні, що заздалегідь готувалися до уроку, наводять слова відомого критика Євгена Сверстюка, який у своєму творі «Собор в риштованні» писав: *«Лобода – принципово новий характер у нашій літературі. Письменник відкрив людину-функцію на грані робота, вільного від людських цілей, позбавленого стійких критеріїв моралі. Ця людина-функція має страшну властивість розкладати – одним дотиком, одним словом. Як в устах геніального поета чи філософа все набирає вищого смислу, значення, світла й енергії життя, так у Лободи, навпаки, все розпадається, розкладається й гине… І величний козацький собор – це вже реквізит історії, козацькі реліквії – «мотлох минулих віків». Людина і лицар-вчений стає «струхлявілим» Яворницьким, пробудження духовного, культурного життя селища перетворюється в сидіння на культурі, охоронний паспорт собору – «шматок чавуну», національно-культурна спадщина обертається на вивіски й декорації в «національному стилі», а синівські почуття зводяться до «приділяння уваги» батькові: «з його славою і мені легше».*

Лобода носить у собі якусь некеровану реакцію розпаду, опошлення, охамлення всього, що має виразну індивідуальність. Навіть залицяння до дівчини у нього передусім – сьорбання рибної юшки та випивка, і навіть знесення собору – це спершу «випадкове» зникнення «шматка чавуну», а потім – «ітимуть танки переходом – може, завернуть… торкнуться ненароком…» [226, с. 91].

Доповнюють характеристику «висуванця» наступні епізоди роману.

Ось Лобода їде на Скарбне, щоб відпочити душею, підгартуватися, «*…старого свого провідати в його ветеранській обителі*» [56, с. 124].

Учитель звертається до учнів із запитанням:

– Як О.Гончар уже в цьому фрагменті виражає неприязнь до персонажа? Які думки опановують Володьку в автобусі?

Учні з'ясовують, що в цьому розділі автор показує свого персонажа ніби зсередини, виносить на суд читача його думки, внутрішні монологи. Ці думки вголос наскрізь просякнуті егоїзмом, душевною здрібнілістю, самозакоханістю та підленькою дріб'язковістю [56, с. 124 – 127]. Не йому з його мілкою звироднілою душею оцінити красу собору й значення козацького спадку. Він просто боїться не втрапити в ногу, не догодити котромусь з керівників: «*Тоді ж знову спитають, а з кого – з найменшого, з тебе*!» [Там же, с. 124].

Володька ні в чому не шукає твердого ґрунту, на якому тільки й можна будувати – не на сьогодні, а назавжди. Уся його енергія йде від метушливості, пристосування, від догадливості, а не від тієї внутрішньої духовної сили, яка тільки й може творити, долаючи перешкоди в собі й навколо себе, віддаючись цілком і ставлячи на карту все.

«Знання народної мудрості» – теж одна з авторських характеристик, яку письменник дає в підтексті своєму персонажеві. Прислів'я, які Лобода вживає у своєму мовленні, відповідають рівню його інтелекту: такі ж грубі, тупі, вульгарні. Проте себе Володька вважає неабияким знавцем, навіть творцем народної мудрості, і страшенно пишається цим.

Краще зрозуміти сцену зустрічі Володьки з батьком допомагають окремі штрихи автора. Ось задовго до зустрічі старий Лобода виглядає свого непутящого сина: «*Очі замружіють слізьми, а він усе виглядає бездумного сина свого», «може ж, колись із внуками прийде син», «подовгу жде біля воріт»* [56, с. 124 – 256].

Сцена зустрічі батька з сином, – розповідають учні, – виписана широкими мазками, потрясає трагічною відвертістю. Батьківські слова – то пекучий біль серця. Свій біль Ізот Іванович спрямував проти сина й таких, як він, губителів Дніпра, Скарбного. Вони для нього свистуни, а не енергетики, здатні все потрощити, затопити. *«Пів-України пустили на дно, думали, море збудують, а збудували болото! Гниллю цвіте, на всю Україну смердить!»* [Там же, с. 148].

Володька ж і на цей раз залишається вірним собі: у батькових погрозах, міркує він, щось є: «*Дніпро перетворюємо, чому ж Скарбне не перетворити? Затопити або, навпаки, осушити*» [Там же, с. 149].

Позиція автора, на думку учнів, яскраво відбилась в останній фразі розділу: «*Перевівши дух, пригладивши змокріле павутиннячко чуба на голові, Лобода рушив стежкою до асфальту*». [Там же, с. 149]. З яким убивчим презирством звучить оте «*змокріле павутиннячко*»!

Далі в ході уроку старшокласники розмірковували над питанням Геннадія: «*Чи збагачується духовно сучасна людина? А якщо збагачується, то за рахунок чого? Що саме вона набуває? А що втрачає*?» [Там же, с. 229]. Наводимо їхні відповіді: «Цей розділ додає багато до нашого розуміння образу Миколи Баглая. Він захоплюється всім прекрасним, що є навколо: у природі, у людських мріях, у радощах і печалях, у мистецтві й пам'яті людській. Баглай не поступається своїми поглядами співрозмовникові Геннадію – технократу, скептику, студенту факультету холодної обробки металів. Микола не хоче вірити його словам, що «святості зникають із життя і на їх місце все більше вдирається цинізм», і намагається переконати його в протилежному. Взагалі все залежить від людини, від того, яка вона, хто вона – творець чи споживач. Вони споконвіку існують на землі поряд – руйнівники й будівничі, і споконвіку продовжується їхня боротьба. Письменник постійно ставить нас перед вибором: на чий бік стати?»

Урок – духовний пошук підходить до логічного завершення, і вчитель попереджує учнів: «Ми наближаємося до мети. Незабаром перед нами відкриється істина. Залишається кілька запитань, і перше з них:

– Чи можна виправдати людину, якщо її вчинки породжені суспільною системою?»

Учитель пропонує учням зачитати самохарактеристику В.Лободи**,** яка допомагає краще зрозуміти його ставлення й до історичних пам'ятників, і до людей, і до рідного батька [56, с. 238]: *«– А ти ж як живеш? – запитав Баглай.*

– Та так… Висувають потроху. То висувають, то засувають. Та все-таки зрушення є: тебе проводжав інструктором, а зараз сам інструкторів ганяю. …Тільки ж знаєш, яке наше життя: сто раз догодиш, а раз проморгав, не вгадав правильно відреагувати, і всі твої зусилля до біса. Викличуть, шию намилять, а спробуєш характер показувати, то й зовсім виженуть: доводь тоді, що ти не верблюд» [56, с.238].

І знову наводять слушні слова з праці Євгена Сверстюка «Собор у риштованні»: *«Відколи людина перестала дбати, що про неї подумають порядні люди, і стала запобігати прихильності у відповідальних органів, які керувалися не законом, а секретними вказівками, відколи людина стала боятися відстоювати правду і почала підло вгадувати, як їй вигідніше зіграти на кон'юнктурі, відколи людина перестала самостійно думати про долю країни, про долю ближнього і цілком поклалася на начальство та стала просто прислуховуватись до його слабості – громадянські чесноти стали відходити на задній план і поступатися перед тваринним інстинктом самозбереження. Так вона забувала про споконвічну істину, сформульовану ще в Ювенала: «Знай, що найбільша ганьба – це воліти безчестя, ніж смерть». Не нам звинувачувати дідів і батьків: багато з них воліло смерть, ніж безчестя. Багато робило все, що могло, щоб зберегти не тільки себе, а й принципи справедливості. Але загальна тенденція була така, що вижив пристосуванець, який демонстрував пильність по відношенню до ближнього і на ходу орієнтувався, як виїхати коштом ближнього. В суспільстві відбувався штучний добір за найгіршою ознакою»* [226, с. 92].

Підсумовуючи сказане старшокласниками, учитель розповідає: «І знову ж таки Олесь Гончар ставить нас перед свободою вибору. Мине зовсім мало часу – і ви підете в широкий світ. Будуть серед вас і Миколи, і звичайно ж, Володьки. Обрати в житті шлях пристосуванця і кон'юнктурника в наш час – дуже спокуслива перспектива. Адже це найкоротший шлях до власного спокою та добробуту. Але хто ж тоді збереже красу навколишнього світу для наступних поколінь? Кого із вдячністю згадають нащадки?» Бесіда плавно

перейшла в русло наступного питання: «***Хто посадить дерево – того й внуки згадають. Хто зламає – того й діти проклянуть***» (24 розділ) [56, с. 298]. Учитель нагадує старшокласникам, що це життєва програма, яку сповідує старий Нечуйвітер, і пропонує з'ясувати, які духовні орієнтири письменника лягли в основу образу Ізота Лободи та як цей образ допомагає розкрити екологічну проблему роману.

Наводимо відповіді учнів: «Настрій роману Олеся Гончара гостро публіцистичний. У автора та його героїв викликають рішучий протест дії тих керівників, які не замислюючись нищать природу. Каховське море затопило Великий Луг – величезну площу численних наддніпрянських і донецьких промислових міст, сотні гектарів родючої землі перетворило в солончаки, підібралося до одного з найбагатших у світі марганцевих басейнів. Та й моря, власне, немає, а є велике болото, яке обминають навіть пілоти, бо сморід від нього сягає аж до них у високості. А якої шкоди завдають здоров'ю людей отруйні дими, що висять над містами. Тим часом директори деяких підприємств, які не будують очисних споруд, воліють викидати з димами сотні тонн металу». Учні наводять цитати з роману: «*Директорам ці фільтри в печінках, простіше йому давай, дешевше, а поки що він травитиме вас димом, сотні тонн залізної пилюки викидатиме на місто, і сам нею дихатиме також*» [56, с. 261].

Відповіді учнів засвідчили досить зріле розуміння екологічної проблеми в романі. Дбати про людину, про умови її життя й праці, радитися в усьому з народом – ось чого хочуть Нечуйвітер, Баглай, Ромця, а з ними й усі зачіплянці. Письменник своїм твором виступив за велике оновлення в усьому нашому житті.

Для зрозуміння духовних орієнтирів персонажів роману «Собор» не можна обминути образ старого металурга Ізота Лободи. Учитель-експериментатор пропонує учням зачитати уривок на стор. 257: *«Отакі й плюндрують. Коли далі так піде, то скоро, мабуть, і журавлі не літатимуть над нашою прекрасною Україною… Вдарить котромусь у голову: давай ще*

одну ГЕС – і на́ тобі ГЕС, і вже рубають плавні, замість них гниле море смердить, густе, як кисіль, топить мільйони, до марганцевих рудників підбирається… невже й на Скарбне посягнуть? Як осушать, нічого ж не буде! Туманів не буде! Чуєте? Не буде туманів уранці! – як щось жахливе вигукував у думці комусь» [56, с. 257.].

Учням ставиться запитання: – Кажуть, що людина недаремно прожила життя, якщо побудувала дім, посадила дерево, виростила сина. Тоді чи склалося життя у Ізота Лободи? Чому найрідніші люди подеколи не розуміють один одного?

Наводимо відповіді підлітків: «Щоб гордитися посадженим деревом чи збудованим власноруч житлом, досить це зробити. Але сина потрібно ще й виховати. Мабуть, у Ізота Лободи не вистачило часу або терпіння, щоб дати своїй дитині ті моральні основи, на які спирався сам, щоб виховати чесність, працьовитість, любов до людей. Тому він залишився на старість самотнім і дуже вболіває, що його син і такі, як він, заради кар'єри й чинів гублять природу, руйнують екологію» (Антон З.). «А мені здається, не завжди батьки винні в тому, що син став моральною потворою. Згадайте синів Марії з роману Уласа Самчука. І Лаврін, і Демко виросли порядними людьми, лише Максим виявився негідником. Нерідко дітей виховує ще й оточення, суспільство. Із сина Ізота Лободи це суспільство, точніше, існуюча система, зробила кар'єриста й пристосуванця. Щастя наше, що таких мало. Тому в житті, як і в романі, добро перемагає» (Руслана Д.). «Якби завжди перемагало добро, не був би таким загрозливим стан в екології, і не тільки в екології. Хоч «Собор» і написаний понад сорок років тому, зараз краще не стало. Проблеми, які порушив Олесь Гончар, вічні. Письменник був правий: якщо десь є будівник, неодмінно поряд з'являється і руйнівник. Це як добро і зло, як духовність і бездуховність» (Ірина С.). «Умудрений життєвим досвідом Ізот Лобода так і ділить людей на два розряди: майстри і браконьєри. Тільки чому ж, не може збагнути він, продовжує діяти принцип «той мурує, той руйнує», невже це від самого початку так влаштовано в світі, що всюди, де

йде будівник, повинен іти невідлучно, як тінь, і руйнівник? Немало схожих запитань виникає і в головного героя твору студента Миколи Баглая, який оголошує війну браконьєрам, як екологічним, так і духовним. Цей прекрасний, одухотворений юнак може пояснити неминучість руйнувань під час війни, але годі, з його точки зору, хоч якоюсь мірою виправдати геростратa**,** пігмея з бульдозером чи вибухівкою, котрий так агресивно діє за сьогоденного мирного життя» (Ірина Ш.). «О.Гончар розмірковує про те, що й ми, свідки руйнівництва, також, по суті, беремо в ньому участь (руйнуємо своєю байдужістю). Обережні – найбезвідповідальніші. Вони знають єдину науку – не встромляти пальців у колеса. Байдуже, чи ті колеса котяться вперед і чи взагалі вони щось тягнуть. Їм здається, що досить утриматися від нечистих справ і перечекати, доки їх зроблять інші» (Микола К.).

Шляхом дискусій старшокласники доходять висновку: дія роману розгортається на тлі щоденних баталій, що їх ведуть будівничі з браконьєрами. Саме так: будівничі, зайняті творенням прекрасного, справедливого й доброго – з одного боку, і браконьєри, руйнівники, знищувачі, кількість яких, хоч це й парадоксально, не стає меншою, – з іншого.

У ході педагогічного експерименту було підтверджено**,** що шлях до інтелектуального осмислення певних подій чи явищ лежить через емоційно-образне їх пізнання. Ураховуючи, що емоційні переживання особистості в пізнавальному процесі є важливим фактором, учитель-експериментатор запропонував учням ознайомитись із трагічною долею київських святинь – храмів, що були знищені комуністичним режимом протягом 30-х років ХХ ст. Учитель звернувся до одинадцятикласників зі словами: «Парадокс і трагічність нашої історії, такої суперечливої, позначеної драматизмом утрат, у тому, що все – і творяще, і руйнуюче, і вбивче, і часом абсурдне творилося під гаслом «комуністичної партійності». Історія рано чи пізно розставляє всі крапки над і. До народу повертається історична правда. Уже в роки незалежності України стало відомо, що 15 травня 1932 р. декретом за підписом Сталіна була

оголошена «безбожна п'ятирічка», яка поставила мету – до 1 травня 1937 р. «ім'я Бога повинно бути забутим». Церкви й монастирі закривалися й знищувалися протягом усіх довоєнних і повоєнних років». Далі вчитель познайомив учнів із долею Соловецького монастиря, який було перетворено у перший концентраційний табір, та зруйнованих храмів Києва. Розповідь учителя супроводжувалася демонстрацією репродукцій з гравюр М.Стратілата, на яких майстерно зображені неіснуючі нині храми. [242].

Підсумовуючи сказане, учні дійшли висновку: основним сенсом роману Олеся Гончара є пошук опори духовності, пошук живих джерел людяності, розгадування народних традицій і святинь, за які тримається народ у розхитаному світі стандартизації, в прагненні зберегти своє єство, своє обличчя. На підтвердження сказаного наводяться спогади О.Гончара: «*Що хвилює людей старшого покоління, як формується наша молодь, який її духовний світ, як ставиться наша сучасна людина до великих набутків свого народу, до скарбів духовної культури, які почуття, думки й сподівання вкладає у свою щоденну працю, з якими духовними надбаннями йде людина в свій завтрашній день – усе це було предметом роздумів у процесі роботи над новою книжкою»* [58, с. 569].

На запитання «Які ще проблеми порушує автор у творі?» учні відповіли так: «Про все, що боліло, що пекло, що віщувало в майбутньому катастрофу для народу, для майбутнього, для дітей, було сказано, просто-таки вихлюпнуто в «Соборі». З величезною силою таланту О.Гончар ставить і вирішує проблему спадкоємності, проблему зв'язку поколінь, проблему гармонії й краси в житті людському і в природі. Свої висновки він вкладає і в уста свого героя Миколи Баглая.

Дороге юнакові якесь особливе тремтіння неба, неповторно глибокого щоразу, коли народжується метал, милують око й відблиски заграв, що «*грають ночами на стінах собору*» [56, с. 89]. Усе те для Миколи природне, вкрай необхідне для повного сприймання «музики сфер», яка звучить біля собору. Бо хіба ж не в тому й полягає, на його думку, сенс буття, щоб «*жити*

в мудрій злагоді з природою, знати насолоду праці і поезію людських взаємин?» [Там же, с. 224]. Усе те, разом узяте, і складає, за Баглаєм, гармонію, смутком про брак якої в житті й пройнятий роман».

Розкриваючи образ собору, учні відзначили, що цей образ – центральний у романі. «Він, символ духовного начала, озвучує зв'язок поколінь і віків, мовчазно судить сучасність з позицій історичної пам'яті. Позначає собор і неперебутню, чародійну красу мистецтва, силу довершеності й гармонії, на яку лише воно здатне. Не випадково прозаїк змальовує цю споруду як живу істоту («*Вночі собор молодіє. Зморщок часу на ньому не видно…»*), як не випадкове й те, що навіть Володьці Лободі відкривається в соборі «*щось ніби від ракети космічної, особливо в тому центральному куполі, що стрілою вгору націлився*» [56, с. 130]. Баглай вважає: якби склалося так, що до Землі наблизилися б інопланетяни, то насамперед, можливо, їх вразили б саме собори» (Тетяна С.). «Так, навіть інопланетян собори вразили б, тоді чому ж такі злочинно байдужі до всього духовного самі земляни? Чому інколи такі нерівні сили в людців на зразок Лободи, з вини котрих бездумно насолоджуються життям циніки, люди підлі й жорстокі, як, наприклад, Таратута, Обруч, Ера та Жанна, що влаштовують у храмі дику оргію, та в юнаків на зразок Миколи Баглая, який безстрашно став на захист собору?» (Олена К.). «Автор нас ніби застерігає: якщо ми залишимося байдужими й мовчки спостерігатимемо, що ж переможе в житті – духовність чи бездуховність, то зла й бездуховності у світі стане більше, і тоді важче з ними буде боротися. Письменник запрошує нас стати на бік Миколи Баглая. Він мав собор у своїй душі, про який говорив учитель Хома Романович. Цей собор – його духовність, прагнення до краси в житті, у природі й людських взаєминах. На мою думку, проблема духовності – головна в романі» (Олена Г.). «А ще в «Соборі» розкривається проблема зв'язку поколінь. Про собори душ Миколі та Єльці говорить старенький учитель Хома Романович, про щастя жити й творити красу, оберігаючи навколишній світ, природу та свої почуття розмовляє з молодими сивий і

мудрий Ізот Лобода. З давніх віків донесли в ХХ століття свою духовність і прагнення до краси творці собору. Нічого не можна створити на порожньому місці. Душу предків потрібно берегти, як говорив Микола Баглай» (Руслана Д.).

У заключному слові вчитель сказав: «Ось ми й вирішили основну проблему роману «Собор» – проблему духовності, спадкоємності поколінь. Олесь Гончар виконав священний обов'язок справжнього письменника: обігнав добу, у числі перших наніс на суспільній карті найгарячіші точки проблем, доторкнувся серцем до найболючіших місць сучасності. Прагнучи зберегти собори в наших душах, він водночас вибудував і свій храм, величний і неповторний – храм честі, правди й совісті.

Наша зустріч підходить до завершення. Зустріч із неповторним, безсмертним романом Олеся Гончара «Собор». Давайте запалимо свічі, і хай їхнє полум'я назавжди збережеться в наших серцях, хай освітить нам шлях до вершин людського духу. Ми повинні зберегти собори наших душ, проникнутися духовністю минулих поколінь і передати цю естафету в майбутнє, своїм нащадкам. Важкі часи переживає Україна на шляху до свого становлення. Потрібно бути пильними, щоб не розміняти й себе, і землю нашу на закордонні дешеві дрібнички. Чи будемо ми щасливі? Чи будуть щасливі наші діти? Це залежить від того, як зуміємо ми бути самими собою, як зуміємо зберегти те, що заповідали наші предки».

Урок завершився молитвою «Отче наш» у записі та запалюванням свічок. Додому учні отримали завдання підготувати усний твір-роздум «Духовні орієнтири мого сучасника за романом О.Гончара «Собор».

Наводимо приклади учнівських відповідей.

«Собор» – один із перших творів у літературі ХХ сторіччя, присвячений питанням людської духовності. Автор торкається найболючіших проблем у сучасному житті, він засуджує цинізм, кар'єризм, байдужість до краси, жорстокість. У назві роману втілені не тільки поняття споруди – святого храму, але й святого храму душі людської. Основним

мотивом через увесь твір проходить думка про збереження собору душ. Дія відбувається в селищі Зачіплянка, але, як і у великому місті, тут можна зіткнутися з людьми ницими і з людьми з душею високого польоту. Саме їх ставлення до собору оголено й водночас велично визначає суть кожного.

Микола Баглай – студент, «чистий думками й непорочний діями» юнак – відчуває, що собор поєднує давноминуле з сучасним, а це значить, що треба берегти витвір предків, бо це і є їхня славна душа. Його орієнтири – доброта, людяність, чесність, мужність, любов до рідної землі та повага до її минулого» (Антон В.).

«Живе не той, хто чадить… Живе – хто іскрить! Живіть так, молоді, щоб встигли зоставити слід після себе путящий… Це думки Нечуйвітра з роману «Собор». Мені чомусь найбільше запам'ятався епізод розмови Миколи зі студентом Геннадієм, який питає, у чому сьогодні, року Божого, сенс собору. Процесові старіння підлягає все. Хіба без нього не можна прожити? Микола відповідає, що мистецтво не старіє: «Можна прожити й без собору, і без пісні, без Рафаеля. Без усього можна, на чому висять охоронні таблиці і на чому їх нема… Але чи залишились би ми тоді в повному розумінні слова людьми? Чи не стали б просто юшкоїдами, пожирачами шашликів? Тяглом історії?» Ось такими юшкоїдами й постають перед нами деякі персонажі: нібито цивілізований, розумний і в той же час ниций, засліплений кар'єризмом Володька; а ще нижче, до тваринного стану опускаються покидьки, які вирішили влаштувати п'яну оргію в соборі. І тут Микола натрапляє на це божевілля й намагається припинити неподобство. Фінка хулігана ледь не позбавила його життя. Але зло завжди карається. Собор стає ніби індикатором нашої совісті. Добро в житті перемагає, тому що в більшості людей є святість у душах. Недарма автор вкладає свій духовний заповіт в уста вчителя Хоми Романовича: «Собори душ своїх бережіть, друзі… Собори душ!» (Юлія Б.).

«Персонажі «Собору» О.Гончара – це люди, які розуміють, що йдеться не просто про облуплену, занедбану споруду, а йдеться про їхню честь, їх

духовні витоки; а з іншого боку – це люди, здатні заради своєї кар'єри переступити через святая святих, зректися навіть себе.

Назва твору досить символічна: це й реальна архітектурна споруда, і символ моральної чистоти та краси людини. Саме в ставленні до собору розкриваються душі персонажів, їх внутрішня сутність, жодні вигадки Володьки Лободи не могли відвернути людей від собору, тому що людина прагне чистого, духовного, а собор – саме той духовний орієнтир, який зберігає красу, правду століть. Адже людина доти й людина, доки не втратила здатності бачити, крім потворностей життя, і його красу. Мистецтво – це невигубний слід людства, його злети, його верхогір'я, на яких панує дух перемоги над смертю, дух незнищенності. Тоді людина велика, коли вона будує, коли творить» (Яна Г.).

«Дуже переконливо відображені в «Соборі» дві сторони екологічної проблеми: екологія довкілля й екологія душі. Ми повинні вирішувати ці питання одразу: не розв'язавши проблеми чистоти нашої планети, ми шкодитимемо своєму тілу й душі; не залікувавши хвороби наших душ, ми занапащаємо Землю. Тому роман «Собор» – це книга з глобальним аналізом сучасності. Мої симпатії на боці простої, чесної Віруньки, молодого мрійника-студента Миколи, Ягора Катратого, Єльки й особливо цього апостола праці – мудрого Ізота Івановича Лободи, навіть баби Шпачихи, бо їх життєві орієнтири спрямовані на найвищі духовні цінності, усі вони розуміють, що зруйнувати собор – це означає жити на руїнах, знищити й пам'ять поколінь, і сенс праці людської – а це гріх! А от орієнтири Володьки Лободи бездуховні. Він тільки й мріє про знесення собору. Переслідуючи свою кар'єристську мету, Лобода навіть зрікся рідного батька. Собор не викликає в його душі нічого чистого, високого.

Я вірю, що кожна людина може побудувати в своїй душі храм. І цей храм буде тим прекрасніший і вищий, чим краще ми будемо ставитися до людей. Мені здається, що фундамент цього храму становить дійсно людяне ставлення до природи, до «братів наших менших». Його стіни – це наші

духовні орієнтири: відповідальність за свої обов'язки, за свої вчинки, любов до країни, до свого народу, вірність у дружбі й чистота кохання. А дах – це розумне ставлення людини до себе, до своїх потреб та здібностей. Побудувати такий храм у своїй душі – під силу кожній людині. І чим більше людей зуміють побудувати й зберегти у своєму серці храм, тим кращим і щасливішим буде наше життя на Землі» (Максим Г.).

Як свідчить досвід, урок – духовний пошук дозволяє глибше виявити рівень знань і вмінь учнів аргументувати й відстоювати проблеми духовності. У процесі підготовки уроку-пошуку вчитель-експериментатор знайомив учнів з методами та прийомами самостійної роботи (давав інструктаж щодо самостійного опрацювання праці Є.Сверстюка «Собор у риштованні» [226] та публіцистичних статей О.Гончара з книги «Письменницькі роздуми» [54], щодо вдумливого прочитання роману «Собор» [56] з метою пошуку відповіді на поставлені напередодні уроку запитання), учив визначати теми доповідей і всього уроку в цілому. Урок-пошук давав поштовх вільному обміну думками. стимулював дискусії з проблем духовності, котрі раніше не займали потрібного місця в процесі вивчення літератури.

У контрольних і експериментальних класах працював один і той самий учитель, що й дало змогу об'єктивніше оцінити наслідки експериментального навчання. Наприклад, роман П.Загребельного «Диво» в контрольному класі вивчався оглядово, як і передбачено програмою, а тому в межах одного короткого уроку вчитель не мав достатніх можливостей для повного розкриття сюжетних ліній та проблематики роману, не кажучи вже про формування духовних орієнтирів. В експериментальному класі словесник скористався ще двома годинами, відведеними для позакласного читання, і учні в повному обсязі змогли проаналізувати твір.

Перший урок було відведено знайомству з життєписом письменника, а сам роман вивчався через кілька днів на спареному уроці. Тему було сформульовано так: «Духовний світ наших предків та сучасників у романі

П.Загребельного «Диво». На урок учні прийшли з відповідями на запитання, які одержали заздалегідь:

1. Як ви гадаєте, чому саме собор Софії Київської став стрижнем творчого задуму письменника?
2. Як ви ставитеся до образу Сивоока? Умотивовано чи невмотивовано творить його автор?
3. «Ніхто з них не знав, що то очі художника…» [91, с. 269]. Чим же очі художника відрізняються від очей звичайної людини?
4. На які моральні підвалини спирався характер Сивоока?
5. Що, з погляду автора, є дивом у романі? А як вважаєте ви?
6. Як Ярослав прагнув утвердити свою владу? (Порівняйте з образом князя в драматичній поемі І.Кочерги «Ярослав Мудрий»).
7. «*Відкрити житниці й нагодувати тисячу голодних ротів, вимостити посеред трясовин дорогу до Києва, щоб везли на торжища й на міну харч і хутра, мед і віск, а чи поставити посеред багна золотосяйний храм…»* [91, с. 450]. Чи правильний вибір зробив Ярослав?
8. *«Усе можна змінити: доми, одягачку, воїнам дати іншу зброю, напхати пельку заморськими наїдками й напитками, та душу народові не виймеш, не вставиш йому іншу, чужу…»* [91, с. 449] – з розмови Ярослава з деревлянським святим. Чи актуальні ці слова сьогодні? Чим би ви могли їх підтвердити чи спростувати?
9. «*Людина з'являється один раз і щезає, і це найнеповторніше і найпрекрасніше з усього, що може бути…»* [91, с. 365]. Що ви думаєте з приводу цих слів Таї Зикової?
10. Що ж лишає нащадкам історія, пройшовши, за висловом М.Слабошпицького, крізь частоколи століть?
11. Чим був храм Софії Київської для сучасників і чим він є для нас?
12. Які духовні орієнтири розкриваються в романі?

Щоб відповісти на запитання, які духовні орієнтири предків зберігає історія для майбутніх поколінь (10 – 12 пит.), учитель-експериментатор

порадив учням у процесі підготовки до уроку звернутися до статті М.Слабошпицького «З книги століть, з голосу історії» [233]**.** Там є такі слова: «П.Загребельний прагнув осмислити в «Диві», що ж лишає нащадкам історія, проходячи крізь частоколи століть і так багато гублячи на своєму шляху, що саме з принесеного нею живе в нашому дні, ставши духовним активом сучасника?» Також учителем були запропоновані для самостійного опрацювання сильнішим учням літературно-критичні статті та нариси В.Дончика [76], Л.Новиченка [182], П.Загребельного [90] й публічна лекція П.Загребельного в Національному університеті «Києво-Могилянська Академія» [92]**.**

Урок розпочався акордами «Апассіонати» Л.Бетховена. На дошці було розміщено репродукції з гравюр М. Стратілата [242], які зображують Софію Київську. Підготовлений учень прочитав напам'ять:

«**…***Може, будовано цей собор у сльозах, прокляттях і крові, може, з урочистим співом і радістю, – хоч як там було, але піднявся він у тій землі, яка не знала кам'яних споруд, у землі, яку називали землею багатьох городів, та були то городи дерев'яні, горіли вони так часто, що не встигала потемніти ще й стружка на нових будівлях; і от над цими дерев'яними городами, над звичною нетривалістю й тимчасовістю вознеслося рожеве кам'яне диво: небаченої величі й краси храм, який за розмірами поступався лише константинопольській Софії, а за своїм зовнішнім і внутрішнім убранством, за своєю пишнотою і барвистістю не мав рівних у цілому світі».*

«Украшен златом, серебром и камением драгим й сосуды честными, был дивен и славен всем окружным странам, якоже ин не обрящется во всем полунощи земном от востока до запада», – це Іларіон, за якого будувалася Софія, єдиний учасник, голос якого дійшов до нас крізь віки. Цей собор був барвистий, як душа й уява народу, що створив його» [91, с. 294].

Далі участь в обговоренні взяли три групи учнів: мистецтвознавці, літературознавці та історики, кожен зі свого погляду розкривав ту чи іншу проблему. Наводимо відповіді учнів, які працювали в групі мистецтвознавців.

«Софія Київська – найкоштовніша перлина давнього українського зодчества. Цей храм від часу свого закладення й донині був і залишається символом української держави. Самобутній і неповторний, він увібрав у себе культуру західної Європи, але водночас лишився глибоко національним, маючи в основі своїй «щось язичницьке». Пояснюючи свій задум, П.Загребельний у книзі «Неложними устами» говорить: *«Хотілося показати нерозривність часів, показати, що великий культурний спадок, полишений нам історією, існує не самодостатньо, а входить у наше життя щоденне, впливає на смаки наші й почування, формує в нас відчуття краси й величі, ми ж платимо своїм далеким предкам тим, що ставимося до їхнього спадку з належною шанобою, оберігаємо й захищаємо його»* [90] (Яна Г.).

«У романі фантастично існують поряд три часові площини: період Київської Русі (X – XI ст.), Другої світової війни і 60-х років XX століття. Світовий прогрес людства розгортається у великій часовій спіралі, і кожна епоха в чомусь головному перегукується з наступною й попередньою, безповоротно втрачаючи щось у минулому й набуваючи нового, незвіданого в майбутньому. Попередні віки з прийдешніми повинна зв’язувати воєдино якась вісь, що перебуває водночас на різних кінцях історії. Саме таким стрижнем, на якому тримаються цілі епохи, і є в романі П.Загребельного собор святої Софії. Пронизуючи віки, увібравши в себе духовний досвід тих, хто «*вибудовував державність Київської Русі*» [91, с. 294], цей пам’ятник древнього зодчества спрямований у майбутнє, несучи прийдешнім поколінням віру у свій народ, у свою землю, упевненість у невмирущості нації, яка має такі святині» (Аліса С.).

Образ Сивоока характеризували й «мистецтвознавці», і «літературознавці». На думку учнів, ця постать є найяскравішою творчою знахідкою автора. Сивоок справді постає перед нами живою людиною своєї доби – з його великою й драматичною біографією, з пошуками, стражданнями, коханням, сумнівами та надіями… Пройшовши велику школу життя, він виступає гідним партнером найвидатнішого розуму епохи – самого Ярослава

Мудрого. «Тільки великий письменницький талант допоміг П. Загребельному розгледіти крізь морок віків і художньо воскресити автора небаченого доти шедевру, умотивовуючи кожну віху його біографії. Цим образом письменник відповів на поставлене в епіграфі віршем Б. Брехта запитання:

Хто звів семибрамні Фіви?
В книгах стоять імена королів.
А хіба королі лупали скелі
й тягали каміння?
А без ліку руйнований Вавилон –
Хто відбудовував його щоразу?..
...Як багато історій.
Як багато запитань. [91, с.7].

Із самого першопочатку, невідомо як потрапивши до діда Родима, маленький Сивоок зворушує читача наївною щирістю, чистотою душі та вродженою поетичністю світосприйняття. З особливою проникливістю та великою психологічною правдивістю досліджує автор формування таланту майбутнього митця. У діда Родима він тільки спостерігав, куди яка фарба кладеться. Потрапивши вперше до Києва, хлопець зайшов до церкви Богородиці: *«Мовби незрима сила підняла його над усіма людьми, що виповнювали простори храму, над прибраними в золоті шати священиками, над співом і казанням на честь Бога, що, явивши колись хлопцеві свою жорстокість, тепер вражав благоліпністю, над словами мовленими й притаємними; він не знав, де він і хто він, забув про все на світі, хотілося плакати, як давно колись на темному шляху, але плакати вже не від ляку й безнадії, а від захвату тим буйно-дивним світом барв, який він носив у собі, та не знав про це, а відкрив тільки нині, тільки тут, в сизо-вишневих безмежжях співаючого, сяйливого храму*» [91, с. 88]. Тільки душа художника могла відгукнутись на цю красу, тільки очі художника могли не просто побачити, а глибоко увібрати в себе це диво» (Сергій Ч.).

«Здатність Сивоока до живого сприйняття краси помітила тітка Звенислава в Радогості: «…*У нього між рукою й оком є те, чого нема ні в кого з людей, а саме цим і визначається той, що може вичаровувати з небуття новий світ Богів і візерунків*», – сказала вона [91, с. 147]. Від неї ще майбутній художник дізнався, що кольори, «*мов люди, бувають веселі, чисті, лагідні, довірливі, невинні, сумні, нудьгуючі, крикливі, жалібні, холодні, теплі, м'які, тверді, гострі, тихі, гризливі, солодкі, млосні, терпкі, урочисті, достойні, тяжкі, понурі, вбивчі…*» [Там само]. Змалку вбирав у себе Сивоок барви рідного краю, набирався снаги у своїй землі. Хоч і пройшов потім різні мистецькі науки в чужих краях, душу свою зберіг незайманою. Тому й зумів створити храм, який став продовженням київської землі, «*гучним її криком, її співом, мелодією, барвою*» [91, с. 294] (Катерина Ф.).

Досить точно зуміли одинадцятикласники визначити духовні орієнтири образу Сивоока. «Яким повинен бути зодчий, що взявся здійснити це диво? Геніально талановитим, бо собор такий один у світі. Мужнім і сильним, бо неабияким характером треба володіти, щоб у ті жорстокі часи втілити свій задум. А ще мати дитинно чисту душу, любити людей і життя, бо людина з брудними помислами нездатна творити красу. Саме це зумів побачити крізь товщу віків П.Загребельний, саме таким він створив свого Сивоока. Немало горя і втрат пережило вразливе серце художника в ті давні часи. Спочатку смерть діда Родима, потім – маленького Лучука, убитого Какорою. *«Душила його ночами дика хіть убити Какору, але знав, що ніколи не зможе подолати відстань, яка ділила його від розіспаного купця, їх розокремлювало не тільки багаття – пролягала між ними незримо-неперехідна межа, по один бік якої була тупа, байдужа жорстокість, а по другий – вразливо-чиста хлоп'ячість, для якої світ був мов розмальований храм, а люди в ньому виділися рівними Богам і найбільшим чудом землі*» [91, с. 130] (Ганна Г.).

«Проблема морального вибору ніколи не стояла перед Сивооком. Він завжди робив свій вибір підсвідомо, упевнено, ні на хвилю не вагаючись, керувався завжди у своїх діях лише покликом серця, яке було виховане

добротою й людяністю його першого і єдиного вихователя – діда Родима. Він «*перейняв від старого саме тільки добро, навчився корисного, знав лише почуття, що підносять людину над світом, не відав принижень, неправди, лукавства, заздрощів, переляк бачив лише в тих, хто пробував нападати на Родима…*» [91, с. 37]. Зверніть увагу: ні на мить не вагався Сивоок, коли не ховався, а став у стрій до полонених монахів-болгар на запиленій дорозі перед Царгородом, хоч добре усвідомлював, що його чекають тяжкі муки разом з усіма, а можливо, і смерть. Проте доля була милосердною до нього. Він не скорився, не благав пощади перед катом, коли його хотіли осліпити, однак залишився цілий і неушкоджений. Автор, очевидно, хотів нам сказати, що перед справжньою мужністю відступають будь-яка підлість і жорстокість. Здавалося, сама доля оберігала Сивоока, адже йому на роду було написано створити величний собор, який простоїть віки» (Яна Г.).

«Сивоок ніколи й нікому не корився. У поєднанні з талантом непокірність набула в ньому величі й певності. І майстру Агапіту, і князю Ярославу він гордо заявляв, що художник – не раб. А коли доля поставила перед ним вибір: собор чи кохана? – він став на захист жінки, яку переслідували за велінням князя, і загинув під мечем своїх ворогів. Так підказали йому любов і честь – інакше він не міг би бути гідний того дива, яке творив своїми руками. «*Пізнання варте мук, коли воно увінчується вчинками*» [91**,** с. 117] (Олена Ч.).

Багатий матеріал для зрозуміння духовних орієнтирів самого письменника учні знайшли в рядках, де з високою художньою майстерністю описує автор освячення Софії. «Після скупих трагічних рядків про Сивоокову загибель розповідь про хресний хід, про молитви й церковні співи звучить як реквієм по великому художнику й свідчить про високу духовність автора, шляхетність його душі, віру у Творця та в щасливе майбутнє народу, здатного і в найтяжчі дні вклонятися красі, любити Всевишнього.

«Йшли всі з запаленими свічками, і вогники тих свічок жовтіли, мов осіннє листя в довколишніх пущах…

За четвертим заходом було освячено й занесено в церкву хрести, посуд, священні книги…

Цілий Київ уміститься в просторій церкві, зібрався тут – і ніхто не знав, що десь під цяцькованою підлогою лежить той, хто поставив цей собор, народивши його у своїй уяві, хто дав соборові оті дивні барви, ті велетенські мозаїчні постаті, оту невпинність руху, гру світла, немеркнуче сяяння…» [91, с. 567].

Закінчується роман символічно:

«*І син його – серед нас. Завжди з його талантом і горінням душі.*

І диво це ніколи не кінчається і не переводиться» [Там же, с. 569] (Ірина С.).

Для глибшого аналізу духовних орієнтирів князя Ярослава старшокласникам було запропоновано вчителем запитання:

– У чому полягає багатогранність образу Ярослава Мудрого?

– Які риси характеру князя вас приваблюють, а які відштовхують?

– Які життєві цінності були для Ярослава пріоритетними?

– Чи мав він духовні орієнтири?

– Чи можна виправдати жорстокі вчинки князя?

– «*Відкрити житниці й нагодувати тисячу голодних ротів, вимостити посеред трясовин дорогу до Києва, щоб везли на торжища й на міну харч і хутра, мед і віск, а чи поставити посеред багна золотосяйний храм…*» [91, с. 450]. Чи правильний вибір зробив Ярослав?

Наводимо відповіді учнів: «На мою думку, говорити про князя Ярослава як про мудрого й далекоглядного політика – це значить заплющувати очі на всі ті безчинства, на бездушність і жорстокість, яка супроводжувала всі його рішення. Він з дитинства був калікою й ненавидів усіх нормальних людей, і вчити грамоту та читати книги його змусило не прагнення мудрості, а бажання вивищитись над іншими. Для того, щоб стати київським князем, він наважився йти війною проти рідного батька. Та ні влада, ні багатство не принесли йому щастя, і через те він не зміг дати щастя нікому, навіть коханій жінці, навіть

рідній дочці. А якою бездушною істотою треба бути, щоб намагатися стерти навіть сам спогад про великого майстра, який для нього збудував храм? І все це для того, щоб приховати сліди злочину. Так зараз роблять тільки кримінальні авторитети. Я не вважаю його життєві орієнтири високодуховними» (Інна М.). «Якби Ярослав Мудрий був тільки злочинцем, його б не прозвали в народі Мудрим. Він залишив після себе багато хороших справ. Це й перший збірник законів «Руська правда», і будівництво Софійського собору та Золотих воріт, і зміцнення міжнародного становища Русі та розширення кордонів держави. Так, він віддав своїх дочок Анну і Єлизавету заміж за правителів іноземних країн, і вони померли на чужині. Але це робилося тільки в інтересах держави. А чи була в нього дочка Ярослава – про це нічого не відомо, це просто вигадка письменника» (Антон В.). «А ще Ярослав Мудрий створив першу на Русі бібліотеку, зміцнив християнську віру. Він єдиний дбав про те, щоб Київська Русь була сильною державою. У ті часи було мало освічених людей, і Ярослав був дуже самотній. Він не мав із ким порадитись, сам приймав рішення, дуже часто переступаючи через свої власні бажання, в ім’я держави. Мені подобається, як зображений князь у романі «Диво». Письменник показав його правдиво, як живу людину, з роздумами й сумнівами, з болем і самотністю, набагато повніше, ніж у драматичній поемі І.Кочерги «Ярослав Мудрий» (Сергій Ч.).

У ході дискусії учні дійшли висновку: Ярослав Мудрий – теж виходець із цієї землі, вона йому по-своєму дорога, і він усе робить задля її зміцнення й утвердження. Проте образ князя поданий в усій суперечливості, у роздвоєності. На відміну від дещо схематичного зображення володаря Русі в драматичній поемі І.Кочерги, у романі «Диво», з одного боку, це мудрий і далекоглядний правитель, освічений книжник, який прагнув об’єднати й возвеличити державу, а з іншого, – жорстокий тиран з холодним серцем. Учні знайшли в тексті цитати на підтвердження своїх думок:

«Ярослав говорить із самовпевненістю й пихою самодержця, переконаного у своїй правоті: «*Багато прочитав я книг, всі віки і всі народи*

там описані, скрізь було багато жорстокості, але тільки вона доводила народи до розквіту. Завжди, щоб держава могла розквітати й піднятися вище за всіх, народ повинен згодитися на деякі пожертви й нестатки. Сам він на це ніколи не піде, його треба примусити» [91, с. 450]. Подальші роздуми Ярослава, що їх автор обвів рефреном «Роби задумане!», посилюють враження від постаті князя як від зображення деспота й тирана:

«Діла твої повинні бути огромні, навіть тоді, якщо злочини будуть огромні. В історії кожної землі є достатня кількість сторінок ганебних і жорстоких. Окрім землі твоєї. Якщо й була колись у нас ганьба або жорстокість, то слід пустити її в непам'ять. А хто запрагне згадувати – відбити охоту.

Роби задумане!» [91, с. 454]. Цим же принципом керується Ярослав і тоді, коли наказує літописцеві знищити сторінку з записом про Сивоока, приховуючи ганебну правду про жорстоке вбивство великого зодчого, рівного якому не було в Руській землі. Від жорстокості князеві залишався один крок до холодного, нелюдського цинізму: «*Зберігаючи державу, зберіг себе. Так кожна людина, відчувши в собі дар, великі здібності, повинна сама їх у собі оберігати, оберігаючи себе у війнах, у небезпеках, у житті. Ніхто, крім тебе самого, цього не зробить! І повинен іти вперед, не озираючись назад, ні на предків, ні на мертвих. Колись життя йшло вглиб і назад, колись мертві не вмирали, колись чоловік достосовувався до того, що плине з минувшини, що мовили й робили діди й прадіди. Тепер для тебе живі – мертві, якщо не бачиш їх, не залежиш від них, а навпаки: ще вони залежать од тебе. Тож роби задумане!»* [91, с. 566] (Ірина С.).

«Незважаючи на всю тиранію й жорстокість, князь Ярослав дійсно був великим просвітителем і будівничим своєї держави, недаремно літописці назвали його Мудрим. На питання, чи правильний вибір зробив князь, віддавши перевагу будівництву собору замість того, щоб відкрити житниці чи прокласти шляхи до Києва, не можна відповісти однозначно. Адже головне для будь-якої держави – це турбота про людей. Однак якби він віддав

перевагу будівництву доріг чи роздачі хліба бідним, навряд чи ці відомості дійшли б до нас із давнини. Він обрав те, що зміцнило державу, об'єднало народ у єдиній вірі, відкрило людям красу мистецтва. Ті десять століть, крізь які дійшло до нас кам'яне диво, підтверджують усю велич і значення здійсненого» (Руслана Д.).

«У розмові Ярослава Мудрого з деревлянським святим є й інші не менш важливі міркування: «*Усе можна змінити: доми, одягачку, воям дати іншу зброю, напхати пельку заморськими наїдками і напитками, та душу народові не виймеш, не вставиш йому іншу, чужу*» [91**,** с. 449]. Ці роздуми автора, які він вкладає в уста святого старця, виходять далеко за межі епохи Київської Русі й навіть за границі сьогодення. Цінності, над якими змушує нас замислитись П.Загребельний, є вічними, загальнолюдськими. Любов до батьківщини, почуття патріотизму є основою людської духовності. Усе скороминуще, все мінливе: і слава, і багатство, і самі покоління. Єдине, що людина має незмінного, святого, – це родина й рідна земля. Важко не погодитися з тим, що в цих духовних орієнтирах закладені досвід та мудрість багатьох поколінь, що вони мають безумовну цінність» (Леся П.).

Висловлюючи міркування з приводу слів художниці Таї Зикової «*Людина з'являється один раз і щезає, і це найнеповторніше й найпрекрасніше з усього, що може бути…»* [91, с. 365], старшокласники зробили висновок, що кожна людина повинна жити **для чогось**, мати якусь вартість у житті, певну мету, яка б зв'язувала її з людством, з навколишнім світом. Іншими словами – це те, що Сивоок називав ч**и**нами, це ті риси, які залишають слід на землі, без яких неможливим був би поступ людства. Коли ж людина живе лише в собі і для себе, як трава, або, тим більше, протиставляє себе якимсь суспільним цінностям, як це зробила Тая, – вона нічого не варта. Поставлений перед нелегким вибором: кохана жінка чи справа всього життя, – Борис Отава залишився вірним самому собі, своїй праці й батьківському заповітові. Він не міг тоді вчинити інакше, бо спізнав,

як і його батько, «пречистий вогонь горіння людського», і гадав, що кохана зрозуміє й розділить його погляди.

Проаналізувавши вказані вище літературно-критичні статті та зміст роману П.Загребельного «Диво», старшокласники дійшли висновку: дійсно, у вирі епох і віків, у війнах і переселеннях народів утрачено багато матеріальних цінностей. Проте й у літописних пам'ятках, і у фольклорних переказах та легендах, і в пам'ятниках давньої архітектури, що збереглися до наших днів, прослідковується спільна основа, єдність, що складає фундамент нашого буття. Це прагнення до Краси, віра в незнищенність людського духу, у перемогу Правди й Добра. Тому в центрі «Дива», як і інших історичних романів письменника, – історія людської душі. Звернувшись до статті П.Загребельного «Спроба автокоментаря», група учнів-дослідників знайшла підтвердження власній відповіді: «*Усе, що я досі написав і що напишу, у мене тільки про одне: про збереження людської особистості, людини як найбільшої коштовності*» [90, с. 438 – 456].

Виходячи зі сказаного, учням уже нескладно дійти висновку: собор для нас є насамперед пам'яттю поколінь, духом єдності минулого й сучасного, символом вічності, невмирущості народу, що зумів створити це диво й пронести його крізь віки, а ще – пам'ятником Людині і її творчому генію.

Підсумовуючи урок, учитель-експериментатор зауважив, що проблеми духовних орієнтирів, порушені у творі, вічні, як вічні питання життя і смерті, любові й ненависті, людської вартості та тлінності, короткочасності життя, проблеми влади, честі, гідності. Як зазначає В.Дончик **[**76**]**, митець розгортає роздуми, що вихлюпуються за конкретно-історичні межі й набувають широкого звучання. Це роздуми про владу й мистецтво, талант і державу, про тлінне й нетлінне, про єдиного творця історії – народ і талановитих виразників його духу, про мистецтво як віддзеркалення величі влади й мистецтво як протест, як силу, що рухає розвиток суспільства.

Проникнути заради істини в незнане, видобувши з нього уроки для сучасників і нащадків – це і є завдання історичного роману. Виступаючи з публічною лекцією в Національному університеті КМА, П.Загребельний сказав: «*Душа і тіло – це тема окремої розмови, яку мені хочеться повести в своєму новому романі «Біла Богородиця». Що ж до нашої нинішньої національно-державної ситуації, то своєрідним тілом народу норовить стати держава в особі її керманичів, а* ***душа – це всі ми, з нашим розумом, із нашими пристрастями, з нашою неповторністю й невпокореністю перед загрозами зовнішнього світу й хаосу, перед намаганням зруйнувати й понищити гармонійність, даровану нам родом і природою, історією, Господом Богом чи ще не знаними вищими силами.***

Бережімо нашу душу!» [92, с. 16 – 17].

Отже, письменник залишається вірним собі, утверджуючи високу духовність як своїми творами, так і власним життям.

Після проблемно-пошукового етапу експерименту, коли учні засвоїли поняття про духовність, духовні орієнтири творчості, коли ці поняття стали їх власними переконаннями внаслідок самостійного опрацювання додаткової літератури, рекомендованої вчителем, проведення дискусій, обговорення на уроках літератури причин тих чи інших вчинків персонажа з позицій духовності, настав час власне аналітичного етапу. Старшокласники мали вже достатню підготовку для оцінки особистого духовного рівня. На власне аналітичному етапі вони самостійно опрацьовували додаткову літературу, готували реферати, доповіді та усні виступи, писали творчі роботи, присвячені проблемам духовності й духовних орієнтирів.

Як уже йшлося в попередньому розділі, три послідовні взаємопов’язані етапи вивчення творчості письменника (**інформаційно-когнітивний, проблемно-пошуковий, власне аналітичний)** з метою формування духовності старшокласників шляхом осмислення ними духовних орієнтирів спадку митця мають бути присутні, по можливості, при вивченні творчості кожного автора. Поезія Ліни Костенко розглядалася нами також упродовж

вищеназваних етапів. Оскільки обсяг дисертації не дозволяє розглянути всі розроблені та проведені уроки (див. Додатки В1 – В4), продемонструємо власне аналітичний етап вивчення творчості Ліни Костенко.

Підсумовуючи розгляд творів письменниці на історичну тематику, учитель-експериментатор визначив тему уроку-диспуту: **«Проблема вірності й зради у творах Ліни Костенко «Маруся Чурай» та «Дума про братів неазовських».** З метою спонукати учнів до глибокого осмислення морально-етичних, духовних уроків письменниці, розвивати їх уміння дискутувати, відстоювати власні погляди й переконання, виховувати в них здатність до емпатії, учитель запропонував **питання для диспуту:**

1. Роман у віршах «Маруся Чурай» побудований на антитезі. На якій саме?
2. Чому, на вашу думку, Ліна Костенко звернулася до цієї теми?
3. Зрада держави – злочин, який карається законом. А зрада людини? Чи спільні корені цих вчинків?
4. Серед проблем «Марусі Чурай» – любов і зрада, митець і народ, Руїна і прагнення державності. Яку з них ви вважаєте ключовою? Чому саме?
5. Розділ «Проща». У чому, на думку автора, найбільша трагедія України? Для чого в канву української історії вплетено згадку про античну трагедію – Аппіїв шлях? Що ви про це знаєте? (*Тут видалася доцільною* ***словникова робота****:* ***Аппіїв шлях –*** *дорога в Стародавньому Римі, яка була збудована з воєнною метою за наказом цензора Аппія Клавдія в 312 році до н.е. Цей шлях з'єднував Капую з Брундізієм. Уздовж Аппієвої дороги біля Рима досі видно пам'ятники римського некрополя (могильника) часів язичества і раннього християнства. У переносному значенні Аппіїв шлях – дорога мук, страждань і втрат)*.
6. Чому Маруся йде на прощу до Києва? Усвідомленим чи випадковим було її рішення?
7. У чому трагедія Марусиного особистого життя? (Трагедія Марусиного життя – у зраді і в смерті Гриця. Так? А коли перечитати останні розділи? Що нового додається до розуміння цього образу?)

8. Як Ліна Костенко розв’язує проблему «митець і народ»? Чи варто співцеві жертвувати життям заради нації, якщо нація не гідна такого співця?
9. Що спільного між романом у віршах «Маруся Чурай» та драматичною поемою «Дума про братів неазовських»?
10. Чи можна зраду одного чи небагатьох переносити на всіх?
11. Що рухає Сахном Черняком, коли він приєднується до осуджених на страту Павлюка й Томиленка? Чому його жертву не приймає Павлюк? Чи завжди жертва – благо?
12. Чи морально залишити сім’ю, дітей, не скористатися можливістю боротися після поразки, щоб тільки звільнити себе від докорів сумління?
13. Вчинок Сахна Черняка в народі оцінюється неоднозначно: «Яким же треба бути чоловіком, щоб так на страту за своїх піти!» і «Мабуть, він просто дурень». А яка ваша думка? Як можна назвати цей вчинок?
14. Чому Дон Кіхот називає Сахна собратом? Позитивну чи негативну характеристику дає цим порівнянням своєму героєві Ліна Костенко?
15. Які люди здатні взяти на себе спокуту за чужі гріхи?
16. Чи можна сказати, що погляд у минуле може стати одним із способів самопізнання?
17. Як ви розумієте слова О.Довженка, винесені в епіграф уроку? («*І хоча немає нічого вічного в бутті, і все тече, змінюючись у потоці часу, та є одначе в минулому щось таке, що хочеться назвати неминущим, вічним, берегти, як святиню, і заповісти майбутньому, як нетлінний знак доблесті своїх предків, як дар їх нащадкам» (О.Довженко)* [72].

Ці запитання учні отримали заздалегідь, ознайомилися з творами Ліни Костенко «Маруся Чурай» та «Дума про братів неазовських», запропонованими вчителем критичними статтями, уміщеними в підручниках та в додатковій літературі (див. Додаток), і на урок прийшли з підготовленими відповідями.

У вступному слові вчитель-експериментатор визначив мету диспуту – проаналізувати власне ставлення до зазначених творів Ліни Костенко, до проблем, порушених у них, та зробити свій вибір, продуманий і неупереджений: на чиєму боці я сам? Що мені ближче? Також у вступі вчитель зауважив, що наукою доведено: за віки витворюються певні стереотипи національного характеру. Українець – який він? Українець-воїн, хоробрий як чорт; українець-«салоїд»; роботящий як віл; співає як Бог. То який же він? Учені фіксують два етно-психологічні типи українців: лицарський і пристосуванський. На жаль, у нинішньому світі переважає саме останній. Це такий собі недалекий, але хитрий конформіст (типовий Вишняк: «Хто за Богдана, хто – за короля. А він – за тих, которії не проти» [132]). На даному етапі уроку доречною видалася словникова робота: **Конформізм** (від лат. conformis – подібний, відповідний) – безапеляційне визнання існуючих порядків, пристосуванство до системи.

Напевно, національний характер українця неможливо звести до якоїсь середини між антиподами – вільного козака, що з піснею йде на смерть, і закопаного в землю «домарика», який тремтить над своїм майном (пристосуванця).

Як стверджує відомий методист О.Слоньовська, «чим талановитіший твір, тим менша потреба на уроках розбирати його «по гвинтиках». Чим більшу долю філософського бачення вкладено в художнє полотно, тим менше шансів пояснити його єдино правильно й потрактувати однозначно» **[**234, с. 474]. Після вступного слова вчитель запропонував учням пояснити, як вони розуміють значення епіграфів, узятих до уроку:

1. Що ж це виходить? Зрадити в житті
державу – злочин, а людину – можна?!
(Ліна Костенко. «Маруся Чурай»).

2. Це навіть не подвиг, це швидше відноситься до категорії подвижництва. Момент жертовності як катарсис спокути, моральна підзвітність самому собі.

(Ліна Костенко. «Дума про братів неазовських»).

Далі одинадцятикласники спробували відповісти на запитання, з якими були ознайомлені заздалегідь і про які вже мовилося на початку опису уроку, і дійшли висновків, що роман у віршах «Маруся Чурай» побудований на антитезі – протиставленні високого й низького, приземленого й духовного. Вибір життєвих пріоритетів ділить персонажів твору на два світи, які перебувають у жорстокому конфлікті. І всі події життя героїв визначаються їх приналежністю до котрогось із цих світів. Розшарування персонажів далеко не соціальне. Прірва, що пролягла між ними – це відмінність їхніх духовних орієнтирів. Маруся внаслідок глибокого катарсису в розділі «Сповідь» приходить до короткого, страшного у своїй лаконічності висновку: «Моя любов чолом сягала неба, / а Гриць ходив ногами по землі». Коріння цих орієнтирів – спадкове: життєві принципи Гордія Чурая, Івана Іскри, Богдана Хмельницького глибоко відрізняються від приземлених, власницьких інтересів Вишняка, Бобренчихи, війта Горбаня:

У всіх оцих скорботах і печалях,
у всіх оцих одвічних колотнечах –
і чураївські голови на палях;
і вишняківські голови на плечах [132, с. 54].

Дискусійним для старшокласників виявилося питання: Про що цей твір? Про зраджене кохання? Про криваві часи Хмельниччини? Про славне й безславне минуле нашого народу? Учні зрозуміли, що Ліна Костенко зуміла створити досконале художнє полотно, у якому переплелися всі теми в нерозривній цілісності. Але найбільше, очевидно, роман «Маруся Чурай» про те, що так глибоко хвилювало й хвилює поетесу – про «генія в умовах заблокованої культури», про нерозривність снаги до життя і творчості (утративши бажання жити, Маруся Чурай уже не створювала пісень), про «нерівню душ».

Підсумовуючи сказане, учитель зауважив:

– В одному зі своїх виступів Ліна Костенко наголошувала, що національна свідомість пролягає через усвідомлення національних трагедій, яких у нашого народу було багато. Тому є в поетеси чимало творів історичної тематики – «Древлянський триптих», «Лютіж», «Чадра Марусі Богуславки» тощо. У них легенда межує з історичною достовірністю, за допомогою алюзій поетеса майстерно акцентує увагу на сучасності. Тому «Маруся Чурай» як художнє осмислення вічних тем – протиборства високого й низького, відчуженості генія й суспільства, нерівності душ – є позачасовим явищем.

Розмірковуючи над спільністю коренів зради батьківщини й коханої людини, учні підтвердили, що мотив зради, безперечно, виконує важливу роль у творі. Ставлення до зради так само є чинником розмежування між персонажами. Уперше це виявляється на суді, коли посланець із Січі каже: «*Що ж це виходить? Зрадити в житті / державу – злочин, а людину – можна?!*» [132]. Проблема зради є ключовою і в гетьманському універсалі: «*Вчинивши зло, вона не є злочинна, / бо тільки зрада є тому причина*» [Там же].

На запитання «У чому полягають корені зради Григорія Бобренка?» учні відповідають: «Корені зради – у помилковому виборі життєвих орієнтирів. Приземленість, намагання у всьому знайти вигоду для себе, фетишизація матеріальних статків змушують людину, яка обрала цей шлях, іти на конформізм, на угоду з самим сатаною, лиш би зберегти свою власність, правдами й неправдами нажите майно. Для людей типу Вишняка, Горбаня, Бобренчихи не існує проблеми вибору. Головне для них – сите, спокійне життя при якій завгодно владі, подалі від боротьби. Гриць завис над прірвою між двома берегами. З одного боку, сміливий козак, у колі побратимів, на полі битви він переживає хвилини психологічної свободи. Одначе другою частиною своєї розполовиненої душі він тримається ґрунту, матеріальних статків. Навіть любов до Марусі не спроможна визволити Гриця від впливу матері» (Ірина С.).

«Проблема Грицевої роздвоєності криється в безвольності характеру: він не здатен на вчинки, ні на добрі, ні на злі, завжди пасивно належатиме тій

морально-етичній атмосфері, у яку потрапив. Роздвоєність душі приводить Григорія до зради. Він передусім зрадив ту половинку душі, яка дарувала йому свободу. А потім зрадив і кохання» (Інна М.).

Важливим відкриттям для багатьох гімназистів стало узагальнення, зроблене Антоном В.: «Багато перед ким невидимо постає в житті подібний вибір, і трудність його ще й у тому, що він – не однократний, а щоденний, повсякчасний, довічний. І якщо людина має правильні духовні орієнтири, якщо вищими цінностями для неї є не матеріальні, а духовні, вона завжди зробить той вибір, який потрібно для її душі, для вічності».

На запитання «Що становить основний зміст твору «Маруся Чурай?» Людмила С. відповіла: «Ліна Костенко здійснила величезну дослідницьку роботу, щоб якомога точніше відобразити в романі Україну XVII століття. Образ рідної землі доби козацьких воєн – героїчної, поруйнованої і своїми ж зрадженої – постає передусім у розділі «Проща», у розповіді про подорож Марусі після смерті матері на прощу до Києва. Після катарсисного очищення душі в розділі «Сповідь» для Марусі настає новий етап її буття на землі: етап духовного самопізнання, яке було неможливим без усвідомлення себе часткою народу, часткою України. Вітчизна тепер бачиться їй очима мандрівного дяка, філософія життя якого має виразно сковородинську основу: він так само утікає від світу. Освічений, великий патріот своєї землі, він чудово обізнаний з національною історією, веде зі своєю супутницею розмови про подвиги героїв, засуджує зрадника Ярему Вишневецького. Він бачить відірваність писемної культури від дійсності, її невідповідність духові часу. У його болючих зітханнях – усвідомлення необхідності «*великої книги нашого народу*» [132], яка б розказала світові правду про українців та Україну:

Усі віки ми чуєм брязкіт зброї,
були боги в нас і були герої,
який нас ворог тільки не терзав!
Але говорять: «Як руїни Трої».
Про Київ так ніхто ще не сказав» [132, с. 146].

Відповідаючи на питання, у чому трагедія життя Марусі Чурай, учні дійшли висновку: вона була народжена для пісень. Утративши сенс життя після зради коханого, вона втратила бажання творити, здатність до творчості. «*Найтяжча кара звалася життям*» [132].

Розмірковуючи над тим, яка з проблем усе-таки є ключовою, учні відзначили, що головне місце у творі займає проблема *митець і суспільство.* Легендарна піснярка, як людина незвичайна, виняткова, відчувала й глибоко переживала різне ставлення до себе з боку сучасників – від щирого захоплення й любові до повного нерозуміння й навіть агресивності до себе як до людини, що є не такою, як усі. «*Таких дівок на світі не буває, / хіба для цього дівці голова?*» [132, с. 69], – констатувала Бобренчиха.

Ліна Костенко в центр свого твору ставить питання жертовного служіння співця своїй нації, навіть якщо нація не гідна поки що такого співця. Інша річ, що цей поет вивищить її до свого рівня. Високе й прекрасне, віроломне й героїчне відкривається митцеві в багатостраждальній історії України. Учні констатували, що через багато творів Ліни Костенко на історичну тематику проходить мотив зради – фатуму нашої нації. Цей же мотив ріднить роман у віршах «Маруся Чурай» з драматичною поемою «Дума про братів неазовських».

Завжди знаходилися перевертні, основною ознакою вдачі яких були віроломство й підступність (*«легким коштом відкупитись*» [133]). Загинули не в бою, а полягли од зради відважні козацькі ватажки Северин Наливайко та Іван Сулима. Така ж доля спіткала Павла Павлюка, гетьмана нереєстрового козацтва, і його сподвижника Василя Томиленка: коли «*шість тисяч під Кумейками лягло*» [133], їх полякам віроломно видали свої.

Письменниця використовує «Літопис Львівський», де описано трагедію під Кумейками 1637 року, а також народну «Думу про втечу трьох братів з города Азова», уривки з якої майстерно вплітаються в художню канву драматичної поеми. Проте авторка протиставила свою думу народній: коли брати з Азова з турецької «тяжкої неволі утікали» й найменшого брата лишали,

то герої Ліни Костенко йшли на смерть, умовляючи свого молодшого товариша тікати й рятуватися.

Дискусійним стало для старшокласників питання «чи завжди жертва – благо?». Наводимо відповіді учнів:

«Ми добре розуміємо, що аморально не прийти на допомогу старим, немічним, хворим. А чи потребує допомоги сильна людина? Чи не принижує її співчуття? Мабуть, треба дивитися, від чого вона страждає. У даному разі – від зради своїх. Для українського козацтва це було найстрашніше.

Сахно Черняк іде за приреченими, не вагаючись, – і його вчинок переважує другу шальку терезів, де юрмляться зрадники. Павлюк говорить:

«Страшно,

Що і на цей раз видали свої!»[133].

Це – наскрізна тема, наскрізний біль і сором, чорна нитка в тканині долі українського народу. І у фольклорі, і в літературній творчості подібне було нібито неодноразово. Але мало в них такої сили і внутрішнього переконання співців незрадливості, гідності, честі, серед яких назавжди лишиться Ліна Костенко.

«*Про тих не думай. Думай ось про цього*.

Цей нас не видав. Цей вартніш за все» [133], –

відповідає Павлюкові Томиленко. І відчувається, що для обох цих персонажів твору вчинок Сахна Черняка – справжня моральна винагорода, підтвердження того, що боротьба була недаремною, що життя й справа вірного Україні козацтва виправдані перед Богом і людьми.

У вчинкові Черняка, прокоментованому нашим сучасником, другим програмістом, закодований головний мотив твору: «*Це навіть не подвиг, це швидше відноситься до категорії подвижництва. Момент жертовності як катарсис спокути, моральна підзвітність самому собі*» [133, с. 5 – 160.]

Рушієм вчинку молодого козака є внутрішня установка, переконання, совість. Але Черняк у Ліни Костенко – не просто носій певної моральної категорії. Це жива людина зі своїми болями й клопотами, він не фанат. І йому,

звичайно, не байдужа доля його сім'ї, жінки, дітей. На пояснення Томиленка, що їх везуть уночі, «*по селах щоб жінки не голосили*», Сахно Черняк зізнається: «*Та, може, воно й краще… кому як…бо от мені не вистачило б сили*» [133]. Характерно, що добровільно йде на страту з метою спокутувати гріхи інших людина, яка не ховалася за чиїсь спини, якій не сором глянути у вічі співвітчизникам – сучасникам і нащадкам» (Юлія Б.).

«У безкорисливому і, з погляду здорового глузду, невиправданому вчинку Сахна Черняка є щось від Дон Кіхота. Вчинки цього вічного персонажа, його відданість ідеї, готовність до подвигу не приносять жодної користі, а героїзм його смішний і наївний. Проте герой Сервантеса став загальнолюдським образом, живе віки, отже, втілює в собі одвічні цінності, без яких не може існувати людство. Тож основна ідея, яку несе в собі Сахно Черняк – це збереження й передача в спадок генетичних рис нації, які унеможливлюють духовне виродження народу, тримають людину на рівні морально досконалої особистості. «*Це просто генетично усвідомлена потреба утримати духовний баланс у життєво перспективній позиції*» [133], – роблять висновок програмісти» (Сергій Ч.).

Підсумовуючи дискусію, учні дійшли висновку, що саме рядовий, непомітний козак Сахно Черняк є в поемі «Дума про братів неазовських» носієм високої духовності, козацького лицарства вищого ґатунку, завдяки якому український народ має право на безсмертя.

Наводимо заключне слово вчителя: «Якщо сучасний митець береться за художнє осягнення якоїсь історичної епохи, то він шукає в ній саме те, що допомагає йому краще зрозуміти й пояснити сучасну йому дійсність. Історія безперервна й спадкова. Ми, теперішні, сформовані всім ходом нашого попереднього історичного розвитку. Ось чому погляд у минуле є для нас одним із способів самопізнання. Читаючи історичні твори Ліни Костенко, постійно відчуваєш їх перегук із вчорашнім, зовсім недавнім, і сьогоднішнім днем. Поетеса в «Думі про братів неазовських» певною мірою порівнює і себе, й кожного зі своїх сучасників з отим «непомітним» для літописів духовним

звитяжцем Сахном Черняком. Хоча йому й доводиться доганяти фіру з приреченими на страту, але сприймається він не як попутник: на ньому тримається вся концепція драматичної поеми. І до сьогодні цей твір не втратив актуальності, навпаки, став особливо викривальним, таким, що волає до совісті багатьох і ніби запитує: а хто з вас учепиться за воза, який котить зраджених на четвертування?»

Доречним видалося тут нагадування учням міркувань німецького філософа Іммануїла Канта: «*Кінцеве призначення роду людського полягає в найвищому моральному вдосконаленні, яке досягається за допомогою свободи особистості, завдяки якій людина здатна відчути найвище щастя. Іманентний принцип світу – свобода. Призначення людини, таким чином, у тому, щоб досягти вищої досконалості через свою свободу. Бог бажає не тільки того, щоб ми були щасливі, а й щоб самі зробили себе щасливими – у цьому справжня духовність. Вище духовне вдосконалення – це загальна мета людства*» [99, с. 369].

У процесі формувального експерименту на власне аналітичному етапі вагома роль відводилася письмовим роботам, які виявляли вміння учнів оперувати набутими знаннями, виокремлювати матеріал, що стосувався духовності письменника чи персонажа, давати йому аргументовану оцінку. Аналіз учнівських письмових робіт з літератури дозволив зробити висновок не лише про рівень засвоєння старшокласниками теоретичних знань про духовні орієнтири творчості письменників і рівень сформованості вмінь ними оперувати під час роботи над текстом, а й про здатність учнів до оцінки власного духовного рівня.

Так, після ознайомлення з творчістю письменниці старшокласники отримали завдання написати твір «Духовні орієнтири творчості Ліни Костенко». Наводимо уривки учнівських творів:

«Ліна Костенко увійшла в українську літературу в 60-ті роки минулого століття. Ця письменниця заявила про себе чіткою громадянською позицією, мужністю, але водночас і ніжністю, високим філософським змістом і глибокою

духовністю своєї поезії. А ще високими вимогами до себе, до своєї творчості. Для поетеси аркуші паперу, списані рядками, – це «смертельні плацдарми самотньої битви з державами, з часом, з самою собою». Поезія для Ліни Костенко – це крик її згорьованої душі, серця, що обливається кров'ю. У творах цієї поетеси багато роздумів над проблемою добра й зла, дисгармонійності в житті людини, осмислення значення навколишнього світу й свого місця в ньому. Не знаходячи часто гармонії в людському житті, Ліна Костенко шукає її в природі, змальовуючи чудові картини: «Вікна сплять, засклив мороз їм сльози», «Блакитні вії хата підійма…», «Світить сонце оком загадковим» тощо. Поетеса наголошує, що зв'язок з природою, спілкування з нею є однією з найбільших людських цінностей» (Аліна Г.).

«Поезії Ліни Костенко глибоко пройняті філософською та історичною спрямованістю. Це виявляється у віршах, де найвиразніше проступають її духовні орієнтири: «Шукайте цензора в собі», «Між іншим», «О, не взискуй гіркого меду слави», «Ще вчора я була високою» та ін. Тут письменниця розмірковує над сенсом життя, відстоює загальнолюдські гуманістичні цінності, які є усвідомленням внутрішньої гармонії людини. Зверталася Ліна Костенко й до біблійних мотивів. Поетеса індивідуалізує, наближає до нас у часі й просторі героїв біблійних легенд. Бо теми любові й ненависті, вірності й зради, самопожертви є вічними й завжди знаходитимуть відгуки в серцях читачів. Своєю творчістю Ліна Костенко вписала назавжди своє ім'я в когорту талановитих українських письменників-гуманістів, творчість яких має велике значення для виховання духовності майбутніх поколінь» (Аліса С.).

«У нинішньому духовному відродженні української нації є вагомий внесок і Ліни Костенко. У її слові живий волелюбний дух наших предків, драматична доля рідного краю, пісенна душа України. Поетеса намагається осмислити й донести до читача невмирущі скарби людського духу.

Протягом усієї творчості Ліна Костенко постійно розмірковує над роллю поетичного слова в житті людини. У її розумінні література – це постійна боротьба добра й зла, справедливості й несправедливості, гуманності й

жорстокості. Поет несе моральну відповідальність за свою творчість, тому він завжди має бути щирим і чесним. Його художнє слово тільки тоді чогось варте, коли воно вражає людські серця.

Вагомим є для поетеси й питання особистої свободи в усіх її формах – розумовій, фізичній, свободі слова. Вона заперечує монолітну систему, яка виховує у своїх громадян моральні та етичні норми поведінки, необхідні для самозбереження в цій системі. Драматична поема «Сніг у Флоренції» висвітлює тему «марноти днів, убитих на спокуси». Твір нагадує про жорстокий рахунок, що його ставить кожному митцеві час і його життя. Спокуса підступна й безжальна для митця. Тільки той, хто здатен її подолати, лишається самим собою. Тільки вільна людина може бути творцем своєї долі» (Євгенія З.).

«Час вносить свої корективи в життя поколінь, зрушує цілі пласти свідомості. Епоха технічного прогресу несе людині загрозу духовного зубожіння. Тож у вірші «Вже почалось, мабуть, майбутнє» Ліна Костенко нагадує про неперехідність справжніх моральних, мистецьких і життєвих цінностей. Людина часто буває сліпою, підносячи дріб’язкове й скороминуче до рівня ідеалу. Найсучасніша мода й найгучніша слава – то лише захоплення швидкоплинне. «Шукайте посмішку Джоконди, / вона ніколи не мине», – закликає Ліна Костенко. Бо тільки справжня краса не минуща, лише вона в усі віки робить людину людиною.

Цілющим джерелом радості й натхнення для поетеси завжди була природа. Вона постійно оживає в її думках, спогадах, даруючи душевну рівновагу, емоційне й естетичне задоволення. Глибокий зв’язок зі світом природи вносить справжню гармонію в життя людини.

Та тільки невмируще почуття любові гарантує вічну тривалість життя на землі. Ліна Костенко оспівала велике таїнство любові як могутнє джерело оновлення людської душі, утіливши свою душу в народній поетесі Марусі Чурай» (Олена Ч.).

«Уся творчість Ліни Костенко є прикладом шляхетного служіння поезії, мистецтву, духовності. У нескаламучених водах цього джерела помітний кожний порух душі. Художнє слово поетеси нерідко стає афоризмом, який западає в серце: *«Воно як маєш серце не з льодини, розп'яття – доля кожної людини», «В життя приходиш чистий і красивий. З життя ідеш заморений і сивий», «А справжня слава – це прекрасна жінка, що на могилу квіти принесе*». Із цих досконалих рядків нам відкриваються вічні загальнолюдські істини. Чим поет обдарованіший, тим він сучасніший. Ліна Костенко своєю творчістю утверджує благородство вищих мистецьких принципів, адже поетеса досягла тих високих сфер людського духу, за якими починається безсмертя» (Сергій Ч.).

«Велика поетеса України Ліна Костенко подарувала читачеві щирість своєї душі, філософське осмислення життя, красу слова. Уже перші збірки поезій, що були надруковані в кінці п'ятдесятих років XX століття, провістили прихід дужої й своєрідної творчої індивідуальності та її велике майбутнє в літературі. Колись видатний французький письменник Антуан де Сент-Екзюпері сказав: «Я – із свого дитинства». Ліна Костенко суттєво переінакшує це твердження: вона з дитинства, убитого на війні. «Мій перший вірш написаний в окопі», – згадує поетеса. І з того часу її обличчя в поезії назавжди залишилось правдивим. Цим вона відрізнялася від багатьох у той час, коли навколо панувала брехня, а поезія часто-густо являла собою римовані ілюстрації до партійних постанов. Хіба ж могла схибити та рука, яка під освітленням вибухів і пожеж «писала мало не осколком великі букви, щойно з букваря…». Пам'ятаючи й шануючи минуле, ліричний герой поезії Ліни Костенко звертається й до філософських роздумів про справжні цінності життя. Поезія «Вже почалось, мабуть, майбутнє» – роздум над тим, що є в нашому житті справді прекрасним і вічним, що ошляхетнює його, робить змістовним. Життя швидкоплинне («…минає славне і гучне…»), і треба любити й шанувати кожну його мить – неповторну, єдину. Поезія Ліни

Костенко вражає серця читачів, по-справжньому хвилює й змушує замислитися над сенсом власного життя» (Юлія Б.).

«Ліна Костенко – ніжний лірик, глибокий філософ – привернула увагу до своєї поетичної творчості ще в 50 – 60-ті роки XX сторіччя. У літературі, кіно, живописі на повний голос заявило тоді про себе багато талановитих митців, які повірили, що, нарешті скинувши пута сталінщини, можна вже осмислювати національні цінності та ідеали, звертатися до історії України. Це покоління обдарованої молоді несло в мистецтво високу духовність, нові ідеали. Серед «шістдесятників» була й Ліна Костенко, яка стала справжньою гордістю й окрасою української літератури. Найбільш важливою своєю місією поетеса вважала пробудження у співвітчизників національної самосвідомості, почуття гордості за історію рідного народу, за лицарські діяння предків. Так виник задум роману у віршах «Маруся Чурай». Народна піснетворка, дочка козака, який наклав головою за свою Батьківщину, усією душею, усім серцем відчуває глибинний зв'язок своєї долі з долею України, вона – часточка України. Своє поетичне обдарування Маруся віддає народові.

Ця дівчина – не просто так, Маруся,

Це – голос наш. Це – пісня. Це – душа!

Хіба це не найвища оцінка таланту й духовної краси людини, яка своєю творчістю допомагала кожному українцеві глибоко усвідомити свою місію в ті буремні роки, будила його духовність.

Чистота душі, шляхетність Марусі постає перед нами і в особистому її житті – у стосунках із Григорієм Бобренком. Для Марусі кохання несумісне зі зрадою. Гриць же – людина духовно роздвоєна, він веде з Марусею зрадливу подвійну гру. Такої ницості дівчина пережити не може, і це призводить до трагічної розв'язки.

Спливають роки, і багато художніх творів, які здавалися свого часу надзвичайно важливими й актуальними, відходять у небуття, але є такі досягнення людського таланту, що стають нетлінними духовними цінностями. Минуло вже кілька десятиліть від першого виходу у світ історичного роману

«Маруся Чурай», проте нові покоління українців схвильовано його читають, і нікого не залишає байдужим ні доля Марусі, ні давно відшумілі події. Роман сприймається сучасно, його значення в українській літературі непересічне, він і сьогодні сприяє поступу нашої нації вперед – до ствердження державності. І наскільки важливо, щоб на цьому тяжкому шляху були не безбатченки без роду й племені, а високодуховні люди, сповнені національної гідності й горді за героїчне минуле свого народу» (Яна Г.).

Результати самостійної роботи учнів над додатковою літературою, підготовки рефератів та написання власних творчих робіт, наведених вище, переконали в ефективності власне аналітичного етапу формування в учнів поняття про духовні орієнтири творчості письменників. Після проведеної роботи старшокласники виявили здатність не тільки до осмислення духовності письменника, а й до оцінки власного духовного рівня.

3.3. Аналіз результатів дослідного навчання

Формувальний експеримент дисертаційного дослідження проводився в три взаємопов'язані етапи:

1. Організаційно-підготовча робота (розробка системи уроків).
2. Основний етап (проведення уроків у контрольних та експериментальних класах, апробація запропонованої методики).
3. Перевірка наслідків експерименту (анкети, контрольні роботи).

У контрольних та експериментальних класах Ічнянської гімназії імені Васильченка працював один і той самий учитель, це дало можливість об'єктивно оцінити результат експериментального навчання.

З метою перевірки ефективності запропонованої методики було проведено анкетування учнів як контрольних, так і експериментальних класів. Відповіді на запитання анкети дали змогу віддати перевагу експериментальній методиці. Учні експериментальних класів виявили глибоке розуміння духовних орієнтирів творчості письменників, давали повні, продумані відповіді, які свідчили про стійкі моральні позиції старшокласників, про те, що кожен письменник по-своєму є для них взірцем патріотизму, духовності та носієм ментальності української нації.

І в контрольних, і в експериментальних класах Прилуцької гімназії № 1, Ічнянської гімназії імені Васильченка, загальноосвітніх шкіл І – ІІІ ступенів сіл Тростянця, Дружби, Гмирянки Ічнянського району та № 1, № 4 м. Ічні після вивчення творчості Олеся Гончара учням була запропонована анкета:

1. Що ви відносите до духовних орієнтирів творчості письменника?
2. Якими є духовні орієнтири творчості О.Гончара?

Анкетування було анонімним. Усього було опитано 274 учні – 172 з контрольних класів і 102 з експериментальних класів. Наводимо кілька відповідей одинадцятикласників контрольних класів, де навчання проводилося за традиційною методикою.

«1. Я вважаю, що духовні орієнтири – це те, про що людині подобається писати. Якщо письменник творить з душею, бачить і відчуває всю гармонію природи, розуміє поведінку героїв твору й пропускає її через свою душу – він має певні духовні орієнтири. 2. Духовні орієнтири творчості О.Гончара – це ті морально-етичні цінності, які він відстоює в романі «Собор», це збереження природи та історичних пам'ятників народу» (Валерій Н.).

«1. Кожен письменник повинен писати свої твори для того, щоб спрямувати людину, допомогти їй побачити красу життя, зрозуміти кохання, звільнитися від гніту. Духовні орієнтири спрямовують літературний процес письменника, допомагають йому писати так, щоб зацікавити читача. 2. Усі ці орієнтири притаманні письменнику Олесю Гончару, тому що його твори цікаві, вони нікого не залишають байдужим» (Євгенія З.).

«Духовні орієнтири – це внутрішній світ письменника, його ідеї, погляди, інтереси. Орієнтири Олеся Гончара – глибоко патріотичні, тому що він над усе любив рідну землю, навіть пішов захищати її під час війни» (Олександр С.).

«1. Кожен письменник описує щось по-своєму, так, як ніхто інший. Він описує природу, зовнішність людини, почуття, події лише в своєму стилі. До чого більше тяжіє душа, про те і пишуть. Це і є орієнтири творчості. 2. Душа Олеся Гончара тяжіє до романтичного осмислення світу, він любить у всьому знаходити красу: у людських вчинках, у зовнішності, в почуттях, у природі. Це і є, на мою думку, орієнтири творчості Гончара» (Інна М.).

«1. Духовні орієнтири творчості письменника – це виконувати 10 Божих заповідей, дотримуватися їх у своїй творчості. 2. Усі герої творів Олеся Гончара діляться на позитивних і негативних. Позитивні якраз і мають духовні орієнтири, дотримуються Божих заповідей. Саме ці орієнтири письменник виховує у своїх читачів» (Оксана Г.).

Як бачимо, відповіді учнів контрольних класів не відзначаються глибоким розумінням суті поставленої проблеми. Їх судження однобічні, поверхові, уявлення про духовні орієнтири досить приблизні, схематичні.

Натомість випускники експериментальних класів показали як розуміння поняття духовних орієнтирів творчості, так і вміння проникати в духовний світ автора та його персонажів, здатність виявляти особливості духовних орієнтирів того чи іншого письменника. Наведемо кілька відповідей.

«1. Це ті морально-етичні, світоглядні та естетичні принципи, якими керується письменник у своїй творчості. 2. Свої духовні орієнтири О.Гончар втілює в кращих моральних рисах своїх героїв – Миколи Баглая, Богдана Колосовського, Юрія Брянського, Кирила Заболотного. Це висока порядність, гідність, мужність, вірність своїм переконанням, рідній землі та коханій дівчині, тривога за майбутнє людства, готовність віддати за все це життя» (Руслана Д.).

«1. Духовні орієнтири творчості письменника – це орієнтація творчості на загальнолюдські духовні цінності, до яких належать гуманізм, турбота про навколишній світ, про кожну живу істоту і про людство в цілому; співчуття, готовність робити добро й захищати його від зла, совість, порядність і розуміння краси. 2. Читаючи твори Олеся Гончара, дуже відчутно усвідомлюєш, що ти людина, що саме від тебе залежить, яким буде завтрашній день на планеті. Усією своєю творчістю письменник виховує в нас доброту, гуманність, стійкість, мужність, прагнення бути добрим і сильним. Його твори підносять нас на новий щабель духовності» (Яна Г.).

«До духовних орієнтирів творчості належать моральні, світоглядні та естетичні орієнтири. До моральних відносяться доброта, співчутливість, пошана до батьків, любов до Батьківщини та до рідної мови. До світоглядних – гордість за свою націю, свій народ, турбота про навколишній світ, прагнення обороняти його від насильства. Естетичні – це розуміння краси, адже «краса врятує світ», і це не просто слова. 2. Усі ці духовні орієнтири властиві Олесеві Гончару та персонажам його творів» (Сергій Ч.).

«1. Духовні орієнтири – це спрямування творчості митця на найвищі духовні цінності. До них належить віра наших батьків і дідів, глибока шана до героїчного минулого нашого народу, любов до рідної землі, повага до жінки,

до матері, працелюбність, почуття людської гідності та національної свідомості, совість, чесність, доброта, гуманність. 2. Олесь Гончар у всіх своїх творах розкриває духовність нашого народу, показує його найкращі риси. Головними орієнтирами Миколи Баглая з роману «Собор» були, крім згаданих, мужність, готовність пожертвувати життям заради справедливості, а також здатність до глибоких роздумів про сенс життя, про спадщину минулих поколінь» (Аліса С.).

«1. Духовні орієнтири творчості письменника – це прагнення виховувати читачів на найвищих духовних цінностях, на ідеалах гуманізму, добра, краси, справедливості. 2. Духовними орієнтирами творчості О.Гончара є його власне бачення ідеалу людської духовності, внутрішньої краси людини як Божого створіння. Приклад життя й творчості Олеся Гончара – це приклад служіння народу, він виховує в нас своїми творами доброту, порядність, працелюбність, совість, гуманізм» (Аня Г.).

Виховний вплив емоційних, змістовних уроків на збагачення внутрішнього світу учнів проявляється в тому, що в них виникають нові думки про себе і про світ, вони оцінюють вчинки персонажів з позицій вічного, загальнолюдського, приміряють до себе їх вчинки й поведінку, пояснюють життя з позицій добра і добротворення. Одним із методів дослідження було спостереження за розвитком рівня духовності учнів у процесі експериментального навчання. Таке спостереження дозволило зробити висновки про значне зростання вміння старшокласників аналізувати художні твори, розвиток прагнення підлітків досліджувати, мати власну думку про духовність, духовні орієнтири письменника та його персонажів. Було відзначено, що учні експериментальних класів показали не тільки зростання інтересу до духовності персонажа, а й осмислення власної поведінки, прагнення виробити високі духовні орієнтири.

Вироблення в школярів умінь і навичок осмислення духовних орієнтирів творчості письменника та його персонажів перевірялося також за допомогою контрольних письмових робіт. Саме в письмових роботах найповніше

виявлялося розуміння старшокласниками душі автора художнього твору, їх уміння проникнути в духовний світ персонажа чи ліричного героя поезії. Теми формулювалися таким чином, щоб спонукати учня не тільки до розкриття творчого потенціалу авторської свідомості, а й до виявлення власного духовного зростання:

1. Духовні орієнтири персонажів кіноповісті О.Довженка «Україна в огні».
2. Духовні цінності родини Мирона Катранника (роман В.Барки «Жовтий князь»).
3. Бережімо собори душ! (за романом О.Гончара «Собор».
4. «Ти знаєш, що ти – людина?» (за творчістю В.Симоненка).
5. Любов до рідної землі в поезії В.Симоненка.
6. Духовний світ нашого сучасника в поезії Ліни Костенко.
7. Духовні заповіти Василя Стуса.

Наведемо для порівняння два уривки з творів на тему «Любов до рідної землі в поезії В.Симоненка».

1. Уривок з твору Ірини К., учениці контрольного класу:

«Василь Симоненко прожив недовге життя – усього лише 28 років, але його життя продовжується в його поезії, бо вона близька своїми мотивами й сьогоднішньому читачеві. Теми рідної землі, України були провідними в ліриці В.Симоненка:

Землю люблю я широку мою,

Хай би піском шелестіла,

Хай би пустеля у ріднім краю, –

Все ж він і рідний, і милий («Моя любов»).

У кожному слові молодого поета – любов до своєї землі, до людини, до своєї Батьківщини. Образ України як єдиної, безмежно дорогої для кожного українця Вітчизни, без якої життя втрачає сенс; звернення до земляків: любити рідну землю й дбати про її майбутнє – розкрито в таких поезіях:

«Лебеді материнства», «Україні», «Задивляюсь у твої зіниці…», «Земле рідна! Мозок мій світліє…» та інших.

Ліричний герой поезії В.Симоненка – це образ сина-патріота, що гостро відчуває свій кровний зв'язок з рідною землею й готовий на самопожертву за щастя України:

Коли мечами злоба небо крає

І крушить твою вроду вікову,

Я тоді з твоїм ім'ям вмираю

І в твоєму імені живу! («Україні»).

Поет ніби передбачив у цій поезії свою долю – він живе сьогодні в імені своєї Батьківщини.

Отже, патріотизм, вірність рідній Україні, безмежна любов до свого народу, його культури – ось основні мотиви лірики Василя Симоненка».

2. Уривок з твору Юлії Б., учениці експериментального класу:

«Душевні сили людини невичерпні, коли їх освячує любов. Найвищим проявом любові є, на мою думку, материнська любов, любов дітей до батьків, із якої природно витікає пошана «до свого роду і народу», піклування про їх добробут, здатність і готовність стати на їх захист у скрутну чи трагічну годину. Саме з цього формується найсвятіше почуття любові до рідного краю, рідної землі, до Батьківщини.

Власне, після Шевченкового «Я так люблю мою Україну убогу» немає в українській поезії жодного співця, який би не освідчився у своїй любові до України, до рідної землі, не присягнув би їй на вірність, на готовність віддати за неї життя. У цих поезіях в особливому сяйві й красі постає Україна, її народ, багаті душею люди.

Василь Симоненко… З мужності народу, з горя й звитяжної боротьби виспівалася його поезія. Зболений ранніми болями, одержимий жагою любові до матері-Батьківщини, він виповів цю любов і цей біль у слові пекучому й шаленому:

Дай мені у думку динаміту,

Дай мені любові, дай добра,

Гуркочи у долю мою, світе,

Хвилями прадавнього Дніпра.

Україна – мати, святиня, вона дає крила й снагу, глибінь роздумів і художні барви. У відданості поета Батьківщині – синівське щастя, його сила й честь:

Ти дала мені радісну вдачу,

Кров гарячу пустила до жил,

Я без тебе нічого не значу,

Ніби птиця без крил.

Гортаєш сторінки поезій Василя Симоненка і ще раз переконуєшся, що він, випоєний джерелами рідної землі, духовно багатий, сповнений почуттям гідності, очима господаря й спадкоємця дивиться на її історію та її майбутнє:

Щось у мене було

І від діда Тараса,

І від прадіда –

Сковороди.

Не шукаю до тебе

Ні стежки, ні броду –

Ти у грудях моїх,

У чолі і в руках.

«Грудочка землі», «Верба», «Прирученим патріотам»... Автор знову звертає увагу читача на чарівну природу України, на душевні скарби народу. Він пристрасно словами Великого Кобзаря наголошує, звертаючись до «приручених патріотів»:

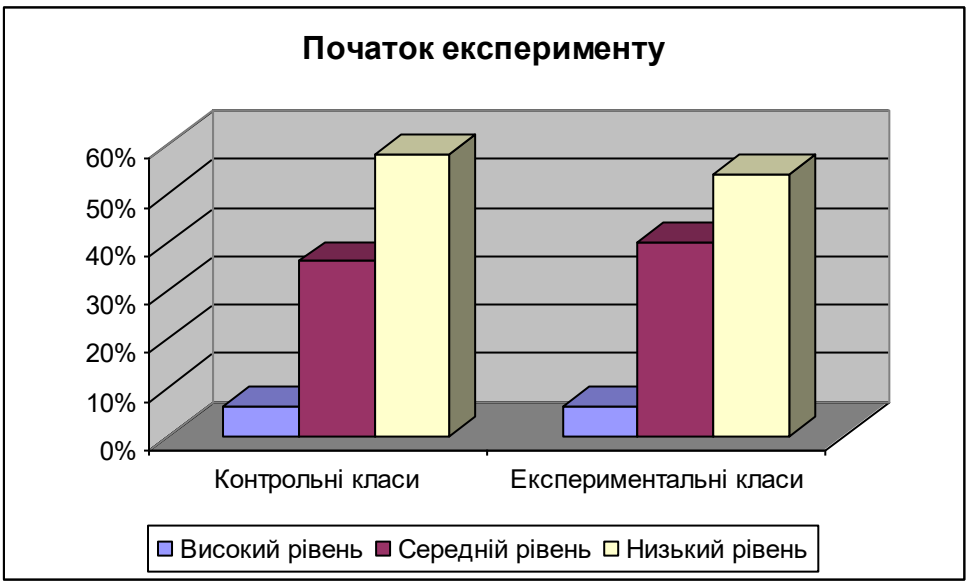
Нема на світі України,

Немає другого Дніпра!...»

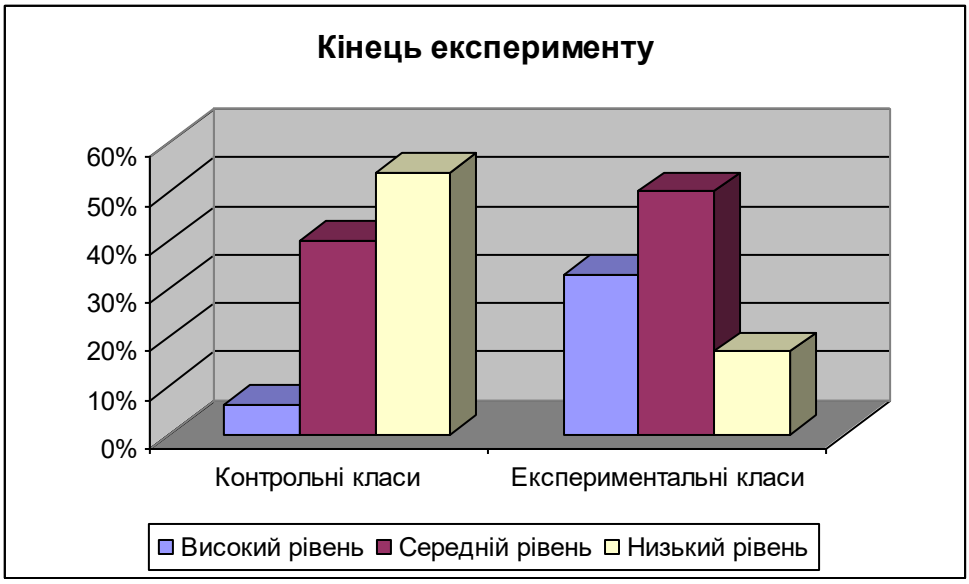
Зіставлення цих творів наводить на висновок, що творча робота учениці контрольного класу емоційно нейтральна, старшокласниця послідовно, переконливо відтворює навчальний матеріал, узятий з підручника, не висловлює свого власного ставлення ні до проблеми, ні до патріотичних мотивів поезій. Це свідчить про недостатнє осмислення старшокласницею духовних орієнтирів творчості Василя Симоненка, про те, що відсутнє образно-емоційне осягнення його поезії. У контрольному творі учениці експериментального класу відчутне намагання шляхом аспектного аналізу поетичного твору й вираження особистісного ставлення до порухів душі ліричного героя визначити патріотичні мотиви поезій Василя Симоненка. Творча робота відзначається самостійністю в розумінні теми, у вираженні власних думок. Виклад інформації тут виразно пов'язаний з її ціннісним осмисленням і особистісним переживанням. Слід відзначити, що відповіді учнів експериментальних класів були ґрунтовнішими, ніж відповіді учнів контрольних класів.

Порівняльний аналіз результатів анкетування та контрольних робіт школярів контрольних і експериментальних класів на етапах констатувального й формувального експериментів дозволив зробити висновки про значно вищий рівень розуміння учнями експериментальних класів поняття духовності та духовних орієнтирів творчості письменників та духовного розвитку самих учнів. Результати подано в діаграмах 3.1 та 3.2.

Діаграма 3.1.

Діаграма 3. 2.

Зіставлення рівня знань і розуміння підлітками духовних орієнтирів творчості письменників у контрольних та експериментальних класах переконує у наявності суттєвих відмінностей у розумінні духовних орієнтирів творчості письменників та духовного розвитку учнів експериментальних і контрольних класів. Виявлено, що старшокласники можуть духовно вдосконалюватися через активне осмислення духовних орієнтирів письменника та його персонажів, по-новому сприймати дійсність, обдумувати

вчинки з позицій високої духовності, спрямовувати свої помисли й дії на добро та добротворення.

Актуальність проблеми формування в старшокласників поняття про духовні орієнтири творчості письменників на уроках літератури полягає в тому, що особистість митця та його творчість може не лише служити зразком для зрозуміння українського національного характеру, а й стати взірцем для наслідування, для формування в учнів відповідних духовних орієнтирів.

Навчальний предмет «українська література» відіграє чи не найважливішу роль у формуванні високодуховної особистості, оскільки вводить учнів у коло живих і багатоаспектних соціальних явищ, складних міжлюдських стосунків і зв’язків, розкриває діалектику душі людини, допомагає глибше зрозуміти, оцінити й сприйняти себе та інших, суспільно значуще зробити особистісно значимим, тобто своїм власним орієнтиром.

Структурно-функціональна модель формування в старшокласників поняття про духовні орієнтири творчості письменників

ВИСНОВКИ ДО ІІІ РОЗДІЛУ

Експериментально перевіривши напрацьовану систему роботи з формування в учнів поняття про духовні орієнтири творчості письменників, можемо зробити висновки:

Актуальність проблеми формування в старшокласників поняття про духовні орієнтири творчості митців на уроках літератури полягає в тому, що особистість автора та його творчість може не лише служити зразком для зрозуміння українського національного характеру, а й стати взірцем для наслідування, для формування в учнів відповідних духовних орієнтирів.

Духовні орієнтири творчості письменників − це орієнтація творчості митців на духовні цінності. Творчий потенціал авторської свідомості, як правило, вибудовується на основі загальнолюдських духовних цінностей.

Формування в учня поняття про духовні орієнтири творчості письменників і осмислення ним себе як духовної особистості − це взаємозалежні процеси. Вивчаючи спадщину автора, аналізуючи художні твори, учні осмислюють духовні орієнтири творчості письменника, унаслідок чого формується духовність самих учнів. Формувальний експеримент дисертаційного дослідження підтвердив, що цей процес відбувається успішно, якщо моделюються навчальні ситуації, які сприяють усвідомленню ціннісних орієнтацій творчості митця й формуванню духовності школярів, забезпечується емоційний фон уроків літератури та створюються умови для осмислення учнями ціннісних орієнтацій творчості письменників.

Також було повністю підтверджено положення про те, що формуваня цілісної, духовно багатої особистості на уроці літератури можливе тільки за умови емоційного сприйняття старшокласниками навчального матеріалу, особистісно значущого для них.

Важливу роль у формуванні та розвитку духовної особистості відіграє введення підлітків у коло живих і багатоаспектних соціальних явищ, осмислення ними діалектики душі людини. Ці процеси допомагають учням

глибше зрозуміти, оцінити й сприйняти себе через інших, суспільно значиме зробити особистісно значущим, тобто своїм власним орієнтиром.

Звернення учнів до духовних ідеалів письменника розширює учнівську уяву про духовні цінності. Яскраві й переконливі факти служіння ідеалам добра й справедливості надовго залишаються в пам'яті учнів, слугують їм за певні життєві орієнтири, відійти від яких і зрадити означало б зрадити собі. Для того, щоб підкреслити індивідуальні особливості духовних орієнтирів, ми прагнемо показати, чим відрізняється один митець від іншого. Це робиться з урахуванням специфіки індивідуального бачення світу письменником.

Ми виходимо також із того, що духовні орієнтири творчості значною мірою залежать від особливостей історичної епохи, у якій жив і творив митець, яка вплинула на становлення його особистості, формування характеру, еволюцію його поглядів і його діяльності, від національного світогляду, а також від глибини світосприйняття письменника, його таланту, широти його інтересів і проникнення за хронологічні рамки свого часу. Саме на цьому зосереджувалася увага учнів під час вивчення життєпису автора.

Для глибшого та більш конкретного розуміння старшокласниками духовних орієнтирів творчості письменників ми вважаємо за доцільне умовно поділити їх на моральні, світоглядні та естетичні.

Наш підхід до організації аналізу художніх творів враховує також те, що процес сприймання літературного твору має суто особистісний характер. Унаслідок цього література здатна не лише знайомити читача з певними духовними цінностями, а й формувати їх у людській душі. Тільки за цієї умови можливий перехід досвіду письменника в особистий досвід читача.

Щоб забезпечити найбільшу ефективність осмислення учнями духовних орієнтирів творчості письменників, ми прагнули в процесі роботи з художніми творами налагоджувати постійний духовний контакт з учнями, створювати таку атмосферу відвертості, доброзичливості, взаємоповаги, коли суб'єкти розмови виступають рівноправними партнерами, і в актах взаємодії виявляється їхня ініціатива.

Що стосується методів навчання, то на уроках найчастіше використовувався метод організації самостійного аналізу учнями художнього твору через систему навчальних завдань, адже духовні орієнтири творчості письменників стають моральними переконаннями школярів тільки через самостійне сприйняття та осмислення ними художніх творів.

Формувальний експеримент підтвердив, що повноцінному духовному самозростанню старшокласників ефективно сприяють завдання, які спонукають школярів до активності, ініціативності, самостійності, що саме проблемний підхід спонукає учнів до активної розумової діяльності шляхом аналізу фактів, до проникнення в духовний світ митця.

Важливим є процес не звичайного репродуктивного засвоєння, а народження й осмислення знань на рівні творчого сприйняття, коли передбачається пошук істини на уроці. Таким вимогам найбільше відповідає урок – духовний пошук.

Щоб ціннісні істини стали особистими переконаннями учня, вони повинні мати сильний енергетичний компонент. Духовне вдосконалення особистості можливе лише за умови максимально напруженої активності, доступної людині в глибинах її внутрішнього світу.

Формувальний експеримент підтвердив, що оптимальною має бути така структура уроку, за якої навчальні ситуації допомагають учневі не лише осягнути максимум матеріалу, а й висловити свої міркування, проявити власні здібності, відчути себе не об’єктом педагогічного впливу, а особистістю, здатною до оцінних суджень.

Таким чином, найважливішим завданням учителя на уроці літератури є організація осмислення особливостей духовного світу письменника шляхом активного діалогічного спілкування, саме така робота спонукає підлітків до творчості, до подальшої праці над собою, формує їх власні духовні орієнтири.

Експериментальне впровадження методичної системи формування поняття про духовні орієнтири творчості митців на уроках української літератури в учнів старшої школи повністю підтвердило вплив роботи з

формування в старшокласників поняття про духовні орієнтири творчості письменників на розвиток духовності самих учнів.

Ми з'ясували, що формування духовності підлітків шляхом осмислення ними духовних орієнтирів творчості письменника відбувається за умови їх емоційно-пізнавальної активності протягом трьох послідовних взаємопов'язаних етапів вивчення творчості митця: **інформаційно-когнітивного, проблемно-пошукового, власне аналітичного**.

На першому, інформаційно-когнітивному, етапі старшокласники ґрунтовно засвоювали певну суму знань про духовні орієнтири особистості, зокрема, автора художнього твору, з проекцією на пошук реалізації засвоєного у процесі аналізу літературного твору, що є неодмінною умовою успішності процесу формування духовного світу особистості.

Естетичні почуття, що виникають на ґрунті отриманої інформації, стають необхідною базою формування ідейних переконань та уявлень учнів. У цей час відбувався перехід уявлень про сенс життя, про добро і зло зі сфери абстрактних положень у сферу особистих переконань, а це також є необхідною умовою формування багатьох духовних якостей особистості.

На проблемно-пошуковому етапі вивчення творчості письменника створювалися найоптимальніші умови для того, щоб духовні якості особистості автора та його персонажів були засвоєні учнями глибоко і всебічно завдяки проблемно-пошуковим методам навчання, цілеспрямовано дібраним питанням. Ефективність цього етапу засвоєння духовних якостей особистості письменника та його образного світу залежала від того, наскільки інформація про духовні орієнтири, яку учні отримають у процесі підготовки від учителя, з додаткової літератури та внаслідок осмислення запитань і пошуку відповідей на них, значуща для віку учнів, адже у старшокласників є вже необхідний життєвий досвід, що допомагає осмислити певні життєві факти.

Цим етапом формувального експерименту, який полягає в тому, що учням надається можливість для глибшого осмислення навчального матеріалу,

розуміння його суспільної значущості, засвоєння понять про духовність, духовні орієнтири шляхом підготовки до уроку за заздалегідь дібраними вчителем запитаннями, передбачалася реалізація процесу формування духовності учнів через осмислення ними духовних орієнтирів творчості письменників.

Формувальний експеримент показав, що набуті й усвідомлені поняття духовності, моральних, світоглядних та естетичних орієнтирів письменника й умовиводи про духовні орієнтири творчості внаслідок самостійного опрацювання додаткової літератури, рекомендованої вчителем, проведення дискусій, обговорення на уроках літератури причин тих чи інших вчинків персонажа з позицій добра, людяності переходили у власні переконання учнів. Важливого значення набували при цьому, як і на першому етапі, емоційний фон уроків літератури, прогнозування й моделювання естетичих реакцій старшокласників.

Власне аналітичний етап сприяв появі й наступній реалізації оцінки власного духовного рівня. На цій стадії важливе значення мало те, що в учнів упродовж перших двох етапів накопичувалися знання про духовні орієнтири автора та персонажів, а відтак під впливом емоцій, пережитих на уроках літератури, унаслідок осмислення вражень і усвідомлення поняття про моральні, світоглядні та естетичні орієнтири творчості письменників формувалися власні моральні переконання й духовні орієнтири. Також активно-творчий етап вивчення творчості письменника передбачав написання учнями підсумкових контрольних творчих робіт, що давало більш повну можливість старшокласникам показати власний рівень сформованості духовних цінностей та орієнтирів.

У ході формувального експерименту на інформаційно-когнітивному етапі вивчення творчості письменника вчитель-словесник застосовував репродуктивні методи навчання (лекція та розповідь учителя з елементами бесіди); успішність проблемно-пошукового етапу забезпечувалася евристичним методом (евристична бесіда, проблемний семінар). Власне

аналітичний етап сприяв усвідомленню особистісного духовного рівня старшокласника; на цьому ступені осягнення духовних орієнтирів творчості письменників учителем-експериментатором використовувалися активні методи (самостійна робота учнів над додатковою літературою, підготовка рефератів та творчих робіт).

Формувальний експеримент переконав, що на уроках літератури впродовж усіх трьох етапів доречно формувати поняття про духовні орієнтири в комплексі, оскільки в художньому образі загальнолюдські й національні, моральні, світоглядні й естетичні духовні цінності нероздільні, тому аналіз образної системи творів є розглядом системи духовних орієнтирів. У ході ознайомлення з біографією митця, духовною характеристикою персонажів, їх вчинками й почуттями та авторською оцінкою цих вчинків і почуттів з погляду його духовних орієнтирів учні потрапляли в такі навчальні ситуації, у яких виявлялася їх власна позиція, формувалися особистісні духовні орієнтири й моральні якості.

У ході формувального експерименту вчителем-словесником була запропонована система категорій, які мали засвоїти й опанувати старшокласники: духовність, духовні орієнтири, загальнолюдські цінності, ціннісні орієнтації. Вони навчилися оперувати поняттєвим апаратом, пояснювати зміст теоретичних понять, виявляти ставлення до них.

Порівняльний аналіз результатів анкетування та контрольних робіт учнів контрольних і експериментальних класів на етапах констатувального й формувального експериментів дозволив зробити висновки про значно вищий рівень розуміння реципієнтами експериментальних класів поняття духовності та духовних орієнтирів творчості письменників та духовного розвитку самих старшокласників.

Зіставлення рівня знань і розуміння учнями духовних орієнтирів творчості письменників у контрольних та експериментальних класах переконує у наявності суттєвих відмінностей у розумінні духовних орієнтирів творчості письменників та духовного розвитку школярів експериментальних і

контрольних класів. Виявлено, що учні можуть духовно вдосконалюватися через активне осмислення духовних орієнтирів письменника та його персонажів, по-новому сприймати дійсність, обдумувати вчинки з позицій високої духовності, спрямовувати свої помисли й дії на добро та добротворення.

Таким чином, якісний і кількісний аналіз результатів формувального експерименту дозволяє зробити висновок про те, що запропонована система методів, прийомів, видів і форм навчально-виховної роботи з питань формування в учнів поняття про духовні орієнтири творчості письменників ефективна й дає позитивні результати.

ВИСНОВКИ

У дисертації розглядається актуальна для методики вивчення української літератури проблема формування в учнів поняття про духовні орієнтири творчості письменників.

Духовність як інтеграційна характеристика особистості містить систему абсолютних загальнолюдських цінностей. Це найвищі моральні якості людини, які зумовлюються її світоглядними позиціями й спрямовують її на активне добротворення. Духовні орієнтири творчості письменників − це орієнтація творчості митців на духовні цінності. Творчий потенціал авторської свідомості, як правило, вибудовується на основі загальнолюдських духовних цінностей і спрямовується на формування їх у реципієнта.

Літературний твір тільки тоді може мати виховний вплив, коли він буде осмислений читачами, коли почуття й переживання героя стануть переживаннями учнів. Аналіз художнього твору має сприяти опануванню школярами духовних орієнтирів творчості письменників, а відтак критеріїв моральної та естетичної оцінки подій, явищ і людських взаємин. Саме під час такого аналізу здійснюється формування духовного світу учня.

Осмислення духовного світу автора, який проявляється у його творах, – це осмислення тієї категорії духовності, яку розкриває читачеві майстер слова. Усвідомлюючи поняття духовних орієнтирів, старшокласник починає усвідомлювати себе як духовну особистість. У процесі такого аналізу школяр осмислює саму категорію духовності, а також себе через цю категорію, своє ставлення до навколишнього світу – до людського соціуму, природи, мистецтва, культури, – тобто себе як духовну особистість. Вдумливо працюючи на уроках літератури, відповідаючи на проблемні запитання, заглиблюючись у духовний світ твору і через нього в духовну ауру автора, школяр краще розуміє себе, власне ставлення до духовності, ставить перед собою високі орієнтири в житті.

Осмислення учнями духовних орієнтирів творчості письменників, його вплив на виховання особистості старшокласника відбувається успішно, якщо забезпечується емоційний фон уроків літератури та моделюються навчальні ситуації, які сприяють усвідомленню ціннісних орієнтацій творчості письменника й формуванню духовності школярів. Творення цілісної, духовно багатої особистості на уроці літератури можливе тільки за умови емоційного сприйняття старшокласниками художнього твору.

Духовний світ автора значною мірою розкривається перед учнями під час знайомства з його життєписом. Творча людина – це унікальна особистість. Щоб підлітки переконалися в неповторності духовних орієнтирів митця, необхідно через аналітичне прочитання художнього твору акцентувати увагу на духовних цінностях письменника, його моральних переконаннях.

Старшокласники мають усвідомити, що духовні орієнтири творчості письменника значною мірою залежать від його національного світогляду, особливостей історичної доби, у якій жив і творив митець, яка вплинула на становлення його особистості, формування характеру, еволюцію його поглядів і діяльності, а також від глибини світосприйняття, таланту, широти інтересів і проникнення за хронологічні рамки свого часу. У кожного автора власна життєва доля, неповторні запити, своєрідність творчого стилю, глибоко індивідуальні світоглядні, моральні та естетичні критерії сприйняття навколишнього світу та оцінки людських взаємин, своє розуміння істини, добра і краси, що, власне, і є духовими орієнтирами. Саме на цьому слід зосереджувати увагу учнів під час вивчення біографії письменника.

Звернення школярів до духовних ідеалів автора розширює їх уявлення про духовні цінності, виховує у них прагнення до служіння ідеалам добра й справедливості. Тому слід уникати трафаретних характеристик, штампів під час оцінки творчості митця, оскільки тільки виділення індивідуальних особливостей таланту письменника та його духовних орієнтирів допомогає старшокласникам зрозуміти специфіку індивідуального бачення світу автором,

те нове, що вносить митець своїм твором у пізнання життя та внутрішньої сутності людини.

Для глибшого та більш конкретного розуміння учнями духовних орієнтирів творчості письменників доцільно умовно поділити їх на моральні, світоглядні та естетичні. До моральних критеріїв духовності належать людяність, гуманність, доброта, шляхетність, чесність, скромність, почуття справедливості, емпатії, повага до праці, до батьків, до людей, старших за віком. До світоглядних якостей відносимо патріотизм, національна самосвідомість, волелюбність, мужність, нескореність, героїзм. До естетичних орієнтирів належать здатність відчувати й розуміти прекрасне в природі, в людині, в людських взаєминах; захоплюватися шедеврами вітчизняного і світового мистецтва, високий естетичний смак, розуміння краси рідної мови, людських вчинків.

Наведений поділ дещо умовний. Наприклад, вірність у коханні можна віднести до моральних орієнтирів, а вірність батьківщині, ідеалам боротьби за свободу – до моральних і світоглядних. А почуття відповідальності, власної гідності чи совісті – це і моральна, і водночас світоглядна категорія.

Виховний вплив художнього твору на читача значною мірою залежить від розвитку його емпатії, тобто здатності відчувати іншу людину. Адже щоб заглянути у внутрішній світ персонажів, у їх взаємостосунки, слід навчитися уявляти, відчувати, брати співучасть у переживаннях героїв. Якщо цього немає, будь-який контакт із твором, особливо ліричним, припиняється, учні залишаються далекими від духовних орієнтирів письменника та його творчості, а часто й від моралі.

Обираючи підходи до аналізу художнього твору, слід ураховувати, що старшокласники вже мають певний досвід, здатні осмислити певні життєві факти, проникнути в суть явищ, готові усвідомити, що за літературним образом стоїть автор – людина, а сам твір – це частинка його душі. Зрозумівши неповторність світовідчуття письменника, учні зможуть повноцінно сприйняти і його витвір, і самого митця як неповторну

особистість з особливим світосприйняттям і високодуховними орієнтирами.

Щоб забезпечити найбільшу ефективність осмислення учнями духовних орієнтирів творчості письменників у процесі вивчення художніх творів, учитель має налагоджувати постійний духовний контакт зі школярами, створювати таку атмосферу відвертості, доброзичливості, взаємоповаги, коли суб'єкти навчального діалогу виступають рівноправними партнерами і в актах взаємодії виявляється їхня ініціатива. Бесіда чи дискусія на уроці літератури повинні мати характер довірливого спілкування, у якому учні є активними учасниками пошуку істини в процесі емоційного співпереживання, а не тільки раціонального осмислення, до якого їх спонукає вчитель, адже моральна ідея тільки тоді стає життєвим правилом, нормою поведінки, коли вона сприйнята почуттям і глибоко усвідомлена.

Що стосується методів навчання, то на уроках найчастіше використовувався метод організації самостійного аналізу учнями художнього твору через систему навчальних завдань, адже духовні орієнтири творчості письменників стають моральними переконаннями школяра тільки через самостійне осмислення твору. Такий підхід найбільше сприяє духовному самостановленню учнів, допомагає їм збагнути своє призначення у світі, суть щастя, навчає бачити, цінувати й творити добро і красу.

Зважаючи на сукупність зазначених факторів, вважаємо, що повноцінному духовному самозростанню школярів ефективно сприятимуть завдання, які спонукатимуть їх до активності, ініціативності, самостійності. Це зумовлено й віковими особливостями старшокласників, рівнем уже сформованих у них знань і вмінь.

Для вдосконалення здатності учнів аналізувати художні твори, зокрема художні деталі, а також для підвищення зацікавленості навчанням, перетворення їх духовних надбань на переконання доцільнішим є використання проблемних методів навчання. Саме проблемний підхід спонукає школярів до активної розумової діяльності шляхом аналізу фактів, до проникнення в духовний світ письменника. Лише в окремих випадках, коли

виникає необхідність повідомити необхідну інформацію, доречно звертатися до монологічно-комунікативних форм передачі знань. Це можуть бути повідомлення про окремі факти з життя письменника, історію написання твору тощо. Але література – особливий предмет: саме на цих уроках учні не лише отримують знання, а й виробляють певне ставлення до набутої інформації. Тому на них доречні проблемно-пошукові методи навчання, а монологічна комунікація поступається місцем діалогічному спілкуванню: повноцінне сприйняття художніх творів неможливе без їх ціннісного осмислення.

Раціональними етапами розв'язання завдань проблемного характеру є такі: постановка завдання перед учнями, вибір ними можливих шляхів розв'язання пізнавального завдання, обґрунтування старшокласниками своїх суджень, висновки.

Діапазон застосування проблемних методів на уроках літератури у процесі формування в учнів поняття про духовні орієнтири творчості письменників досить широкий, і це дає змогу вчителеві-словеснику організувати навчання таким чином, щоб реципієнт став співтворцем навчального процесу, його суб'єктом. Живий обмін судженнями, дискусійний діалог на уроці скеровує старшокласників на самостійний творчий пошук, завдяки якому досягається глибоке осмислення учнями навчального матеріалу з літератури, перехід знань про моральні, світоглядні та естетичні орієнтири в переконання.

Урок – духовний пошук спонукає учасників навчального процесу творчо мислити, висловлювати свої думки, переконання та вміти їх відстоювати. Використовуючи систему проблемних запитань, учитель підводить учнів до висновків та узагальнень. Оптимальною є така методика уроку, за якої навчальні ситуації допомагають учневі не лише осягнути максимум матеріалу, а й висловити свої міркування, проявити власні здібності, відчути себе не об'єктом педагогічного впливу, а особистістю, здатною до оцінних суджень.

Результати дослідно-експериментальної роботи, проведеної в ході наукового дослідження, дозволяють зробити такі висновки:

1. Шкільна практика потребує напрацювання підходів, спрямованих на формування в учнів поняття про духовні орієнтири творчості письменників.

2. Вивчення сучасного стану формування в учнів поняття про духовні орієнтири творчості письменників засвідчує, що ця проблема не знайшла спеціального висвітлення.

3. Проведений у даному дослідженні аналіз дозволив розкрити філософські, психолого-педагогічні, літературознавчі та методичні основи розвитку поглядів на поняття «духовність», «духовні орієнтири»; уточнити їх змістову сутність. Духовність розглядається нами як інтеграційна характеристика особистості, яка містить систему абсолютних загальнолюдських цінностей.

4. Здійснено теоретичний аналіз проблеми формування поняття про духовні орієнтири творчості письменників як першорядного чинника духовного розвитку учнів у процесі вивчення літератури та проаналізовано сучасний стан вказаної проблеми в методичній науці та шкільній практиці.

5. Доведено, що відсутність системи роботи з формування в старшокласників поняття про духовні орієнтири творчості письменників впливає на низький рівень духовності учнів.

6. Теоретично обґрунтовано та практично апробовано умови, що стимулюють процес формування в учнів старшої школи поняття про духовні орієнтири творчості письменників, основними з яких є:

– створення таких навчальних ситуацій, які сприяють усвідомленню ціннісних орієнтацій творчості письменника і формуванню духовності школярів;

– застосування різних форм роботи з активізації засвоєння знань;

– створення умов для осмислення учнями ціннісних орієнтацій творчості письменників;

– забезпечення емоційного фону уроків літератури.

7. Намічено та експериментально перевірено оптимальні шляхи створення емоційно-почуттєвого фону на уроках літератури; розроблено систему завдань, які спонукають учнів до роздумів та моральних прозрінь, до осягнення сутності відображеного в літературному творі.

8. У ході експерименту з'ясовано, що робота з формування в учнів поняття про духовні орієнтири творчості письменників впливає на розвиток духовності самих учнів та може бути ефективно застосованою в подальшій роботі школи.

9. З огляду на актуальність проблеми та на недостатнє висвітлення питання формування в учнів поняття про духовні орієнтири творчості письменників дане дослідження може бути використане як ученими-теоретиками для глибшого аналізу духовних орієнтирів творчості сучасних письменників та їх впливу на читачів, так і вчителями-словесниками для більш повної реалізації виховної функції уроків літератури.

10. Проведене дослідження не претендує на повне і всебічне висвітлення проблеми, у ньому порушені лише деякі особливості формування в учнів старшої школи поняття про духовні орієнтири творчості письменників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ананьев Б.Г. Человек как предмет воспитания : избр. психол. труды : в 2-х т. / Б.Г.Ананьев. – М. : Педагогика, 1980. – Т. 1. – С. 10 – 15.
2. Андрусенко В. Диспут на уроці літератури в гуманітарній парадигмі виховання / В. Андрусенко // Дивослово. – 1999. – № 4. – С. 18 – 24.
3. Андрусенко В. До проблеми викладання літератури в сучасній школі / В. Андрусенко // Дивослово. – 1999. – № 12. – С. 24 – 28.
4. Андрусенко В. Кодекс честі як імператив життя / В. Андрусенко // Дивослово. – 2003. – № 3. – С. 11 – 16.
5. Антология мировой философии : в 4-х т. / т. 1 : Философия древности и средневековья. ч. 1 / [Ред., сост. и авт. вступ. ст. В.В.Соколов]. – М. : Мысль, 1969. – 576 с.
6. Аристотель. Большая этика : Сочинения : в 4-х т. / Аристотель. – М. : Мысль, 1983. – т. 4. – С. 295 – 375.
7. Бабанский Ю.К. Выбор методов обучения в средней школе / Ю.К.Бабанский. – М. : Педагогика, 1981. – 176 с.
8. Бабанский Ю.К. Оптимизация учебно-воспитательного процесса: Методические основы / Ю.К. Бабанский. – М. : Просвещение, 1982. – 192 с.
9. Бабанский Ю.К. Комплексный подход к воспитанию учащихся / Ю.К.Бабанский, Т.А. Победоносцев. – К. : Рад. школа, 1985. – 256 с.
10. Базилевський В. Поезія як мислення: Творчість Ліни Костенко / В.Базилевський // Українське слово : хрестоматія української літератури та літературної критики XX ст. – Т. 3. К. : Рось, 1994. – 688 с. – С. 182 – 197.
11. Багалій Д.І. Український мандрівний філософ Григорій Сковорода / Д.І. Багалій. – К. : Вид-во «Орій» при УКСП «Кобза», 1992. – 472 с.

12. Байрамов А.С. Самооценка, самокритика и нравственное совершенствование личности / А.С. Байрамов // Советская педагогика. – 1979. – № 5. – С. 34 – 39.
13. Баранов В. Уроки Олеся Гончара / Віктор Баранов // Київ. – 1996. – № 1 / 2. – С. 34 – 48.
14. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики / М.М. Бахтин. – М. : Худ. литература, 1975. – 810 с.
15. Белая Г. Важен внутренний мир художника / Г. Белая // Лицейское и гимназическое образование. – 2000. – № 44. – С. 49 – 52.
16. Бердяєв М. Мораль – категорія вічна / М. Бердяєв // Жива вода. – 1990. – № 2. – С. 1 – 2.
17. Бердяев Н.А. Философия свободного духа / Н.А.Бердяев. – М. : Мысль, 1994. – 440 с.
18. Бех И.Д. Психологические основы нравственного развития личности : автореферат дис. … докт. психол. наук : 19.00.07 / НИИ психологии Украины / И.Д. Бех. – К., 1992. – 442 с.
19. Бех І.Д. Від волі до особистості / І.Д. Бех. – К. : Україна-Віта, 1995. – 202 с.
20. Бех І.Д. Особистісно зорієнтоване виховання / І.Д. Бех. – К. : ІЗМН. – 1998. – 204 с.
21. Бех І.Д. Біля витоків сутності особистості / І.Д. Бех // Шлях освіти. – 1999. – № 2. – С. 10 – 14.
22. Бійчук Г.Л. Формування українського національного характеру старшокласників у процесі вивчення літератури : дис. … канд. пед. наук : 13.00.02. / Ін-т педагогіки АПН України / Г.Л. Бійчук. – К., 2003. – 199 с.
23. Білоус–Копкова О. Українознавче осягнення рідної культури у творчості Ліни Костенко / О.Білоус–Копкова // Українознавство : науковий, громадсько-політичний, культурно-мистецький, релігійно-

філософський, педагогічний журнал. – К. : НДІ українознавства. – 2007. – № 1. – С. 224 – 227.

24. Білоусова В.О. Теорія і методика гуманізації відносин старшокласників у позаурочній діяльності загальноосвітньої школи : монографія. / В.О. Білоусова. – К. : ІЗМН, 1997. – 192 с.
25. Богданова О.Ю. Нравственное воспитание старшеклассников : кн. для учителя / О.Ю. Богданова, С.В. Черенкова. – М. : Просвещение, 1988. – 206 с.
26. Божович Л.И. Психологическое развитие школьника и его воспитание / Л.И. Божович., Л.С. Славина. – М. : Знание, 1979. – 96 с.
27. Бойко А.М. Найвища цінність – людина / А.М. Бойко. // Педагогіка і психологія. – 1995. – № 2. – С. 47–54.
28. Бондаренко Л. Поезія Ліни Костенко у формуванні національної самосвідомості учнів / Л. Бондаренко, Ю. Бондаренко // Дивослово. – 1994. – № 4. – С. 34–37.
29. Братусь Б. С. Нравственное сознание личности / Б. С. Братусь. – М. : Знание. 1985. – // Новое в жизни, науке, технике. Серия «Этика», № 3. – 29 с.
30. Бугайко Т.Ф. Навчання і виховання засобами літератури / Т.Ф. Бугайко, Ф.Ф. Бугайко. – К. : Рад. школа, 1973. – 175 с.
31. Бугайко Т.Ф. Майстерність учителя-словесника / Т.Ф. Бугайко, Ф.Ф.Бугайко. – К. : Рад. школа, 1995. – 228 с.
32. Валла Л. Об истинном и ложном благе. О свободе воли / Валла Л. / Пер. с лат. В.А. Андрушко и др. – М. : Наука, 1989. – 480 с.
33. Варенко В.М. Вивчення творчості українських письменників XIX – початку XX століття як засіб формування християнських моральних цінностей у старшокласників : Автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / В.М. Варенко; Ін-т педагогіки АПН України. – К., 2005. – 21 с. – укр.
34. Ващенко Г. Виховний ідеал / Г. Ващенко. – Полтава : Педагогічне товариство ім. Г. Ващенка; Полтавський вісник. – 1994. – 191 с.

35. Ващенко Г. Загальні методи навчання / Г.Ващенко. – К. : Видавнича спілка, 1997. – 441 с.
36. Великий тлумачний словник сучасної української мови [Уклад. і голов. ред. В.Т.Бусел] – К. : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2004. – 1440 с.
37. Вернадский В.И. Научная мысль как планетное явление / В.И.Вернадский. – М. : Наука. – 1991. – 272 с.
38. Вернудіна І.Г. Філософсько-психологічні аспекти совісті – центрального чинника моральної самосвідомості людини (до 125-річчя з дня народження Івана Огієнка – митрополита Іларіона) / І.Г. Вернудіна // Українознавство. – 2007. – № 1 – С. 81 – 83.
39. Вилюнас В.К. Психология эмоциональных явлений / В.К. Вилюнас. – М. : Изд.-во МГУ, 1976. – 142 с.
40. Вишневський О. У пошуках основ духовності / О. Вишневський // Рідна школа. – 1992. – № 9. – С. 42 – 47.
41. Водовозов В.И. Существует ли теория словесности и при каких условиях возможно её существование // Избранные педагогические сочинения / В.И. Водовозов [Сост., авт. вст. и коммент. В.С. Аранский] – М. : Педагогика, 1986. – С. 268 – 281.
42. Волинський К. «Україна в огні». Погляд у сьогодення / К. Волинський // Літературна Україна. – 2004. – 23 вересня. – С. 8.
43. Волошина Н.Й. Естетичне виховання учнів у процесі вивчення літератури : Посібник для вчителів / Н.Й. Волошина. – К. : Рад. школа, 1985. – 104 с.
44. Волошина Н.Й. Методика літератури : Проблеми, пошуки, здобутки, перспективи / Н.Й.Волошина // Українська література в загальноосвітній школі. – 1999. – № 1. – С. 2– 4.
45. Волощук Л. Актуалізація духовно-художніх засад в українській драматургії кінця XIX – початку XX ст. / Л.Волощук. // Література. Фольклор. Проблеми поетики : Збірник наукових праць. – Вип. 9: Матеріали Всеукраїнської науково-теоретичної конференції «Українська

література : духовність і ментальність», 19 – 20 жовтня 2001 р. / Ред. кол. : А.Козлов (відп. ред.) та ін. – К. : Кривий Ріг : Твім інтер, 2001. – С. 42 – 54.

46. Воронский А. Искусство видеть мир / А. Воронский. – М. : Мысль, 1987. – 588 с.
47. Выготский Л.С. Педагогическая психология / Л.С. Выготский. – М. : Работник просвещения, 1926. – 326 с.
48. Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук : в 3 т. / Г.В.Ф.Гегель. – М. : Мысль, 1974. – Т. 1: Наука логики. – 664 с.
49. Геннекен Э. Опыт опыт построения научной критики. / Геннекен Э. / ru. wikipedia. Org.
50. Гончар В. Олесь Гончар: Із щоденникових записів: Минув рік після смерті письменника / Валентина Гончар // Голос України. – 1996. – 13 липня.
51. Гончар О. Від Сосниці – до планети // Чим живемо : На шляхах до українського відродження / Олесь Гончар. – К. : Укр. письменник, 1992. – 199 с. – С. 154 –171.
52. Гончар О. Довженків світ // Письменницькі роздуми : літературно-критичні статті. / Олесь Гончар. – К. : Дніпро. – 1980. – 316 с. – С. 131–144.
53. Гончар О. Катарсис. / Олесь Гончар. – К. : Український Світ. – 2000. – 136 с. : фот. – Сер. «Укр. портрет».
54. Гончар О. Письменницькі роздуми : літературно-критичні статті. / Олесь Гончар. – К. : Дніпро. – 1980. – 316 с.
55. Гончар О. Прапороносці : трилогія / Олесь Гончар. – К. : Дніпро, 1975. – 424 с.
56. Гончар О.Т. Собор : роман / Олесь Гончар. – К. : Рад. письменник. – 1968. – 320 с.

57. Гончар О. Щоденники : у 3-х т.: – т. 1 (1943 – 1967) / Упоряд., підгот. текстів, ілюстр. матеріалу та передм. В.Д.Гончар; [Худож. оформ. М.С.Пшінки] / Олесь Гончар. – К. : Веселка. – 2002. – 455 с. : іл.

58. Гончар О. Щоденники : у 3-х т. : – т. 2 (1968 – 1983) / Упоряд., підгот. текстів, ілюстр. матеріалу та передм. В.Д.Гончар; [Худож. оформ. М.С.Пшінки] / Олесь Гончар. – К. : Веселка. – 2003. – 607 с. : іл.

59. Гончар О. Щоденники : у 3-х т. : – т. 3 (1984 – 1995) / Упоряд., підгот. текстів, ілюстр. матеріалу та передм. В.Д.Гончар; [Худож. оформ. М.С.Пшінки] / Олесь Гончар. – К. : Веселка. – 2004. – 606 с. : іл.

60. Горак Г.І. Від Диявола до Ангела? (Чи прогресує людська духовність?) / Г.І. Горак. – К. : Знання, 1991. – Серія 2 «Світогляд», № 7. – 49 с.

61. Горський В.С. Нариси з історії філософської культури Київської Русі (середина XII – середина XIII ст.) / В.С. Горський. – К. : Наук. думка, 1993. – 480 с.

62. Гоян Я. Собор української душі : літературний портрет Олеся Гончара / Ярема Гоян. – К. : Веселка, 2005. – 42 с.

63. Гринь Т.В. Проблема гармонійного розвитку особистості в творчій спадщині В.О. Сухомлинського / Т.В. Гринь // Педагогічні ідеї В.О. Сухомлинського : погляд крізь роки : збірник наукових статей [Заг. ред. С.В. Завацький, С.Я. Суярко]. – Чернігів : ЦНТІ, 2004. – 176 с. – С. 13 – 20.

64. Гусейнов А.А. Этика Аристотеля / А.А. Гусейнов. – М. : Знание, 1984. – 64 с.

65. Дараган В.П. Виховуємо людину // Формування моральних цінностей у процесі навчання / В.П.Дараган. – К. : Наук. думка, 1986. – С. 51 – 58.

66. Джуринский А.Н. Развитие образования в современном мире : учеб. пособие / А.Н. Джуринский. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1999. – 200 с.

67. Дзюба І. Довженко і світ / І. Дзюба // Вітчизна. – 1984. – № 9. – С. 164 – 166.

68. Дзюба І. Знаки духовної співмірності / І. Дзюба // Дивослово. – 1996. – № 1. – С. 3 – 9.
69. Дзюба І. Духовні спустошення і трансформації в українському суспільстві ХХ ст. / І. Дзюба // Голос України. – 2000. – 27 грудня. – С. 3.
70. Дмитренко В. Виховні можливості уроку літератури / В. Дмитренко // Дивослово. – 1995. – № 1.– С. 55–56.
71. Довженко О.П. Господи, пошли мені сили: Щоденник, кіноповість, оповідання, фольклорні записи, листи, документи / О.П. Довженко. – Харків : 1994. – 655 с.
72. Довженко О.П. Сторінки щоденника (1941 – 1956) / О.П. Довженко. – К. : Вид-во гуманіт. л-ри. – 2004. – 384 с.
73. Довженко О.П. Україна в огні : кіноповість [Передм. О. Підсухи] / О.П. Довженко. – К. : Україна. – 2004. – 144 с. : іл.
74. Довженко О. Національний характер у романах Олеся Гончара / Олена Довженко // Слово і час. – 2005. – № 12. – С. 19 – 24.
75. Донченко Т.К. Організація навчальної діяльності учнів на уроках рідної мови / Т.К. Донченко. – К. : Фундація ім. О. Ольжича, 1995. – 265 с.
76. Дончик В. Істина – особистість (Проза Павла Загребельного) / Віталій Дончик. – К. : Рад. письменник, 1984. – 248 с.
77. Дончик В. Олександр Довженко / Віталій Дончик // Українська мова і література в школі. – 1986. – № 2. – С. 11 –19.
78. Драчук Л.І. Морально-етичне виховання учнів на традиціях українського народу в процесі вивчення літератури : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / Л.І. Драчук. – К., 2000. – 16 с.
79. Эльконин Д.Б. Психология личности и деятельности школьника / Д.Б.Эльконин. – М. : Знание, 1965. – 48 с.
80. Єрмак В. Софія Русова в період державного відродження України (1917 – 1921 рр.) / В. Єрмак // Сіверянський літопис. – 1996. – № 1. – С. 3.

81. Жила С.О. Творчість Довженка – це передовсім він сам…/ Світлана Жила // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. – 2002. – № 1. – С. 24 – 28.
82. Жила С. «Леся Українка була великим Будівничим нашого національного духу». Літературознавчі та методичні матеріали до вивчення біографії Лесі Українки та драматичної поеми «Бояриня» / Світлана Жила. – Українська література в загальноосвітній школі. – 2010. – № 11. – С. 22 – 27.
83. Жулинський М. Наближення : літературні діалоги / М. Жулинський. – К. : Дніпро. – 1986. – 278 с.
84. Жулинський М. Із забуття – в безсмертя (Сторінки призабутої спадщини) / М. Жулинський. – К. : Дніпро. – 1990. – 447 с.
85. Жулинський М. Духовний пророк нації / М. Жулинський // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях. – 2000. – № 6. – С. 6 – 8.
86. Жулинський М. Національний гуманітарний простір : проблеми і перспективи / М. Жулинський // Слово і час. – 2006. – № 6. – С. 3 – 7.
87. Жулинський М. Він знав, «як много важить слово…» / М. Жулинський. – К. : Вид. центр «Просвіта», 2008. – 136 с.
88. Журба К.О. Виховання духовності у підлітків в сучасній українській сім'ї і школі : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07. / Університет педагогіки АПН України / К.О. Журба. – К., 2000. – 216 с.
89. Загальна психологія / [С.Д.Максименко, В.О.Зайчук, В.В.Клименко, В.О.Соловієнко. За заг. ред. С.Д.Максименка] – К. : Форум, 2000. – 543 с.
90. Загребельний П. Спроба автокоментаря // Неложними устами : статті, есеї, портрети / Павло Загребельний. – К. : Генеза. – 1981. – С. 438 – 456.
91. Загребельний П. Диво / Павло Загребельний. – К. : Махаон-Україна.– 2001. – 576 с.

92. Загребельний П. Український шлях : публічна лекція в Національному університеті «Києво-Могилянська Академія» / Павло Загребельний // Зарубіжна література. – 2004. – № 4. – С. 16 – 17.

93. Зайченко І. Актуальні питання педагогічної спадщини Софії Русової / І. Зайченко // Сіверянський літопис. – 1998. – № 2. – С. 123 – 126.

94. Захарова В.А. Формування моральних якостей старшокласників у процесі вивчення життєвого і творчого шляху письменника : дис… канд. пед. наук : 13.00.02 / Сумський ДПУ ім. А.С. Макаренка / В.А. Захарова. – Суми, 2002. – 205 с.

95. Здравомыслов А.Г. Потребности. Интересы. Ценности. / А.Г. Здравомыслов. – М. : Политиздат, 1986. – 221 с.

96. Зелинченко А.И. Психология духовности / А.И. Зелинченко. – М. : Изд-во трансгенсонального института, 1996. – 400 с.

97. Зобенко М. Озонова пелюстка духовності, або Душа людська, якою нам явив її і заповів Олесь Гончар / Марія Зобенко // Вітчизна. – 2003. – № 3 / 4. – С. 13 – 22.

98. Каманин Н. Сотвори себя / Н. Каманин. – М. : Молодая гвардия. – 1982. – 76 с.

99. Кант И. Трактаты и письма / И. Кант. – М. : Наука, 1980. – 709 с.

100. Карпенчук С.Г. Володіти розумом, почуттям і волею. Моральний ідеал і самовдосконалення особистості / С.Г. Карпенчук // Рідна школа. – 1997. – № 5. – С. 22 – 25.

101. Карпенчук С.Г. Теорія і методика виховання : навч. посібник / С.Г.Карпенчук. – К. : Вища школа, 1997. – 304 с.

102. Кирикович З. Духовна краса людини в оповіданні Василя Симоненка «Дума про діда» / З.Кирикович. – Українська література в загальноосвітній школі. – 2012. – № 2. – С. 28 – 29.

103. Киричук О.В. На шляху до Людини Духовної / О.В. Киричук // Директор школи, ліцею, гімназії. – 2000. – № 2 / 3. – С. 50 –58.

104. Кислашко О. Педагогічні ідеї Г.Сковороди в українській духовності / О.Кислашко. – Українська література в загальноосвітній школі. – 2011. – № 6. – С. 42 – 44.

105. Кислашко О. М.Козачинський і Г.Кониський про духовно-моральне виховання / О.Кислашко. – Українська література в загальноосвітній школі. – 2011. – № 4 – 8. – С. 41 – 43.

106. Кислашко О. Тарас Шевченко про виховання в дусі християнських ідеалів / О.Кислашко. – Українська література в загальноосвітній школі. – 2011. – № 7 – 8. – С. 49 – 51.

107. Кияновський А.О. Гуманістичні засади формування особистості учня початкових класів : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. / Херсонський державний педагогічний університет / А.О.Кияновський. – Херсон, 2000. – 21 с.

108. Ківшар Т. Недруковані матеріали автобіографії Софії Русової / Т.Ківшар // Київська старовина. – 1994. – № 1. – С. 106.

109. Клочек Г. Ліна Костенко / Григорій Клочек. – Кіровоград : Степова Еллада, 1999. – 46 с.

110. Клочек Г. Нескорена. Штрихи до життєвої і творчої біографії Ліни Костенко / Григорій Клочек. // Срібний птах : хрестоматія з української літератури для 11 класу загальноосвітніх навчальних закладів : част. ІІ. – К. : Освіта. – 2006. – 576 с. – С. 245 – 251.

111. Клочек Г. У світлі вічних критеріїв / Григорій Клочек. – К. : Дніпро, 1989. – 221 с.

112. Ковалевський О. Український комплекс «вірності – зради» у контексті ліро-епічних творів Ліни Костенко / О. Ковалевський // Київ. – 2005. – № 2. – С. 144 – 150.

113. Коваль О. Григорій Ващенко – творець української виховно-освітньої системи / О. Коваль // Рідна школа. – 1993. – № 3. – С. 3 – 4.

114. Ковальчук О. «Нехай тендітні пальці етики торкнуть Вам серце і вуста»: Етико-гуманістичний зміст інтимної лірики Ліни Костенко / О. Ковальчук // Дивослово. – 2000. – № 3. – С.33 – 35.

115. Ковальчук О. Олесь Гончар – митець сучасний / О. Ковальчук // Дивослово. – 2000. – № 11. – С. 4 – 8.

116. Ковальчук О.Г. Творчість Олександра Довженка / О. Ковальчук. – Ніжин, 1994. – 19 с.

117. Ковпік С. Духовність драматургії Пантелеймона Куліша : монографія / С.Ковпік. – К. : Акцент, 2004. – 188 с.

118. Козлов А.В. Духовність як літературознавча категорія / А.В. Козлов. – К. : Акцент, 2005. – 272 с.

119. Комарова А.И. Эстетическая культура личности / А.И. Комарова. – К. : Вища школа, 1988. – 152 с.

120. Коменський Я.А. Вибрані педагогічні твори : в 2-х т. / Я.А.Коменський. – К. : Рад. школа, 1940. – Т. 1. – 246 с.

121. Кон И.С. Постоянство личности: Миф или реальность / Хрестоматия по психологи : учебное пособие для студентов пед. ин-тов [Сост. В.В.Мироненко; Под ред. Л.В.Петровского] – 2-е изд., перераб. и доп. / И.С. Кон. – М. : Просвещение, 1987. – С. 161– 168.

122. Кон И.С. Психология старшеклассника / И.С. Кон. – М. : Просвещение, 1982. – 207с.

123. Концепція виховання дітей та молоді в національній системі освіти України // Освіта. – К. : Освіта, 2004. – № 10. – С. 2 – 9.

124. Концепція літературної освіти в 12-річній загальноосвітній школі (Проект) / [Волошина Н.Й., Сімакова Л.А., Фасоля А.М., Шевченко З.О.] //Дивослово. – 2002. – № 4. – С.59 – 65.

125. Кордунова Н.О. Психологічні особливості становлення духовних цінностей старшокласників у процесі спілкування : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.17 /Волинський державний університет ім. Лесі Українки / Н.О. Кордунова. – Луцьк, 2000. – 275 с.

126. Корецька Л.П. Слово як «Божа гармонія» в житті і творчості Олеся Гончара / Л.П. Корецька // Мова і культура : серія «Філологія» : К. – 2004. – Вип.. 4. – т. 4. – ч. 1 : Мова і художня творчість. – С. 143 – 153.

127. Корогодський Р. Міф і життя Довженка / Р. Корогодський // Голос України. – 1991. – 12 вер. – С. 4.

128. Корогодський Р. Довженко: вчора, сьогодні, завтра в країні національної культури / Р. Корогодський // Дивослово. – 2001. – № 5. – С. 52 – 54.

129. Костенко Л. Геній в умовах заблокованої культури / Ліна Костенко // Дивослово. – 2001. – № 2. – С. 2 – 7.

130. Костенко Л. Гуманітарна аура нації, або Дефект головного дзеркала. / Ліна Костенко. // Урядовий кур'єр. – 2002. – 26 лют. – С. 1, 8 – 10.

131. Костенко Л.В. Вибране / Ліна Костенко. – К. : Дніпро. – 1989. – 559 с.

132. Костенко Л.В. Маруся Чурай : Історичний роман у віршах : для ст. шк. в. / Худож. Н.О. Лопухова / Ліна Костенко. – К. : Веселка. – 1990. – 159 с. : іл.

133. Костенко Л. Поезії; Маруся Чурай; Дума про братів неазовських / Ліна Костенко // Відлуння десятиліть : Українська література 2-ї пол. XIX ст. – К. : Веселка. – 2003. – С. 5 – 160.

134. Костюк Г.С. О взаимоотношении воспитания и развития ребенка // Избранные психологические труды [Под ред. Л.Н. Проколиенко] / Г.С. Костюк. – М. : Педагогика, 1988. – 304 с. – С. 132 – 149.

135. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і пихічний розвиток особистості [За ред. Л.М. Проколієнко] / Г.С. Костюк. – К. : Рад. школа, 1989. – 608 с.

136. Коцюбинська М. Вітер з України і наші екзистенційні зусилля / Михайлина Коцюбинська. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2005. – 32 с.

137. Кочерган Ю. Проблема естетичного ідеалу / Ю. Кочерган // Українська мова і література в школі. – 1988. – № 12. – С. 65 – 67.

138. Кошелівець І. Про затемнені місця в біографії Олександра Довженка / І. Кошелівець // Дніпро. – 1994. – № 9 / 10. – С. 2 – 25.

139. Кравченко І. Олесь Гончар і міф про нього / І. Кравченко // Всесвіт. – 1998. – № 11. – С. 11 – 18.

140. Краснова Л. «Летючі катрени» Ліни Костенко / Л. Краснова // Дивослово. – 1997. – № 5 / 6. – С. 19 – 23.

141. Красновский А.А. Ян Амос Коменский / А.А. Красновский. – М. : Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства Просвещения РСФСР, 1953. – 324 с.

142. Кремень В.Г. Формування особистості в умовах розвитку української державності / В.Г. Кремень // Педагогічна газета. – 1999. – № 12. – С. 1– 2.

143. Кремень В.Г. Філософія освіти XXI століття / В.Г. Кремень // Педагогічна газета. – 2003. – № 1. – С. 1 – 3.

144. Кремень В.Г. Освіта і наука в Україні – інноваційні аспекти. Стратегія. Реалізація. Результати / В.Г. Кремень. – К. : Грамота. – 2005. – 448 с.

145. Крымский С.Б. Контуры духовности: новые контексты идентификации / С.Б. Крымский // Вопросы философии. – 1992. – № 12. – С. 21 – 28.

146. Кримський С.Б. Принципи духовності XXI століття / С.Б.Кримський // Директор школи. – 2002. – № 4. – С. 1 – 4.

147. Кудрявцев М. Розвиток довженківської естетики / М. Кудрявцев // Слово і час. – 1995. – № 9 / 10. – С. 94 – 96.

148. Кудрявцев М. Перед лицем епох. До проблеми історизму творчості Ліни Костенко / М. Кудрявцев // Українська мова та література: Шкільний світ. – 2003. – № 17. – С. 11 – 18.

149. Кудряшов Н.И. Взаимосвязь методов обучения на уроках литературы / Н.И. Кудряшов. – М. : Просвещение. – 1981. – 190 с.

150. Кузьменко Т. Життєві орієнтації особистості: об'єктивні та суб'єктивні фактори їх формування і змін / Т. Кузьменко // Нова політика. – 1999. – № 4. – С. 37 – 44.

151. Куликов В.В. Духовный мир личности в «Философии жизни» С.Л. Франка / В.В. Куликов // Формирование духовного мира человека. – Горький, 1989. – С. 153 – 159.

152. Куцевол О.М. Методика викладання української літератури (креативно-інноваційна стратегія) : навчальний посібник / О.М. Куцевол. – К. : Освіта України, 2008. – 464 с. – 19 др. арк. (З грифом МОН України).

153. Кучинська І.О. Виховання духовних цінностей дітей і молоді у творчій спадщині Івана Огієнка : дис.... канд. пед. наук / Український державний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова / І.О. Кучинська. – К., 2000. – 193 с.

154. Кучинська І.О. Джерела духовності Івана Огієнка / І.О. Кучинська // Українська література в загальноосвітній школі. – 2002. – № 1. – С. 26 – 28.

155. Левитин К.Е. Личностью не рождаются / К.Е. Левитин. – М. : Наука, 1990. – 208 с.

156. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / А.Н. Леонтьев. – М. : Политиздат, 1977. – 304 с.

157. Лернер И.Я. Процесс обучения и его закономерности / И.Я. Лернер. – М. : Просвещение, 1980. – 96 с.

158. Лернер И.Я. Дидактические основы методов обучения / И.Я. Лернер. – М. : Просвещение, 1981. —186 с.

159. Лілік О. Людська душа – це чаша горя: дослідження внутрішнього світу Олександра Довженка на уроках української літератури / О.Лілік. – Українська література в загальноосвітній школі. – 2011. – № 1. – С. 5 – 8.

160. Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история / Ю.М. Лотман. – М. : Языки русской культуры. – 1999. – 464 с.

161. Мазуркевич О.Р. Нариси з історії методики української літератури / О.Р. Мазуркевич. – К. : Рад. школа, 1961. – 376 с.

162. Майборода Г.Я. До проблеми формування духовних цінностей особистості / Г.Я. Майборода, О.І. Кретова. – К. : Педагогічна думка, 1991. – 156 с.

163. Малахов В. А. Смысл жизни и нравственное отношение личности к миру / В. А. Малахов. – М. : Знание, 1986. – // Новое в жизни, науке, технике. Серия «Этика», № 7. – 42 с.

164. Марко В. Талант на межі канонів : зі студій над творами Григора Тютюнника / Василь Марко // Дивослово. – 2006. – № 1. – С. 51 – 55.

165. Матюша І.К. Духовність та її виховання у старшокласників / І.К. Матюша // Педагогіка і психологія. – 1998. – № 3. – С.164 – 170.

166. Махаров Е.М. Проблема человека в истории философской мысли / Е.М. Махаров // Новое в жизни, науке, технике. – М. : Знание, 1986. – Серия «Философия», № 8. – 42 с.

167. Маценко Ж. «Три кити» людської духовності, або Духовність – центральна фігура гуманізму ХХ ст. / Жанна Маценко // Завуч. – 2003 – № 1. – С. 16 – 17.

168. Маценко Ж. «Три кити» людської духовності, або Духовність – центральна фігура гуманізму ХХ ст. / Жанна Маценко // Завуч. – 2003 – № 6. – С. 11 – 18.

169. Маценко Ж. «Три кити» людської духовності, або Духовність – центральна фігура гуманізму ХХ ст. / Жанна Маценко // Завуч. – 2003 – № 7. – С. 11 – 14.

170. Мащенко С.Т. Філософські обрії Олександра Довженка / С.Т.Мащенко. – Чернігів : Чернігівські обереги, 2004. – 124 с.

171. Медвідь Н. Національна своєрідність психологізму О.Довженка / Неллі Медвідь // Дивослово. – 1999. – № 9. – С. 53 – 55.

172. Мейзерська Т. Самопізнання у світовому контексті / Т. Мейзерська // Вітчизна. – 1990. – № 3. – С. 17 – 19.

173. Мистецтво життєтворчості особистості : наук.–метод. посібник : у 2 ч. / [Ред. Рада : В.М. Доній (голова), Г.М. Несен (заст. голови), Л.В. Сохань, І.Г. Єрмаков (керівники авт. колективу) та ін.]. – К. : ІЗМН, 1997.– Ч.І. Теорія і технологія життєтворчості. – 392 с.

174. Міткевич М. Права людини у міжнародно-правовому аспекті / М.Міткевич // Сіверянський літопис. – 1999. – № 1. – С. 1.

175. Мовчан Р.В., Авраменко О.М, Пахаренко В.І. Українська література : підручн. для 11 кл. загальноосвітн. навч. закл. (рівень стандарту, академічний рівень) / наук. ред. Р.В.Мовчан. – К. : Грамота, 2011. – 352 с. : іл.

176. Мордюк Н. «Дума про братів неазовських» : урок-бесіда з позакласного читання / Н. Мордюк // Українська мова та література : Шкільний світ. – 2003. – № 17. – С. 17 –19.

177. Москалець В.П. Психологічні основи виховання духовності в українській національній школі: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07/ Український державний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова / В.П. Москалець. – К., 1996. – 425 с.

178. Надурак С. Вивчення української літератури : інтегровані уроки : 11 клас / С. Надурак, О. Слоньовська. – Харків : Ранок, 2004. – 284 с.

179. Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті //Освіта України. – 2002. – № 33 (23 квітня). – С. 4 – 6.

180. Немов Р.С. Психология : учеб. для студентов высш. пед. учеб. Заведений : в 3-х кн. – 3-е изд. / Р.С. Немов : кн. 1 : Общие основы психологии. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997. – 688 с.

181. Непорожній О.С. Українська література: Підручник для 11 класу серед. школи: 10-те вид., переробл. і доп. / Непорожній О.С., Семенчук І.Р.– К. : Освіта, 1995. – 544 с.

182. Новиченко Л. Хто звів семибрамні Фіви? / Леонід Новиченко. Література і сучасність: Літературно-критичні статті. – К. : Рад. письм., 1970. – Вип. 3. – 366 с. – С. 39 – 42.

183. Овдійчук Л. Вивчення творчості Ліни Костенко в школі : Посібник для вчителя / Л. Овдійчук. – Тернопіль : Підручники й посібники, 2002. – 28 с.

184. Огієнко І.І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу / І.І. Огієнко. – К. : Абрис, 1991. – 272 с.

185. Осадчук Р.І. Діалогічні методи навчання : посібник для вчителя / Р.І. Осадчук. – К. : Рута, 2000. – 56 с.

186. Основи практичної психології / [В.Панок, Т.Титаренко, Н.Чепелєва та ін.] : Підручник. – К. : Либідь, 1999. – 536 с.

187. Основи психології : підручник / [За заг. ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця] – 3-є вид., стереотип. – К. : Либідь, 1997. – 632 с.

188. Острогорский В.П. Выразительное чтение / А.Н. Острогорский. – М. : Тип. Т-ва И.Д.Сытина, 1911. – 187 с.

189. Острогорский А.Н. О влиянии умственного развития на нравственное воспитание // Избранные педагогические сочинения / [Сост. М.Г.Данильченко] / А.Н. Острогорский. – М. : Педагогика, 1985. – С. 18 – 40.

190. Павлова Т.Б. Співробітництво вчителя і учня на уроках української літератури / Т.Б.Павлова. / http: // www. rusnauka. Com / 26 _ OINXXI _ 2009 / Pedagogica / 52688. doc. htm.

191. Панченко В. Самотність на верхів'ях / В. Панченко // Дивослово. – 2005. – № 3. – С. 9 – 13.

192. Панченко В. Неубієнна література : Дослідницькі етюди / В. Панченко. – К. : ЛТД «Твім інтер», 2007. – 440 с.

193. Пасічник Є.А. Проблеми сучасного уроку літератури / Є.А. Пасічник // Українська мова і література в школі. –1986. – № 2. – С. 55–73; № 3. – С. 51–59.

194. Пасічник Є.А. Про мотиваційні основи вивчення української літератури в школі і проблеми виховання особистості / Є.А. Пасічник // Українська мова і література в школі . – 1990. – № 5. – С. 37– 42.

195. Пасічник Є.А. Методика викладання української літератури в середніх навчальних закладах : посібник для студентів вищих закладів освіти / Є.А. Пасічник. – К. : Ленвіт, 2000. – 384 с.

196. Пахаренко В.І. Основи теорії літератури / В.І. Пахаренко. – К. : Генеза, 2007. – 296 с.

197. Пахльовська О. Українські шістдесятники : філософія бунту / О. Пахльовська // Сучасність. – 2000. – № 4. – С. 65 – 84.

198. Подмазін С. Типологізація особистості, або від чого залежить духовність суспільства / С. Подмазін // Завуч. – 2003. – № 5. – С. 8.

199. Помиткін Е.О. Духовний розвиток учнів у системі шкільної освіти : Науково-методичний посібник / Е.О. Помиткін. – К. : ІЗМН, 1996. – 164 с.

200. Пономаренко І. «Геній – це не дар, а шлях…» / І. Пономаренко // Українська мова та література : Шкільний світ. – 2003. – № 17. – С. 18 – 24.

201. Потебня О.О. Естетика і поетика слова : збірник / О.О. Потебня. – К. : «Мистецтво», 1985. – 304 с.

202. Приятельчук А. Історико-філософський феномен духовності / А.Приятельчук // Українознавство. – 2007. – № 7. – С. 122 – 124.

203. Програми середньої загальноосвітньої школи. Українська література для шкіл з укр. та рос. мовами навчання (IV – X класи). – К. : Рад. школа, 1984. – 106 с.

204. Програми середньої загальноосвітньої школи. Українська література для шкіл з укр. та рос. мовами навчання (4 – 10 класи). – К. : Рад. школа, 1987. – 96 с.

205. Програми середньої загальноосвітньої школи. Українська література для шкіл з укр. та рос. мовами навчання (5 – 11 класи; 8 – 11 класи). – К. : Освіта, 1995. – 319 с.

206. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів з українською і російською мовами навчання. Українська література. 5 – 11 класи / [О.Бандура, Н.Волошина (підгот.)]; Міністерство освіти та науки України. Головне управління змісту освіти, АПН України. – К. : Шкільний світ, 2001. – 160 с.

207. Пролеев С.В. Духовность и бытие человека / АН Украины, Ин-т философии / С.В. Пролеев. – К. : Наук. думка, 1992. – 112 с.

208. Психологія : підручник. / [Ю.Л. Трофімов, В.В. Рибалка, П.А. Гончарук та ін.; за ред. Ю.Л. Трофімова] – 5-те вид., стереотип. – К. : Либідь, 2005. – 560 с.

209. Психологія і педагогіка життєтворчості : навч.-метод. посібник / [Ред. рада: В.М. Доній (голова), Г.М. Несен (заступник голови), Л.В. Сохань, І.Г. Єрмаков та ін.]. – К. : ІЗМН, 1996. – 792 с.

210. Реваха В. Щоб відбулось життя… (Урок – філософське дослідження творчості Ліни Костенко) / В. Реваха // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. – 2007. – № 2. – С. 24 – 27.

211. Рильський М. Олександр Довженко. // Довженко О. П. Твори : в 5-ти т. / М. Рильський. – К. : Дніпро, 1983–1985. – Т. 1. – С. 3 – 17.

212. Романенко О.В. Концепція людини в українській літературі 20-х років ХХ ст. (на матеріалі прози Г.Михайличенка, М. Хвильового, М.Івченка, В.Підмогильного) : Дис. … канд. філол. наук : 10.01.01 / КНУ ім. Тараса Шевченка. – К., 2002. – 176 арк.

213. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание / С.Л. Рубинштейн. – М. : Наука, 1957. – 328 с.

214. Рубинштейн С.Л. Принципы и пути развития психологии / С.Л. Рубинштейн. – М. : Академия наук СССР, 1959. – 354 с.

215. Рубинштейн С.Л. Тактика и стратегия этики / С.Л. Рубинштейн // Вопросы психологии. – 1979. – № 5. – С. 144 – 146.

216. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии : в 2-х т. / С.Л. Рубинштейн. – М. : Педагогика, 1989. – Т. 1. – 488 с.

217. Ружевич Т.Н. Формирование духовно-нравственных понятий старшеклассников средствами художественной литературы : дис. … канд. пед. наук : 13.00.01 / НИИ педагогики АПН Украины / Т.Н. Ружевич. – К., 1992. – 270 с.

218. Русова Софія. Мої спомини / Софія Русова. – Львів : Хортиця, 1937. – 284 с.

219. Русова С.Ф. Націоналізація школи // Вибрані твори / Софія Русова. – К. : Освіта, 1996. – С. 293 – 297.

220. Русова Софія. Вибрані педагогічні твори : у 2-х кн. / [За ред. Є.І. Коваленко; Упоряд., передм., прим. Є.І. Коваленко, І.М. Пінчук] / Софія Русова – К. : Либідь, 1997. – Кн. 1. – 272 с.

221. Русова Софія. Вибрані педагогічні твори : у 2-х кн. / [За ред. Є.І.Коваленко; Упоряд., передм., прим. Є.І.Коваленко. І.М.Пінчук] / Софія Русова – К. : Либідь, 1997. – Кн. 2. – 320 с.

222. Савка М. Ліна Костенко // Усе для школи. Українська література. 11 клас / М. Савка. – 2001. – вип. 6. – 86 с.

223. Савка М. Життя на барикадах поезії / М. Савка // Дивослово. – 2005. – № 3. – С. 19 – 21.

224. Салига Т. Поезія – це завжди неповторність: мотиви художнього мислення у творчості Ліни Костенко / Тарас Салига // Вітчизна. – 1986. – № 5. – С. 16 – 21.

225. Сафронов Б.В. Мир человека (Методологические вопросы формирования духовного мира личности) / Б.В. Сафронов, Л.Н. Дорогова. – М. : Мысль, 1975. – 206 с.

226. Сверстюк Є. Собор у риштованні. / Євген Сверстюк // Документи ІІІ. – Париж-Балтимор : Українське Вид-во «Смолоскип» ім. В.Симоненка, 1970. –105 с.

227. Сверстюк Є. Розіп'ятий праворуч / Євген Сверстюк // Сучасність. – 1994. – № 10. – С. 112 – 127.

228. Святовець В.Ф. Магічний кристал / В.Ф. Святовець // Слово і час. – 1994. – № 2. – С. 107– 109.

229. Семенюк Г.Ф. Українська література : підручник для 11 класу загальноосвітніх навчальних закладів / Семенюк Г.Ф., Ткачук М.П., Ковальчук О.Г. – К. : Освіта, 2006. – 512 с.

230. Скворцов Л.В. Культура самосознания : Человек в поисках истины своего бытия / Л.В. Скворцов. – М. : Политиздат, 1989. – 156 с.

231. Сковорода Г.С. Твори : в 2-х т. : т. 2. Трактати. Діалоги. Притчі. – Український науковий інститут Гарвардського університету. / Григорій Сковорода. – К. : Обереги, 1994. – 528 с.

232. Сковорода Г.С. Твори : в 2-х т. : Т. 1. Поезії. Байки. Трактати. Діалоги. – Український науковий інститут Гарвардського університету / Григорій Сковорода. – К. : Обереги, 2005. – 480 с.

233. Слабошпицький М. З книги століть, з голосу історії. / М.Слабошпицький // Українська мова і література в школі. – 1986. – № 4. – С. 12 – 18.

234. Слоньовська О.В. Конспекти уроків з української літератури. Нове прочитання творів. 11 клас / О.В. Слоньовська. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2003. – 640 с.

235. Соловьев В.С. Философские начала цельного знания : 2–е изд. : Т. 2. [общ. ред. и сост. А.В. Гулыги, А.Ф. Локка; Прилож. С.Л. Кравца и др.] / В.С. Соловьев. – М. : Мысль, 1990. – 822 [2] с. – С. 139 – 288.

236. Срібний птах : хрестоматія з української літератури для 11 класу загальноосвітніх навчальних закладів : частина І. [Упорядники Г. Семенюк, М. Ткачук, А. Гуляк]. – К. : Освіта, 2006. – 511 с.

237. Срібний птах : хрестоматія з української літератури для 11 класу загальноосвітніх навчальних закладів : частина ІІ. [Упорядники Г. Семенюк, М.Т качук, А. Гуляк]. – К. : Освіта, 2006. – 575 с.

238. Степанишин Б.І. Література – вчитель – учень / Б.І. Степанишин. – К. : Освіта. – 1993. – 240 с.

239. Степанишин Б.І. Викладання української літератури в школі / Б.І. Степанишин. – К. : Проза, 1995. – 255 с.

240. Степанишин Б.І. Нові підходи до викладання літератури / Б.І. Степанишин // Дивослово. – 1995. – № 1. – С. 19 – 24.

241. Стоюнин В.Я. О воспитании : избранные педагогические сочинения / В.Я. Стоюнин. – М. : Педагогика, 1991. – С. 111–137.

242. Стратілат М. Поезія в образах. Станкова гравюра. Книжкова ілюстрація. Екслібрис / М. Стратілат. – К. : Логос. – 2001. – 466 с.

243. Судаков Н.И. Психологическая характеристика нравственных идеалов учащихся / Н.И. Судаков // Вопросы психологии. – 1984. – № 6. – С. 64 – 67.

244. Сухомлинський В.О. Духовний світ школяра : вибрані твори : в 5–ти т. / В.О. Сухомлинський. – К. : Рад. школа, 1976 – 1977. – Т. 1. – С. 209 – 400.

245. Сухомлинський В.О. Як виховати справжню людину : вибрані твори : в 5–ти т. / В.О. Сухомлинський. – К. : Рад. школа, 1976 – 1977. – Т 2. – С. 149 – 416.

246. Сухомлинський В.О. Людина – найвища цінність : вибрані твори : в 5–ти т. / В.О. Сухомлинський. – К. : Рад. школа, 1976 – 1977. – Т 5. – С. 446 – 472.

247. Сухомлинський В.О. Моральні заповіді дитинства і юності / В.О. Сухомлинський. – К. : Рад. школа, 1966. – 232 с.

248. Сухомлинський В.О. На нашій совісті – людина : вибрані твори : в 5–ти т. / В.О. Сухомлинський. – К. : Рад. школа, 1976 – 1977. – Т 5. – С. 203 – 217.

249. Сухомлинський В.О. Щоб душа не була пустою : вибрані твори : в 5–ти т. / В.О. Сухомлинський. – К. : Рад. школа, 1976 – 1977. – Т 5. – С. 255 – 269.

250. Ткачук М.Л. Філософія світла і радості : Олексій Гіляров / М.Л. Ткачук. – К. : Український Центр духовної культури, 1997. – 184 с.

251. Токмань Г.Л. Методика викладання української літератури в старшій школі : екзистенціально-діалогічна концепція. / Г.Л. Токмань. – К. : Міленіум, 2002. – 320 с.

252. Токмань Г. Екзистенційно-діалогічні особливості вивчення біографії та стилю письменника / Г.Л. Токмань // Дивослово. – 2004. – № 5. – С. 6 – 9.

253. Токмань Г.Л. Методика навчання української літератури в середній школі : підручник / Г.Л. Токмань. – К. : ВЦ «Академія», 2012. – 312 с. – С. 31.

254. Тюріна Т.Г. Духовне виховання й самовиховання цілісної людини / Т.Г. Тюріна // Педагогіка і психологія. – 1999. – № 2. – С. 99 – 106.

255. Уледов А.К. Духовное обновление общества / А.К. Уледов.– М. : Мысль, 1990. – 333 с.

256. Українська література. 5 – 12 класи : програма для загальноосвітніх навчальних закладів / [за заг. ред. Р.В.Мовчан]. – К. : Ірпінь; Перун, 2005. – 201 с.

257. Українська література 10 – 11 класи : програма для загальноосвітніх навчальних закладів : рівень стандарту, академічний рівень; профільний рівень / [за заг. ред. докт. філ. наук Р.В.Мовчан] : Міністерство освіти і науки України. – К. : Ірпінь; Перун, 2010. – 112 с.

258. Українська література. 11 клас : підручник для загальноосвітніх навч. закл. / [Р.В. Мовчан, Ю.І. Ковалів, В.Ф. Погребенник, В.Є. Панченко; Р.В. Мовчан (заг. ред.).]. – К. : Ірпінь; Перун, 2003. – 496 с. : іл.

259. Українська література : підручник для 10 класу серед. школи: 10-те вид., переробл. і доп. / [Борщевський В.М., Крижанівський С.А., Мазуркевич О.Р., Фещак В.В., Хропко П.П.; Борщевський В.М. (заг. ред.)]. – К. : Освіта, 1994. – 351 с.

260. Українська література : підручник для 10 кл. загальноосв. навч. закл. (рівень стандарту, академічний рівень) / Г.Ф. Семенюк, М.П. Ткачук, О.В. Слоньовська [та ін.]; за заг. ред. Г.Ф. Семенюка. – К. : Освіта, 2010. – 352 с.

261. Українська література : підручник для 10 кл. загальноосв. навч. закл. (профільний рівень) / Г.Ф. Семенюк, М.П. Ткачук, О.В. Слоньовська [та ін.]; за заг. ред. Г.Ф. Семенюка. – К. : Освіта, 2010. – 416 с.

262. Українська література : підручник для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл. (рівень стандарту, академічний рівень) / Г.Ф. Семенюк, М.П. Ткачук, О.В. Слоньовська [та ін.]; за заг. ред. Г.Ф. Семенюка. – К. : Освіта, 2011. – 416 с.

263. Ушинський К.Д. Про народність у громадському вихованні : вибрані педагогічні твори : у 2 т. – Т. 1. / К.Д. Ушинський. – К. : Рад. школа, 1982. – 406 с.

264. Ушинский К.Д. О нравственном элементе в русском воспитании : педагогические сочинения : в 6-ти т. / [Сост. С.Ф. Егоров] / К.Д. Ушинский – М. : Педагогика, 1988. – Т. 2. – С. 27 – 57.

265. Фасоля А.М. Становлення духовного світу особистості школяра як психолого-педагогічна проблема / А.М. Фасоля // Педагогіка і психологія. – 1996. – № 3. – С. 136 –145.

266. Фасоля А.М. Формування духовного світу особистості у процесі вивчення української літератури (9 – 11 кл.) : дис. … канд. пед. наук :

13.00.02 / Інститут педагогіки АПН України / А.М. Фасоля – К., 2000. – 217 с.

267. Фасоля А.М. Формування духовного світу школяра засобами літератури / А.М. Фасоля // Українська література в загальноосвітній школі. – 2000. – № 1. – С. 51– 57.

268. Фащенко В. Павло Загребельний : нарис творчості / В. Фащенко. – К. : Дніпро, 1984. – 208 с.

269. Фащенко В. Людяність: Концепція людини в творчості Олеся Гончара / В. Фащенко // Літературна Україна. – 1999. – 6 січня. – С. 4.

270. Федів Ю.О. Історія української філософії / Ю.О. Федів, Н.Г. Мозгова. – К. : Наукова думка, 2000. – 456 с.

271. Фейербах Л. Основные положения философии будущего : избр. философ. произведения : т. 1. / Л. Фейербах. – М. : Мысль, 1955. – 488 с.

272. Фетискин В.В. Материальное и духовное в деятельности человека / В.В. Фетискин // Социально-гуманитарные знания. – 2002. – № 6. – С. 145 – 161.

273. Философский словарь : перераб. издание [под ред. проф. д-ра Георги Шишкоффа]. – М. : Республика, 2003. – 680 с.

274. Философский словарь / [Под ред. И.Г.Фролова] : 6-е изд., перераб. и доп. – М. : Политиздат, 1991. – 560 с.

275. Формирование духовного мира человека : межвуз. сб. науч. трудов : Горьков. гос. пед. ин-т им. М. Горького / [Г.Д. Кузнецов (отв. ред.)]. – Горький, 1989. – 366 с.

276. Франк С. «Дух» и «душа» // Сочинения / С. Франк – Мн. : Харвест, М. : АСТ, 2000. – С. 568 – 577.

277. Франкл В. Человек в поисках смысла : сб. [Общ. ред Л.Я. Гозмана и др.] / В. Франкл. – М. : Прогресс, 1990. – 366 с.

278. Франко І.Я. З чужих літератур / І.Я. Франко // Літературно-науковий вісник. – Т. 1. – Кн. 1. – 1898. – С. 61 – 62.

279. Франко І. Із секретів поетичної творчості // Франко І. Твори: У 50-ти т. – К.,1981. – Т. 31.

280. Фройд З. Вступ до психоаналізу / [Пер. з нім. П.Таращук] / З.Фройд. – К. : Основи, 1998. – 709 с.

281. Фромм Э. Духовная сущность человека. Способность к добру и злу / Эрих Фромм // Философские науки. – 1990. – № 9. – С. 97 – 111.

282. Фромм Э. – О человеке : вып. I // Пространство и время, любовь и вера в его жизни / Эрих Фромм – М. : Знание, 1991. – // Новое в жизни, науке, технике : серия «Философия и жизнь». – № 12. – 46 с.

283. Хайдеггер М. Исток искусства и предназначение мысли // Работы и размышления разных лет : [Пер. с нем.] / М. Хайдеггер. – М. : Гнозис, 1993. – 292 с.

284. Хропко П.П. Українська література : підручник для 10 кл. загальноосвітніх навчальних закладів. – 6-те вид. / Петро Хропко. – К. : Школяр, 2005. – 528 с.

285. Целік Т.В. Духовність особистості як протидія омніциду: погляд у минуле / Т.В. Целік // Наука. Релігія. Суспільство. – 2001. – № 2. – С. 205 – 210.

286. Цимбалюк В. Один рядок Ліни Костенко (етимологічний етюд) / В. Цимбалюк // Дивослово. – 1995. – № 15. – С. 19 – 20.

287. Чебыкин А.Я. Проблема эмоциональной учебно-познавательной деятельности / А.Я. Чебыкин // Вопросы психологии. – 1983. – № 4. – С. 67 – 69.

288. Шаталов В.Ф. Точка опоры / В.Ф. Шаталов. – М. : Педагогика, 1987. – 183 с.

289. Швейцер А. Благоговение перед жизнью / А. Швейцер. – М. : Наука, 1992. – 124 с.

290. Шелест В. Образні асоціації в поезії Ліни Костенко / В. Шелест // Дивослово. – 1994. – № 2. – С. 23 – 24.

291. Шердаков В.Н. Добро и зло (Очерк нравственной философии) / В.Н. Шердаков. – М. : Знание, 1992. – 68 с.

292. Шимановский Д.С. Моральное самосознание личности / Д.С. Шимановский. – М. : Знание, 1986. – 38 с.

293. Шкловский Е. Самое главное: Проблемы гуманизма в современной прозе / Е. Шкловский // Литературное обозрение. – 1987. – № 11. – С. 25 – 34.

294. Шляхова Н.М. Духовний світ сучасника. – Київ – Одеса : Вища школа, 1982. – 141 с.

295. Щукина Г.И. Педагогические проблемы формирования познавательных интересов учащихся / Г.И. Щукина. – М. : Педагогика, 1988. – 203 с.

296. Юридична енциклопедія : в 6 т. / [Редкол. : Ю.С.Шемшученко (голова редкол.) та ін.] – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 2. – 1999. – 744 с. : іл.

297. Юркевич П. Философские произведения / П.Д. Юркевич. – М. : Мысль, 1990. – 398 с.

298. Юркевич П.Д. Серце та його значення у духовному житті людини, згідно з ученням Слова Божого // Вибране [Упоряд. А.Г. Тихолаз; Пер. з рос. В.П. Недашковського] / П.Д. Юркевич. – К. : Абрис, 1993.– С. 3 – 11.

299. Якиманская И.С. Разработка технологии личностно ориентированного обучения / И.С. Якиманская // Вопросы психологии. – 1995. – № 2. – С. 36 – 38.

300. Якобсон П.М. Психология чувств / П.М. Якобсон. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1958. – 384 с.

301. Якобсон П.М. Эмоциональная жизнь школьника : психологический очерк / П.М. Якобсон. – М. : Просвещение, 1966. – 291 с.

302. Якобсон С.Г. Психологические проблемы этического развития детей / С.Г. Якобсон. – М. : Педагогика, 1984. – 143 с.

303. Ярмаченко М.Д. Педагогіка / М.Д. Ярмаченко. – К. : Вища школа, 1986. – 543 с.

304. Яценко Н. Творчість Ліни Костенко. Система уроків для 11 класу / Н. Яценко // Українська мова та література : Шкільний світ. – 2007. – № 10. – С. 5 – 19.

305. Ящук І.П. Формування життєвої компетентності особистості старшокласників загальноосвітніх шкіл України : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Інститут педагогіки АПН України / І.П. Ящук. – К., 2001. – 210 с.

306. Advanced educational psychology for educators, researchers, and policymakers / [Michael Pressley with Christine B. Mc Cormick.] – New York, NY : Harper Collins College Publishers, 1995. – 722 p.

307. Bandman Bertram. Philosophical essays on teaching / edited by Bertram Bandman (and) Robert S. Guttchen / Bandman Bertram. – Philladelphia, Lippincott, 1969. – 326 p.

308. Cognitive strategy : educational applications / edited by Michael Pressley and Joel R.Levin. – New York : Springer-Verlag, 1983. – 304 p.

309. Die Bedeutung eines schulerorientierten Unterrichts : Grundsatze, Moglichkeiten, Massnahmen / Franz Otto Schmaderer (Hrsg.). – Munchen : Ehrenwirth, 1976. – 144 p.

310. Dunwell Robert R. Foundations of teaching and learning / Robert R. Dunwell and Robert L. Wendel. – New York : Praeger, 1976.

311. Spencer Kenneth. The psychology of educational technology and instructional media / Spencer Kenneth. – London : United Writers Press. – 1991. – 211 p.

312. The cognitive psychology of knowledge / [edited by Gerhard Strube, Karl F. Wender]. – Amsterdam; New York : North-Holland, 1993. – 453 p.